

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: XXXVI

No: 141

Ocak 1972

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA

1 9 7 2

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler İncelemeler :	Sayfa
ÇADIRCI, MUSA: Ankara Sancağında Nizâm-ı Cedid Ortasının Teşkili ve "Nizâm-ı Cedid Askeri Kanunnamesi"	1
TUGAY, ESAD FUAD: 1877-78 Türk-Rus Savaşından sonra Balkanlarda Durum	15
SONYEL, DR. SALÂHİ R.: Yeni Belgelerin Işığı altında Ermeni Tehcirleri (16 Belge ile birlikte)	31
—————: İngilizcesi	51
Tebliğler :	
KOŞAY, DR. H. Z.: Türk Dili ile İlgili Prehistorik İzler	71
Konferanslar :	
SAUER, PROF. DR. FRANZ: Hammer - Purgstall	79
HILLGRUBER, PROF. ANDREA: Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarında Almanların Savaş Hedefleri	85
NAHAT, DR. MAHMUT: Özünden Türk olan bir Sanat: Minyatür	89
Bibliyografya :	
MANSEL, ORD. PROF. DR. ARIF MÜFİD: Volkmar von Graeve, <i>Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt — İskender lahti ve atölyesi</i>	99
ŞAKIROĞLU, MAHMUT H.: Michele Membrè, <i>Relazione di Persia 1542</i>	107
Haberler :	
Kurumumuzun aslı üyeliğine seçilen Prof. Dr. Nimet Özgüç hakkında Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın 14 Nisan 1971 tarihli Genel Kurul'da okunan takdim konuşması	117
Atatürk'ün Bursa Konuşması	119
Kapakdaki resim : Acemhöyük kazılarında bulunmuş M. ö. 18. ci yüzyıla ait bir damga mühür baskısı.	

BELLE TEN

Cilt: XXXVI

OCAK 1972

Sayı: 141

ANKARA SANCAĞINDA NİZÂM-I CEDÎD
ORTASININ TEŞKİLİ VE “NİZÂM-I CEDÎD
ASKERİ KANUNNÂMESİ”

MUSA ÇADIRCI

Üçüncü Selim'in devlet idaresini ele aldığı sıralarda Osmanlı İmparatorluğunun durumu hiç te iç açıcı değildi. Rumeli ve Anadolu'da yer yer iç isyanlar olmakta, bir taraftan Rusya ve Avusturya ile yapılan savaşların yüklediği malî bunalım, diğer tarafta âyan, ağa ve derebeylerin zulmü altında iyice yoksullaşmış halk inim inim inlemekte idi. En önemlisi ülkenin iç ve dış güvenliğini sağlamakla yükümlü olan silâhlı kuvvetler (ordu), asıl amaçları olması gereken bu anlayıştan ayrılmış, görevlerini geçim yolu olarak gören bir ordu durumuna düşmüştü. Bu devirde yurd bütünlüğünü korumakla görevli 400.000 resmî Yeniçeriden ancak 60.000 kadarı görevi başında bulunuyordu. “Bunlardan harbe iştirak edenleri ancak 25.000 kişi idi. Fakat harbe iştirak edenler de harp için askerlerin sahip olmaları lâzım gelen en iptidaî bilgilerden mahrum idiler¹”.

İmparatorluğun içinde bulunduğu vahim durumu iyi bilen Üçüncü Selim, devleti kurtarmak için gerekli tedbirleri alma yoluna gidince, kendisine “lâyihalar”la durum hakkında düşüncelerini bildiren devrin düşünür ve ileri gelenlerinden çoğu, ilk tedbir olarak askerlik ocağının nizama sokulmasını salık vermişlerdi. Padişah da herşeyden önce güvenebileceği bir orduyu kurmayı çok istiyordu.

¹ Ord. Prof. E. Z. Karal; Selim III'ün Hat-tı Hümayunları; Nizam-i Cedid 1789-1807, Ankara 1946. s. 9.

Çünkü bu herşeyden önce kendi hayatı ile ilgili idi. Yeniçerilerin gerçek durumlarını çok iyi bilen Üçüncü Selim, diğer taraftan çaresizdi. Gerek etrafı ve gerekse yetişme şekli, bilgisi, gerçekçi tedbirler almaktan kendisini alıkoyuyordu. Fakat yine de durumu düzeltmek umudu ile kendisine verilen lâyhaların ışığı altında bazı tedbirler aldı.

Bu tedbirlerin en önemlisi hiç şüphesiz ki güvenebileceği bir orduyu oluşturmak için giriştiği ve tarihimize “Nizâm-ı Cedîd İslahatı” olarak geçmiş olan harekettir. Bu ıslahat üzerine bugüne kadar derinlemesine bir inceleme yapılmamış olmakla beraber, genel hatları ile sık sık ele alınmış işlenmiş ve bazı sonuçlara varılmıştır. Bu yazıda, hareketin yeni bir ordu kurma çabası ile ilgili tarafı üzerine bugüne kadar yayınlanmamış bir belgeyi ele alacak ve belge dolaşısıyla de Ankara Sancağında “Nizâm-i Cedîd” teşkilâtının kuruluşu ile ilgili yine belgelere dayanılarak bilgi verilmeye çalışılacaktır.

Nizâm-i Cedîd Ocağının kuruluşu ve İstanbul’daki teşkilâtı hakkında elimizde bir hayli bilgi bulunmaktadır. Anadolu’da da Nizâm-ı Cedîd teşkilâtının kurulduğu bilinmekle beraber bu hususla ilgili fazla bilgi mevcut değildir. İ. H. Uzunçarşılı; “Bozok ve havalisi âyanı Cebbar zade Süleyman Bey’in ve daha sonra Konya beylerbeyi Kadı Abdurrahman Paşa’nın büyük gayret ve himmetleri, bunlardan başka yine bu iki zatla Bolu voyvodası Hacı Ahmed oğlunun Nizâm-ı Cedîd için kışlalar yaptırdıkları görüldüğünü” belirtirken² sayın hocam Ord. Prof. Enver Z. Karal’ın Selim III.ün Hat-tı Hümayunları ile arşiv vesikalarına dayanarak Nizâm-ı Cedîd İslahatı ve ocağı hakkında verdiği kıymetli bilgilerden edindiğimize göre, “Karaman Valisi Abdurrahman Paşa, vilâyet ve kasabaların talim için çıkarabileceği piyade askeri miktarını şöyle göstermişti:

Konya ve tevbâii kazaları	: 1.000 piyade
Niğde Sancağı	: 100 „
Kayseri Vilâyeti	: 2.000 „
Ankara	: 2.000 „
Hamideline bağlı Yalvac ve Karaağaç	: 200 „
Alâiye	: 800 „
Karaman	: 150 „
Kasaba	: 150 „

² Ord. Prof. İ. H. Uzunçarşılı; Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yıllık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa, İst. 1942. s. 62.

Ayrıca Padişah, Cebbar zade Süleyman'a Amasya Sancağını da verip burada da Nizâm-ı Cedîd askeri yazmasını istemişti³.

Ankara Sancağında Nizâm-ı Cedîd Ortası:

Yukarıda söz konusu edilen yerlerde Nizâm-ı Cedîd ortalarının kurulup kurulmadığını bilmiyoruz. Elimizde bulunan belgelere göre, 1217-1220 (1802-1805) yılları arasında Kütahya, Bolu, Sivas Çankırı, Kastamonu, Amasya, Tokat ve Ankara sancaklarında Nizâm-ı Cedîd bölükleri teşkil edilmiştir. Ayrıca Anadolu ve Karaman eyaletlerinin kapsamına giren diğer sancaklardan da asker tahrir edilip talim için Levend Çiftliği ve Üsküdar'da bulunan kışlalara gönderilmiştir.

Ankara Sancağında Nizâm-ı Cedîd ortasının kurulması görevi sancak mütesellimi Mes'ud Ağa'ya verilmiştir. Mes'ud Ağa devrinin diğer mütesellimlerinden çoğu gibi Dergâh-ı Muallâ Kapucubaşısı rütbesini taşımaktadır. Nizâm-ı Cedîd askerinin masraflarını karşılamak için İrad-ı Cedîd Hazinesi kurulduktan sonra, birçok sancak ve bu arada Ankara Sancağı da bu hazineye bağlanmış ve Mes'ud Ağa mütesellimliğe, getirilmişti. Mes'ud Ağa Nizâm-ı Cedîd için 750 nefer piyade asker temin edip Üsküdar Ocağına göndermişti. Bu askerler orada eğitim ve öğretim gördükten sonra usulünce tekrar geldikleri sancaklara gönderilmekte olduğundan, Ankara'dan gönderilen 750 kişi için geri döndüklerinde talim yapabilecekleri ve barınabilecekleri bir kışlaya ihtiyaç hasıl olmuştu. Mes'ud Ağa'dan Ankara'da şimdilik 400-500 neferi barındırabilecek ve gerektiğinde ilâve yapılabilecek nitelikte bir kışla yaptırması istenmiş ve bu işi Mes'ud Ağa ile birlikte yürütmesi için de Hassa Mimarı hulefasından Seyyid Mustafa görevlendirilip Ankara'ya gönderilmişti.

Ankara'da Şeyh Yağmur Ovası denilen mahalde* Emîr Veli oğlunun tarlası, suyu ve havası bakımından kışla için uygun bulunmuştur. Tahminen kırk dönüm olan tarla, 150 kuruşa satın alınmış ve kışlanın temel atma töreni şehrin ileri gelenleri huzurunda "Rebiulâhirin yirmi üçüncü günü" yapılmıştı. 300-400 neferi barındırabilecek olan bu kışla için yapılacak masraf, Mimar Seyyid Mustafa tarafından hesap edilmiş ve 34.115 kuruş tutacağı saptanmıştı. Yapılacak kışlanın plânı, maliyeti tahminî olan 34.115

³ Karal, age. s. 53.

* Gazi İstasyonunun kuzeybatısında bugün "Macun Çiftliği" denilen yer.

kuruş ile birlikte deftere kaydedilip Ankara kadısının ilâmı ile birlikte İstanbul'a onaya gönderilmiştir. Ayrıca kış gelmeden, amele ücretleri artmadan tez elden kışlanın bitirilmesi için, cami, sundurma ve ماء جاری şimdilik yapılmaması için izin istenmişti.

Hesap defteri ile birlikte binanın resmi (plânı) İrad-i Cedîd Defterdarı ve Nizâm-ı Cedîd Ocağı Nazırı Elhac İbrahim Reşid tarafından Padişah'a sunulmuştur. Bunun üzerine Üçüncü Selim, kışlayı yaptırmakta amacın "talim ve taallüm için neferata bir mesken tahsisinden ibaret olup bâhusus neferât-ı merkume beher hal kışlada münavebe ile âram ve ikamet edeceklerine binâen" cami ve sundurmanın şimdilik bahara bırakılarak, kışlanın keşfinden daha az para ile bitirilmesini istemişti. Ayrıca İrad-ı Cedîd hazinesinden 15.000 kuruş da gönderilmişti⁴.

Kışlanın temeli 13 Temmuz 1803 de atılmıştır. Tamamlanıp tamamlanmadığı hususunda herhangi bir belgeye raslamadık. Kış gelmeden tamamlanması istendiğine göre aynı sene içinde bitmesi gerekmekte idi.

Ankara Sancağından bir orta teşkil edebilecek olan on iki bölük* asker temin edilmediğinden, Kengırı (Çankırı) ve Kastamonu sancaklarından tertip edilen Nizâm-ı Cedîd askerleri de Ankara Ortasına bağlanmış, fakat Kastamonu ve Kengırı (Çankırı) den Ankara'ya talim için asker ve subayın gelmesi çok yorucu olduğundan, şimdilik kendi sancaklarında talim yapmaları, ileride buralarda da birer orta teşkili yoluna gidileceği bildirilmişti. Ankara'da da 6 bölüğün on iki bölüğe çıkarılarak bir orta tertibi için çalışmalar yapılması öngörülüyordu.

Sancaklarda Nizâm-ı Cedîd Ortalarının teşkili, şehirlerin çehresini her yönden değiştirebilecek bir canlılık yaratması mümkündü. Yalnız çok kısa bir süre sonra Kabakçı Mustafa isyanı ile (1807) Ocağın lâğvedilmesi Nizâm-ı Cedîd'den beklenen faydaların görülmesini engellemiştir diyebiliriz. Bu kısa süre içinde bile başarıları görülen yeni ordu sayesinde, şehirlerde yeni iş kollarının doğması olanağı da vardı. Nitekim Ankara'da bu askerin talim esnasında kullanacağı mermilerin yapımı için Ankara'lı Seyyid Ahmet Padişaha başvurup "Fişençki başı" seçilmek istemiş, isteği incelendikten sonra uygun görülüş ve yedine berat verilmişti⁵.

⁴ Ankara Şer'îye Sicilleri, Defter No. 201. Ves. 81.

* Her bölük, yüz erden teşkil ediliyordu.

⁵ Ankara Şer'îye Sicilleri, Defter No. 201 ves. 109.

NİZÂM-İ CEDÎD ASKERİNİN KANUNNÂMESİ SURETİ

Gerek Üçüncü Selim devri ve gerekse doğrudan doğruya Nizâm-ı Cedîd Askeri teşkilâtı hakkında yayınlanmış yazılarda raslıyamadığımız ve vesikanın başlığı olarak konulan başlığında açıkça gösterdiği bu kanunnâmeyi, Ankara Şer'îye sicillerinden 201 numaralı defterde bulduk. Defterde 104 numara ile numaralandırılmış olan kanunnâmenin Başbakanlık arşivinde aslı var mı yok mu bilmiyoruz. Bildiğimiz, bu kanunnâmeye az çok benzeyen ve Elhac İbrahim Efendi tarafından Üçüncü Selim'e sunulmuş olan bir tezkerenin var oluşudur⁶. Öyle anlaşılıyor ki bu tezkere değiştirilip kanunnâme şekline sokulduktan sonra İbrahim Efendinin mührü ile mühürlenip sancaklara gönderilmiştir. Nizâm-ı Cedîd taraftarlarından olan Elhac İbrahim Reşit; Nizâm-ı Cedîd Ocağı Nazırı ve aynı zamanda İrad-ı Cedîd Defterdarlığını da yapmıştır. Kanunnâmeyi Anadolu ve Karaman eyaletlerinin kapsamına giren sancaklara kendi imzası ile göndermiştir.

Kanunnâmenin hangi tarihte hazırlandığı hakkında bir kayıt olmamakla beraber giriş mahiyetinde baş tarafına yazılan yazıdan anlaşıldığına göre Ankara sancağına 1803 tarihinde gönderilmiş olması gerekmektedir.

Kanunnâmede Nizâm-ı Cedîd ortalarının on iki bölükten ibaret olduğu bu bölüklerden altısının sağ kol, altısının da sol kol bölükleri olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır. Nizâm-ı Cedîd askeri devamlı asker olmayıp, nöbetle askerlik yapan ve Osmanlı İmparatorluğunda benzeri olmayan yeni bir kuruluş olduğundan, kanunnamede uymaları gereken kurallar çok teferruatlı ve sarîh olarak belirtilmiştir. Özetlersek:

a) Nizâm-ı Cedîd askeri binbaşı adı ile adlandırılan bir kumandanın kumandasında olacaktır. Binbaşı orta tabir edilen ve oniki bölükten meydana gelen birliğin en büyük âmiridir. Her ortanın binbaşı, ortasına bağlı erlerin idaresinden müstakilen sorumludur. Binbaşı dahil, diğer zabitler kışlada devamlı bulunacaklar, içlerinden tatil yapmak istiyeni veya işleri ile meşgul olmak zorunda kalanı olursa bir-iki ve en çok üç ay izin alabilecektir. İzin tezkeresini binbaşı imzalıyacak tezkeresiz hiç bir subay kışladan ayrılmıyacaktır.

⁶ Yücel Özkaya; III. Selim Devrinde Nizam-ı Cedid'in Anadolu'da Karşılaştığı Zorluklar; Tarih Araştırmaları Dergisi C. I. Sayı 1. s. 145-156.

Subayların ulûfeleri İstanbul'da bulunan emsallerine nasıl veriliyorsa onlara da öyle verilecektir. Zabıtlar izinli oldukları sürede de ulûfelerini tamamen alabileceklerdir. Voyvoda, Mütesellim, Serdar ve benzeri ehl-i örften hiç kimse subay ve erlere müdahalede bulunmayacak, suç işlerlerse, binbaşı tarafından gerekli cezaları verilecektir. Şayet şer'î bir suçları olursa binbaşının görevlendirdiği bir subayla birlikte mahkemeye gidecekler, suçlu görülürlerse cezaları yine binbaşı tarafından kışlada verilecektir.

b) Erler, bekâr, güçlü kuvvetli olanlardan seçilecekler, kışlarında eğitim ve öğretim görerek savaş için elzem olan bilgileri edineceklerdi. Her orta iki kısımdı. Altı bölüğe sağ kol, diğer altı bölüğe ise sol kol adı verilmişti. Bir orta bir bütün olarak kışlada "talim ve taallüm" yapmayacak, nöbet ile her ay sağdan ve soldan birer bölük kışlaya çağrılıp eğitilecekti. Nöbetçi olan bu iki bölüğün erleri ve zâbitleri kışla kapısında ve gerekli görülen yerlerde devamlı nöbet tutacaklar, birbirlerinin yerine nöbet tutma olmayacaktı. İki bölük bir ay eğitildikten sonra izinli sayılacak, erler köy ve kasabalarına gönderileceklerdi. İzinli giden erlerin kışla ile ilişkileri tamamen kesilmiş sayılmıyordu. Suç işlerlerse izinde bile olsalar araştırılacak ve cezaları yine kışlalarınca verilecekti. Nöbette olmıyan bölükler memleketlerinde iş ve güçleriyle uğraşabilecekler, yalnız ücretle bir başkasına hizmet edemeyecekleri gibi, voyvoda, mütesellim ve derebeyler yanında sekbanlık da yapamayacaklardı. Yapan olursa şiddetle cezalandırılacaktı.

Erlere ayda beş kuruş, onbaşılara ise onar kuruş aylık verilecek, izinli oldukları sürede ise aylıklarının yarısı kendilerine ödenecekti. Bu ödeme her ay yapılamıyacak, nöbete geldikleri ay işlenmiş aylıklarını alabileceklerdi. Nöbet sırası geldiği halde nöbete hastalık veya başka bir bahane ile gelmiyenlere işlenmiş aylıkları ödenmiyecekti.

c) Taşrada olan orta ve bölükler her sene münavebe ile büyük talimler için İstanbul'a gidecekler, bağlı buldukları Üsküdar veya Levent kışlalarında yaz aylarında isbat-ı vücut edip eğitim ve öğretim görecekler, bu esnada kendilerine senede bir defa devletçe özel elbiseleri verilecekti. Bu elbiseleri ancak nöbetlerinde giyeceklerdi (Subaylar ise devamlı resmî kıyafetle gezeceklerdi).

Kışlarında nöbette olan erler de "Kaide-i Ocak üzre" her gün sabah ve akşam acemi talimi, pazartesi ve perşembe günleri ise subay ve nefer beraber "kuru talim" (ateşsiz talim) yapacaklar, on günde bazen onbeş günde bir de ateşli talim yapacaklardı.

d) Kışlada veya köylerinde bulunan erler, ehl-i örf taifesi tarafından bahanelerle rencide edilmeyecek, kendilerinden salyane ve benzeri vergiler istenmeyecekti.

Kışlada bulunan er ve subaylara günde yarımşar vukiyelik birer ekme ile sabahları çorba, akşamları, yahni ve çorba verilecek; cuma ve pazartesi akşamları çorba yerine yahni ile birlikte pilâv verilecekti. Zâbitlerden birisi bu iş için “vekil-i harc” seçilecekti. Gerektiğinde binbaşı ve kol ağası da yemek işi ile ilgilenip kontrol edecekti.

NİZÂM-I CEDİD ASKERİNİN KANÛNNÂME SURETİDİR *

Avn ve inâyet-bâri ve ayn teveccüh-i hazret-i şehriyârî ile sûret-yâb-ı hüsn-ı nizâm olan Levend Çiftliği ve Üsküdar'da vâki' Bostancı Tüfenkçileri Ocağı neferâtının teksîr ve tevfi'ri ve taşra sancaklarda dahi tertîbi ile münâsib mahallerde kışlaklar binâ ve ortalar küşâdı kanunnâme-i hümâyûn şurûtundan olduğuna binaen Anadolu ve Karaman eyâletlerinin hâvi olduğu sancaklardan mukaddemâ ikiyüz-onyedi senesi evâhirinde alaybegileri ma'rifetleriyle kayıdları mikdârı neferât tahrîrini nâtık mü'ekked evâmir-i şerîfe ısdâr ve her sancağa neşr ve tisyâr olunmağla ber mantûk-ı emr-i âlî her sancakda ol mikdâr neferât tahrîr ve Levend Çiftliği ve Üsküdar Ocaklarına ba'is ve tevsil olunub bir kaç mâh ocağ-ı mezbûrde ta'lîm ve taallüm ile i'mâl ve istihdâm olunduklarından sonra yine vilâyetlerine iâde kılınmışlar idi.

İşbu sene-i mübâreke dahi elviye-i mezkûreden atık ve cedid külliyetlü neferât tertîb ve ocağ-ı mezkûre celb ve i'mâl ve istihdam olunub el-hâletü hazîhi mevsim-i şîta hulûlüne mebni vilâyetlerine iâde olunacaklarına binaen vilâyetlerinde dahi kâide-i ocak üzre zabt ve rabtlarına ve hüsn-i idârelerine ve aralık aralık ta'lîm ve taallümlerine ihtimâm ve dikkat olunmak lâzimedden olduğundan şimdilik Kütahya ve Bolu ve Ankara isimleriyle müceddeden orta küşâd birle iktizâ iden binbaşı vesâir zâbitânı ta'yîn ve bazı sancakların neferâtı ol ortalara ilhâk ve tahsîs kılınarak tertîb olunmaktan nâşi kanun-ı ocağa tatbîk ile rabt ve tevsik olunan şerâ'iti zîrde tahrîr ve beyân olunur:

* (Kanunnâmenin suretinde, belge aynen kopya edilmiş olduğundan imlâ hataları dahil hiç bir ilâve ve düzeltme yapılmamıştır).

Neferât-ı merkûme binbaşî vesâir zâbitâniyle maan mahallerine vardıklarında nöbetle bölük bölük kışlalarına varub ta'lim ve taallüm iderek fûnûn-ı harbiye tahsiliyle kesb-i mahâret itmek ve nöbetle kışlada olan neferâtdan kışla kapuları vesâir iktizâ iden yerlerde nöbet bekleyüb ve neferâtın zabt ve rabtiyçün iktizâ iden mahallerde kol ve kolluklarına ihtimâm ve dikkat eylemek lâzimedden olmağla, meselâ oniki bölük olarak bir orta tertîbi tamam olan mahâlde beher mâh sağdan ve soldan iki bölüğü kışlaya nöbetçi tertîb ve tâyin kılınıb mâadâ on bölüğe izin verile. Nöbetçi olmıyan bölüklerin neferâtı vilâyetlerinde hâne ve meskenlerinde sâkin olup nöbeti gelinceye dek kâr ve kisbi ve zirâat ve hırâsetiyle meşgûl ola. Lâkin âher mahalde ücret ile hizmetkâr olmıya, nöbetçi tertîb olunan iki bölük neferâtı kışlada bir mâh ta'lim ve taallüm ideler. Nöbetleri tekâmilinde vilâyetlerinde olan bölüklerinden kezâlik sağdan ve soldan diğeri iki bölük dahî kışlaya nöbetçi ta'yîn olunub onların vüsûllerinden evvelki nöbet takımına izin verile. Ve bu veçhile oniki bölük neferâtı sayf ve şitada mâh be mâh ikişer bölük kışlaya gelüb hâzır olmadıkça nöbette olan iki bölüğe izin verilmiye. Nöbet vakti birkaç gün velev bir mâh mürûr ider ise dahî nöbete gelecek bölükler gelmedikçe kışlada olanlara izin verilmeyib kışla hâlî bırakılmıya. Ve oniki bölük tertibi tamam olmayıb nısf-ı orta veyâhut nısf-ı ortadan dahi bölükler noksan olan mahalde beher mâh bir bölüğü nöbetçi ta'yîn ve kışlasına celb ile ta'lim ve taallüm olunub nöbeti tamam oldukda veçh-i muharrer üzere diğeri bir bölüğü dahî celb ile nöbetçi ta'yîn olunmak ve kışlası olmıyan sancakların neferâtı semt olan kangı kışlaya rabt ve ilhâk olunur ise ol kışlanın asıl neferâtı ile maan iktizâsına göre nöbete idhâl olunub o misillûler dahi ilhâk olunan kışlaya celb ile ta'lim ve taallümden hâlî olmayalar. Ve kışlada mevcûd olan neferât kâide-i ocak üzere külliyevm sabah ve ahşâm acemi ta'limi ve bazarertesı ve pencşenbe günlerinde zâbitân ve neferât beraber olarak kuru ta'lim ve on günde ve bazan onbeşer günde bir kere ateşlü ta'lim olunmasına ihtimâm ve dikkat oluna. Ve neferât-ı merkûme onbaşlılarına ve onbaşlılar çavuşlarına vesâir zâbitânına itâat ve inkıyâd üzere olalar. Ve bölük zâbitleri alâ meratibehüm birbirlerine itâat ve inkıyâd merâsimine be-gayet dikkat edeler. İşbu şurûtun hilâfı hareket vukûa gelmemesine ihtimâm edib yukarudan aşağı kol ağaları ve mülâzimleri birbirlerine ve bölük başlılara vesâir zâbitâna yolları ve erkânlarınca mürâ'âtta kusur etmiyeler.

Ve nizâm-ı ocağa hâle gelecek nesne zuhûrunda şurût-ı ocak üzere icrâsına dikkat edib zâbit ve neferden birisi kabâhat ider ise cürmüne göre kışlada haps ve değnek ile darb ideler. Ve eğer töhmeti ziyâde olur ise töhmetine göre değnek uralar. Kabâhatı olanın töhmeti himâye olunmıya ve kabâhatı olmıyan dahî bazı eshâb-ı ağrâzın cebriyle töhmet-i özr idüb tekdîr etmiyeler. Ve her dürlü tashîh ve tahkîk edüb olur olmaz nesne için neferâtı rencide etmiyeler ve her ortanın binbaşısı neferâtın zabt ve rabt ve idâresine ve tekdîr ve te'dibine müstakil me'mûr olunmağla nöbet ile kışlada olan ve nöbetden çıkıp kazâ ve kurâlarında olan neferâtın zabt ve rabtı ve ahz ve habsı binbaşılı ma'rifetiyle kışlası tarafından rü'yet oluna. Ve zâbitân ve neferâtdan birinin şer'an istimâ olunacak umûr ve husûsu zuhûr eyledikde yine binbaşı ma'rifetiyle kışlası tarafından âdem ta'yîn ve şer'an mürâfaa olunduktan sonra ol neferin habsı veyâhut te'dibi lâzım gelir ise voyvoda ve mütesellim ve serdâr vesâir ve zâbitân tarafına verilmeyib beher hâl kışlasında habs ile binbaşı ve zâbitânı ma'rifetiyle şer'an müstahak olduğu te'dibi icrâ oluna. Ve nöbetle kışlaya gelib gitmek ve her bölüğe münâvebe tertîb olunmak mücerred neferât hakkında câri olup zâbitân hakkında münâvebe tertîbi câiz olmamağla büyük küçük zâbitânın cümlesi kışlada mevcût bulunalar. Ve kışlanın kâin olduğu şehir ve kasabada zâbitândan bazılarının kurâ ve kazâlarında hasbe'l-iktizâ maslahatları olup izin talebinde olurlar ise maslahatlarını rü'yet edüb yine kışlaya gelmek üzere bir ve iki nihâyet üç mâhına dek izin tezkeresi yazılıb binbaşı ağalar tarafından temhîr ile izin verile. Zâbitâna tezkeresiz izin verilmiye. Üç mâhdan ziyâde izin tezkeresi yazılmıya. Ve nöbete gelecek neferâtın cümlesi kışla nöbetinde tekmîl bulunub birbirlerinin yerlerine vekîl veyâhut âher âdem gelmesi ber veçhile tecvîz olunmıya. Ve her ahşâm kışlada yoklama olup neferâtın tekmîl haberini her gün onbaşılar çavuşlara ve çavuşlar zâbitânına ve kol ağalarına ve binbaşı ağalara ifâde ve tefhîm ideler. Bir neferin noksân ve nâmevcûd olmamasına gayet ihtimam oluna. Kâide-i ocakda ber veçhile kusûr etmiyeler.

Neferât-ı merkûme me'zûnen vilâyetlerinde buldukları müddette dahî iktizâ eden ulûfeleri verilmek şurût-ı nizâmdan olmağla bâlâda zikr ve beyân olunduğu üzere kışla olan mahâllerde her bölüğe kışla münâvebesi tertîb olunacağına binâen nöbet ile kışlada ta'lim ve taallüm iden bölükler kışla nöbetinde oldukça kemâfi's-sâbık

neferâta beşer kuruş ve onbaşılara onar kuruş mâhiye ulûfeleri tevzîf oluna. Nöbetçi olmayub kazâ ve kariyelerinde olan yani hânelerinde olan neferât ve onbaşılara dahî kışlada aldıkları ulûfenin nisfî verile. Velhâsıl kışlada nöbetçi olan bölüklere tamam ve vilâyetlerin de olan bölüklere nisf ulûfe verile. Ve nöbet vaktinde hastalık vesâir behâne ile kışlaya gelmiyen nefer ve onbaşı zuhûr ider ise ulûfesi virilmiye. Ve zâbitân dâimâ kışlada mevcûd bulunmak üzere me'mûr olduklarından gayrı nefer misullü kâr ve kisb dahi idemiyecekleri zâhir olmağla zâbitânın ulûfeleri Asitâne misillü virile. Ve zâbitân dahî dâimâ kışlada mevcûd ve hizmetinde mukîm olub hilâf-ı rızâ ve mugâyir-i şurût hareketden ittikâ ve mücânebet ideler. Hasbû'l-mas-laha izin tezkeresiyle kazâ ve kariyesine giden zâbitân izni müddeti kadar işlemiş ulûfesi verile. Bir ve iki nihâyet üç mâhdan ziyâde izin verilmiye. Tezkeresinde dahî izin müddeti tasrîh oluna. Çünkü bölükler münâvebe ile kışlaya gelecek olmalarıyla vilâyetlerinde olan bölüklerine mâh be mâh nisf ulûfe irsâliyle tevzî'inden usret olacağına binâen her bölüğün münâvebesi gelüb kışlaya geldikçe kaç aylık işlemiş nisf ulûfeleri müctemi olumuş ise kışla ulûfesi ile maan gerek neferât ve gerek onbaşılardan yedlerine teslim ve itâ oluna. Beher sene gerek tamam ve gerek nisf velhâsıl taşrada olan ortalar ve bölükler münâvebe ile Dersâadete gelüb rûz-i Hızırdan Kasım'a kadar ocakda isbât-ı vücûd birle ta'lim ve taallüm etmeleri muktezâ-i şurût-i nizâmılarından olmağla münâvebe ile bu tarafda ocaklarına lede'l-vürûd senede bir defa libâsları Âsitanede virile. Ve Kasımda cümlesine izin verilüb taşrada olan kışllarına veyâhut vilâyetlerine heyet-i mecmûalariyle avdet ideler. Ve taşrada yapılan kışllarda mevcûd olan zâbitân ve neferâtın beherine yevmiye yarımşar vukiye olarak birer etmek virile. Ve beher gün sabah şorba ve ahşâm yahni ve şorba tabh olunub virile. Cuma gicesi ve Pazartesi gicesi neferât ve zâbitâna şorba yerine pilav virile, piriç bulunan mahâllerde piriç pilâvı bulunmıyan mahâllerde bulgur pilâvı verile. Ve zâbitândan bir münâsibi vekil-i harc nasb olunub ol vekil-i harc idare eyliye. Binbaşı ve kol ağası dahî nezâret ideler. Telef etmiyeler. Gayet dikkat edeler.

Kışlada mevcûd olan zâbitân ve neferâtdan iktizâsına göre bir mikdâr kola ve kolluğa tâyin olunub münâvebe ile kol ve kolluk ve kapu bekliyeler. Ve kolda ve kollukda olan zâbitân ve neferât ocağın kâide ve erkânına herhalde riâyet iderek kimesneyi rencide

etmeyeler. Neferâtdan çarşu ve pazarda arsızlık ve ehl-i irza tasallut edenler olur ise kolda ve kollukda olan zâbit ve neferât derhal ol neferi ahz ve kışlaya getirib müstâhak olduğu te'dibi icrâsına dikkat oluna. Hilâfî hareket olunmıya. Mütesellim ve voyvoda ve serdâr ve âyan taraflarından ahz ve habs ve tecrîm ve tekdîr gûne hareket vukûa gelmeyüb binbaşı ağa neferât ve zâbitânın her hâl ve keyfiyetlerine nezâret ve şurût-ı nizâmları icrâsına dikkat ide. Yani kışlada mevcûd olanların ve kazâ ve kariyelerinde sâkin olan neferâtın birini mütesellim ve voyvoda ve kazâ âyanları ve kurâ ihtiyarları vesâir ehl-i örf makûlesi bir gûne tecrîm ve ızrâr dâyesinde olurlar ve hilâf-ı şurût-ı muâfiyet sâlyane taleb ve ahzına cesâret iderler ise derhâl binbaşı ağalar men' ve def'ine mübâderet ve dikkat eyliyeler. Men'ine muktedir olamaz ise o makûlenin te'dibi için keyfiyeti Dersâadete sahîhan tahrîr ideler. Ve eğer voyvoda ve mütesellim ve âyan vesâir zâbitân taraflarından neferât-ı merkûmeye bir gûne rencide ve taaddi vukua gelib men' ve define mübâderet itmezler ve sâhîhan keyfiyeti Dersâadete tahrîrde tekâsül ve iğmaz iderler ise ol vakit binbaşı ve zâbitânı muaheze ve te'dib kılınacakları mukarrer olmağla ona göre muhâfaza-i nizâma gayetle dikkat ideler. Ve kazâ ve kariyesinde olan neferâtdan biri hilâf-ı şer'-i şerîf hareket ve ehl-i irza tasallut ve taadiye cesâret ider ise derhâl kışlası tarafından ahz ve habs ile ne gûne te'dibi iktizâ ider ise mübâderet ve dikkat olunub mütesellim ve voyvoda ve serdâr vesâir ehl-i örf tarafından ahz ve habs teklifiyle taaddi olunmıya. Lâkin o misullünün te'dibi icrâsında kışlası tarafından dahi bir gûne iğmaz ve tekâsül olunmıya.

Kaldı ki neferât-ı merkûmenin kâffe-i umûr ve husûsları kâide-i ocak üzere kışlası tarafından idâre ve rü'yet olunacağına mebni zümerât-ı sâireden fark ve imtiyazları için he'yet-i mahsûsa ile gezmeleri lâzimededen ise dahi mez'ûnan kazâ ve kariyelerinde olan neferât ziraat ve hırâsetleriyle meşgûl olacaklarına binâen anlara göre he'yet-i mahsûsalarıyla gezmekte suûbet olacağı zâhir olub ancak nöbetle kışlalarında olan zâbitân ve neferât he'yet-i mahsûsalarıyla gezib tebdil-i kıyâfet etmiyeler. Kışlada olan zâbitân ve neferâtdan biri âher kıyâfetle görülür ise iktizâsına göre muaheze olunub beher hal hey'et-i mahsûsalarıyla gezdirilub ve'l-hasıl işbu şurût-ı nizâm taşralarda olan ortaların kanûnnâme-i hümayûnlarından olmağla gerek zâbitân ve gerek neferât mücebince amel ve hareket edib hilâfından her veçhile hazer ideler.

İşbu ocağa yazılan neferât daimî neferlikte kalmayıb giderek yolu ile zâbit olacaklarına binâen rütbelerine göre maâşları tezâyid kabûl edeceği ve hîn-i me'mûriyetde yararlık ve şecâatı zuhûr idenlere çiraklık ihsân olunub bu makûleler mashâr-ı iltifat kılınacağı ve zâbitân ve neferâtın vilâyetlerinde olan hâne ve emlâkları sâlyânenen ve imdâd-i hâzeriyeden ve avâriz-ı divaniyeden dahî muâf ve müsellem kılınmış olduğu mukaddem neşr olunan evâmîr-i şerifeden cümlesinin malûmu olmağla vakt-i seferde esnâ-i muhârebede mecruh olup amelden sâkit olanlar ve vakt-i hazerde hîn-i ta'lim ve taallümde kezâlik mecrûh ve amelden sâkit olanlar ber-veçhile mahrûm kalmayıb istihkaklarına göre o makûleler ocaklarından tekâ'üdlük tevcih ve ihsâniyle mashâr-ı inâyet olacaklarından başka emek ve hizmeti sebkât ederek ocakda ihtiyâr olanlar dahî mahrûm bırakılmayıb kezâlik tekâ'üdlük tevcih ve ihsâniyle mesrûr olacakları mukarerrdir. Bu suretde neferât-ı merkumeden bazıları voyvoda ve âyan vesâir derebeğleri yanlarına varub sekbânlık etmek veyâhut hizmetkâr olmak murâd eder ise kabûl etmiyeler. Ve eğer bu makûle sekbânlık ve hizmetkârlık ideri olur ise haber alındıkta derhâl binbaşı ağa ol neferi ahz ve kışlaya celb idüb hilâf-ı şurût-i ocak hareket eylediği için habs ve te'dîb eyliyeler. Ve o makûle neferi tesahüb dâiyesiyle setr edüb kışlasına irsâl ve teslimde her kim mümâna'at ve muhâlcet ider ise te'dîbi icrâsiyçün keyfiyeti ocağı tarafına ihbâr ve iş'âr oluna. Ve ol makûle neferâtı binbaşı ağalar vesâir zâbitân taharri eyleyüb derhâl kışlasına celb ile muaheze ve te'dîbinde kusûr etmiyeler. Ve eğer içmaz ve tekâsül ederler ise ol vakt binbaşı vesâir zâbitân dahi ocağı tarafından muaheze kılınacakları mukarrer olmağla ana göre neferâtın hâl ve hareketlerini tahdîde kusûr etmeyüb mugâyir-i şurût-i nizâm hareket idenlerin muaheze ve te'dîblerinde tekâsül etmiyeler. Ve taşrada olan kışlaların her birine şurût-ı ocak üzre mehterhâne takımı tertîb ve terfik olunmağla ocakda olduğu gibi taşrada olan kışlalarında dahî sabah ve ahşam nöbet çalınüb kimesne tarafından mümânaat olunmıya.

İşbu kanûnnâme-i hümâyûn sûreti Ankara kışlası ortasının binbaşısı yedine i'tâ ve teslim olunmağla müceb ve muktezâsınca amel ve hareket ve hilâfından hazer ve mücânebet oluna. Kaldı ki Ankara Sancağı Üsküdar ocağına merbût olunub cemi' umûr ve husûsu mütesellimi marifetiyle idâre ve rü'yet olunması şurût-ı nizâmdan olmak hasebiyle hâlâ Ankara Mütesellimi Kapucubaşı saâdetlü

Mes'ud Ağa işbu neferâtın kanûn ve kaide-i ocak üzere zabt ve rabt-larına ve i'mâl ve idârelerine ve icrâ-i şurût-ı nizâmlarına ve bundan böyle bi-tevfiki teâlâ teksîr ve tevfirlerine dahi müstakil memûr olmağla binbaşı ağa vesâir zâbitân herhâlde mütesellim-i mûmâ-ileyh'e mürâcaat ve rey ve irâdesine mütâbaat ile şurût-ı nizâmın icrasına dikkat edib hilâfî hareket etmiyeler. Ve mütesellim-i mûmaileyh dahi binbaşı ağa vesâir zâbitân ile merâsim-i ittihad ve yekcihetiye riâyet ve dikkat ederek bi'l-ittifâk şurût-ı nizâmın icrâsına nezâret vesâir mesâlih-i lâzîmelerinin rû'ye tve tanzîmine ve me'kûlâtlarıyçün iktizâ iden zehâyirin vaktiyle cem' ve tedârikine ve bi-avnihi taâlâ bundan böyle teksîr ve tevfirlerine ikdâm ve gayret edüb hilâfî hareket bir vechile tecvîz olunmıya.

Ankara Sancağının askeri şimdilik altı bölük olarak tertîb olunub Kengırı Sancağından müretteb iki bölük dahî bu tarafda Ankara ortasına ilâve ve ilhâk olunmuşdı. Ancak bundan böyle inşâallahü taâlâ Kastamonu ve Kengırı sancaklarının bölükleri teksîr olunub herbirinde başka başka kışlalar binâsı mutazammın olmağla bu sûretde Kastamonu ve Kengırı Sancaklarının bölükleri Ankara kışlasına gelib ta'lîm ve taallüm eylemelerinde neferât ve zâbitâna usret ve külfet olduğundan Kastamonu ve Kengırı Sancaklarının bölükleri yine kendi vilâyetlerinde aralık aralık meşk ve ta'lîm ve taallüm eylemek ve Ankara Sancağının askeri bi-minneti taâlâ bir orta tertibine iblâğ olunub oniki bölük tekmîl olunmasına Ankara Mütesellimi Ağa vesâir kazâlar âyanları ve vilâyet vücûhları ittifâk ve ittihad birle ez-dil ve can niyet-i hâlise ile say' ve gayret ideler. Ve şimdilik mevcûd olan Ankara Sancağının askeri işbu kanûnnâme-i hümâyûn mücebince Ankara'da binâ ve inşâ olunan kışlaya münâvebe ile tertîb olunub mâh be mâh nöbetçi olan bölükler hizmet-i lâzîmelerinde kusûr etmiyeler. Mûnâvebeleri mahallinde iktizâsına göre tertîb oluna. Ve işbu kanunnâmenin harf be harf icrâsına tarafından ihtimâm ve dikkat oluna.

Bâ Mühr-i el-Hâc İbrâhim
Reşid Defterdar-i İrâd-ı Cedid

1877-78 TÜRK - RUS SAVAŞINDAN SONRA BALKANLARDA DURUM

ESAD FUAD TUGAY

1877-78 harbinde mağlûp olan Osmanlı Devleti sulhe kavuŐmak için Mart 1879 Ayastefanos Muahedesiyle Rusların ileri sürdükleri Őartları kabul etmek zorunda kaldı. Tuna vilâyeti ile aşağı yukarı Makedonya'nın tamamını ve Trakya'nın bir kısmını içine alan 162.300 km². geniŐliđinde, nüfusu 4 milyona bliğ olan bir Bulgaristan ihdası bu Őartların başında geliyordu. Ayrıca idarenin tanzimi için iki sene müddetle Rus işgali altında kalması öngörülen bu ülkeyle Türkiye arasındaki müŐterek hudud, batıda Ege Denizi'ne mahrec temin edecek Drine mansabından kuzeye doğru bu nehri ve Rodop silsilesini takiben Edirne'yi aÇarak Lüleburgaz yoluyla Midya civarında Karadeniz'e ulaŐıyordu.

Balkanlarda Rus nüfuzunun hkimiyetini tesise ma'tuf Ayastefanos muahedesi, aynı zamanda İstanbul ile Boğazların emniyetini ihlâl ettiğinden Avusturya ile İngiltere ve Fransa tarafından tepkiyle karŐılandı. Bu muahedenin tescili için büyük Devletler tarafından gözden geçirilmesini Şart koŐtular.

Bu husus hakkında cereyan eden müzakereler neticesinde gerek Avusturya, gerekse Rusya ile dostane münasebet idame eden Almanya'nın baŐŐehri Berlin'de, Türkiye'nin de iştirâkiyle bir kongrenin akdi kararlaŐtırıldı.

Temmuz 1879 da toplanan Kongre, Makedonya'nın Türkiye hududları içinde kalmasını, harpte Ruslara fiilen yardımda bulunan Romanya'nın işgal ettiği Dobruca, muvazenenin temini için Sırbistan'a ilhaki ngrlen Timok, Vranıyave, NiŐ bölgesi hariç, Tuna ile Rodoplar arasındaki ülkenin, Türkiye'nin hükümranlık hakları bki kalmak Őartiyle, Bulgaristan ve Őark Rumeli namlariyle iki eyalete taksimini, merkezi Sofya'da olan Balkan silsilesinin kuzeyindeki Bulgaristan'ın idaresinin Avrupalı bir prene, Şarkî Rume- li'nin de bir Osmanlı-Hıristiyan valinin idaresine tevdiini karar altına almakla beraber, asayıŐın temini için Bulgaristan'a muntazam

bir ordu teşkil etmek hakkını tanıdığı halde Şarkî Rumeli'nin silâhlı kuvvetini bir milis teşkilâtından ibaret olarak tahdid etti.

24 Şubat 1879'da Bulgaristan Kurucu Meclisi Tırnova'da toplandı. Büyük çoğunluğu köylülerden ibaret olan bu meclis Dragan, Tsankov, Lyuben Karavelov ve Petko Raçef Slaveikov gibi aydın milliyetçi liberallerin etkisi altında demokrasi bakımından birçok demokrat memlekete örnek olabilecek bir Anayasa ilân etti. Bu anayasa hükümlerine göre, vakit kaybetmeden Millet Vekili seçimlerine geçildi. Sobranye nâmı altında ilk içtimainı 29 Nisan'da akteden bu millet meclisi, idareyi ellerinde bulunduran Rus memurları ile Rus işgal ordusu mensuplarının teşvikiyle, Rusya İmparatoru Alexandre II.nin yeğeni, Hess Hânedanından, 22 yaşındaki Prens Alexander von Battenberg'i, Bulgaristan Prenslğine seçti.

Genç Prens, Stankov kabinesini azil, Sobranye'yi fesih ve yeni seçimlere gitmek üzere Fin asıllı Rus Generali J. C. Ehrnroth'u başvekil nasbetti. Bu General de L. N. Solobev ile A. V. Kaulbars'in iştirâkiyle muhafazakârlardan teşekkül eden bir kabine kurdu.

Yeni seçimler neticesinde oldukça uysal bir meclis meydana geldi. Memlekette istikrarı sağlamak maksadiyle, yedi sene müddetle tam yetki tanınmasını öngören bir kanun teklifini bu meclis onayladı ve bu müddet için mevcudiyet sebebi kalmadığından tatile girdi.

Böylece geçici bir süre için mutlakiyet teessüs etmiş oldu.

Başlangıçta aralarında işbirliği yapan generaller kısa bir müddet sonra, bir demiryolu imtiyazı yüzünden ihtilâfa düştüler. İdarede aksaklıklar başgösterdi, nizam bozuldu. Bulgaristan'da durum bu merkezde iken, bu memleketi Rusya'nın mümtaz bir eyaleti telâkki eden Tsar II. Alexandre, Narodniya-i Volva (Millî İrade) ihtilâl cemiyetine mensup siyasî tethişçiler tarafından öldürüldü.

Bir süredir suikastler ve ayaklanmalara sahne olan Rusya'yı huzura kavuşturmayı gaye ittihaz eden oğlu ve halefi III. Alexandre, bütün gücünü bu hedefe yöneltmek için Batı Devletleriyle olduğu gibi, başta Türkiye olmak üzere Balkan devletleriyle de iyi münasebetler tesisine ve ihtilâflara sebep olabilecek Bulgaristan'ın iç işlerine karışmaktan sakınmağa karar verdi.

Bu durumda Bulgar Kabinesine dahil Rus Generallerinin aralarındaki anlaşmazlığı gidermeği üzerine almak zorunda kalan Prens Alexander von Battenberg'in arabuluculuk teşebbüsünü, General

hakaretle reddetti. Prens de, Devlet Başkanı sıfatıyla mâruz kaldığı bu hareketi şiddetle kınayan halkın sağduyusuna gücenererek, Eylül 1883 tarihiyle mutlakiyet devrinin sona erdiğini ilân ve Sobraniyeyi toplantıya dâvet etti.

Ehrnroth Kabinesi çekilerek iktidarı muhafazakârlar ile mutedil liberallerden teşekkül eden bir koalisyon kabinesine terketmek zorunda kaldı.

Halkın reylerini paylaşan bu iki parti de Ayastefanos muahede-siyle bir aralık tahakkuk eder gibi görünen büyük Bulgaristan'ın ihyasını gaye ittihaz etmiş ve bu hedefe erişebilmek için ilk adım olarak Şarkî Rumeli Eyaletinin ilhakını benimsemiş, diğer Liberaller, vakit kaybetmeden bu hususda teşebbüse girişmek istedikleri halde, muhafazakârlara uyararak daha müsait bir zamana teşebbüsün talikini talep ediyordu.

Her iki grup noktai nazarında ısrar ettiğinden bu koalisyon kabinesi de iktidarı L. Karavelov başkanlığında aşırı milliyetçilerden teşekkül eden bir kabineye devretti.

Yeni kabine Prensın reyî hilâfına, vakit kaybetmeden teşebbüse geçmeye karar verdi.

Şarkî Rumeli Eyaletinin savunma gücü Fransa müstemleke ordusu tarzında tanzim olunmuş beş bin kişilik bir milis kuvvetinden ibaret idi. Efradı ücretli erlerden, subay kadrosu muhtelif milletlere mensup gönüllü subaylardan meydana gelen ve başında Alman asıllı bir Osmanlı Generali (Strecker Reşit Paşa) bulunan bu teşkilâtın kademeleri arasında irtibatı temin eden yegâne unsur da kumanda lisanı olarak kabul edilmiş Rusça'dan ibaretti. Bu kuvvetin herhangi bir saldırıya karşı eyaleti savunması düşünülemezdi. Nitekim harekete geçen Bulgar ordusu Pomak köylerinin direnişinden başka bir mukavemete maruz kalmadan eyaleti işgal etti, Vali Gavril Paşa'yı muhafaza altında hudut haricine çıkardı ve idareye el koydu.

Bu emrivâki karşısında Prens Alexandre da Filibe'ye gelmek ve oradan 18 Eylül 1885 de Şarkî Rumeli Eyaletinin Bulgaristan'a ilhakını resmen ilân etmek zorunda kaldı.

Balkanlarda muvazeneyi ihlâl eden bu darbeyi Avusturya, Sırbistan ve Romanya kınadıkları halde, başta İngiltere olmak üzere, Almanya hariç, diğer Batı Devletleri sempati ile karşıladılar.

Devletin hükümlerini haklarını korumak için zecrî müdahalede bulunması beklenen Osmanlı Hükümeti harpten zayıf düşen memleketin durumunu ve Rusya'nın er-geç Bulgaristan'ı desteklemesi ihtimalini gözönünde bulundurarak kuvvete başvurmaktan sakınmağa ve meselenin müzakere yolu ile sulhen halli için Berlin Kongresine iştirâk eden devletlerin tavassutuna müracaata karar verdi.

Rusya ile dostluk münasebetlerinin devamını Alman Dış Politikasının temel unsuru addeden Bismarck'ın teşebbüsüyle Almanya, Avusturya ve Rusya 18 Haziran 1884 de İmparatorlar İttifakı nâmiyle maruf bir muahede aktettiler.

Bu ittifak Avusturya'ya bir menfaat temin etmediği gibi, bu devleti tehdit eden Slav tehlikesine karşı bir garanti de sağlamıyordu. Rusya'nın zaferi ve bu zaferin neticesinde Yeni bir Slav Devletinin meydana çıkması, Güney Doğu Avrupa'da, Panslavizm propagandasının etkisini arttırdı.

Avusturya İmparatorluğunun nüfusunun mühim bir kısmını teşkil eden Çekler, Slovaklar, Slovenler ve Hırvatlar bu propagandanın etkisi altında, Millî benliklerini korumak için muhtariyetlerini hedef ittihaz eden bir takım idarî ve siyasî haklar ileri sürmeğe koyuldular.

İmparatorluğun dağılmasını intac edecek bu cereyana karşı daha müessir bir politika takibine karar veren Viyana Hükümeti, Sırbistan'la Bulgaristan'ın arasındaki nüfuz rekabetinden ve Basarabya'nın Rusya tarafından ilhakı yüzünden bu devletle Romanya arasındaki ihtilâftan faydalanarak, müttefiklerinden gizlice, Sırbistanla 28 Haziran 1883, Romanya ile de Ekim 1883 de birer karşılıklı yardımlaşma muahedesini aktetti.

Bu muahedeler hakkında bazı haberlerin şüyu bulması üzerine, Güneydoğu Avrupa Slavlarını isyana teşvik eden Makedonya-Bulgar ihtilâl şebekesinin faaliyetini yakından takip ve murakabe etmek maksadiyle, Avusturya'nın Selâniği işgale karar verdiğine dair bir rivayet de veran etmeye başladı. Bu rivayet hakkında Avusturya hükümeti nezdinde tahkikatta bulunmak üzere, Sultan Abdülhamit, İmparator Fransuva Jozef'e murassa Osmaniye nişânı ihdasını, vesile ittihaz ederek Müşir Fuad Paşayı fevkalâde Büyük Elçi sıfatıyla Viyana'ya gönderdi.

Nişân-ı âlinin takdiminde, İmparator Hazretleri, böyle bir eser-i muhabbetten dolayı duyduğu memnuniyeti beyan eyleyerek,

Padişah Hazretlerinin pek kıymetli sıhhat ve âfiyetlerini istifarda bulundu. Ertesi gün, İmparator tarafından, “Şönbrun Sarayı”na akşam taamına dâvet edilen Müşir Fuad Paşa ile imparator, padişah hazretlerinin güzel vasıflarını yadettikten sonra, mevzu, tensikat-ı askeriye intikal etti. İmparator, hıristiyanların askerlikle mükellef olup olmadıkları hakkında malûmat edindi.

Müşir Fuad Paşa, Viyana’daki ikameti esnasında Hariciye Nâzırı tarafından dâvet olunduğu bir yemekte, aralarında geçen mükâlematta, Nâzır-ı müşar-ünileyh İstanbul’u görmek fırsatını elde edemediğinden bahisle, konuyu, Selâniğin işgali hususundaki rivayetlere intikal ettirdi ve bunların bir esasa dayanmadığını ifade eyledi.

Fuad Paşa, Harbiye Nâzırına vâki olan müracaatından sonra, askerî kışlaları ve silâh fabrikalarını ziyarette bulundu. Top dökümhaneleri de görüldü. Avdet esnasında da son derece hürmet gösterildi.

Müşir Fuad Paşa, Avusturya’nın böyle bir işgale teşebbüs niyetinde olmadığı ve durumunun böyle bir harekâta müsait bulunmadığı kanaati ile İstanbul’a döndüğünde, vazifesinin suret-i ifasında göstermiş olduğu çabaları ve bu hususta kanaatini, bir rapor halinde Sultan Abdülhamit’e sundu.

Rumeli-Şarkî’nin Bulgaristan tarafından işgali Balkanlardaki dengeyi aleyhine ihlâl ettiğinden, Sırbistan, Avusturya’nın desteğine güvenerek, Bulgaristan’a 14 Ekim 1885 de harp ilân etti. Sırp ordusu, ilk hamlede, Slivnitsa mevkiine kadar ilerledi ise de, Bulgar kuvvetlerinin mukabil taarruzu karşısında Pirot’a kadar çekilmek zorunda kaldı. Avusturya’nın müdahalesi üzerine, Bulgarlar işgal ettikleri araziye terketmek ve Sırbistan’la 3 Mart 1886 tarihinde Bükreş Sulh Muahedesini aktetmeye mecbur oldular. Avusturya ile Rusya arasındaki nüfuz rekabetinden meydana gelen istikrarsız duruma nihayet vermek için, Almanya, durumu Berlin muahedesine iştirâk eden devletler tarafından bir konferansta gözden geçirilmesini teklif etti.

Devlet-i Osmaniyenin dâveti üzerine bu konferans, İstanbul’da Tophane Kasrında 5 Nisan 1886 da in’ikat etti.

Konferans, Balkanlardaki statükonun devamına, Osmanlı devletinin Rumeli-Şarkî ve Bulgaristan üzerindeki hükümranlık haklarının ipkasına ittifakla karar verdi. Bu kararı Bulgaristan halkı, tepki ile karşıladı. Rusya taraftarı Stambulov’un başkanlık ettiği bir

grup subay, Prense karşı isyan etti. Prensi bir müddet sarayında göz altında bulundurduktan sonra, memleketi terketmesine muvafakat gösterdiler. Prens Alexandre mevkiine iadesi için Rusya'nın muavenetine müracaatta bulundu ise de, Çar III. Alexandre'nin (Bulgaristan'a avdetinizi tavsiye etmem) cevabı üzerine istifa etti. İdareyi muvakkaten Stambulov, Karavelov ve Mutkurov'dan ibaret bir Niyabet Heyeti ele aldı.

Bu heyetin tavsiyesiyle, Sobranie, Saxe-Coburg-Gotha hânedânından Prens Ferdinand'ı Bulgar Prenslığına intihab etti.

Prens, kendisini Sofya'ya dâvet için gelen heyete, Bulgaristan hakkında takip edeceği siyaseti ve düşüncelerini anlattı; Bulgar umumî efkârının, Büyük Bulgaristan'ın tahakkuku hususundaki iştihakına katıldığı halde, bu gayenin istihsali için, evveleminde memleketin kuvvetli bir orduya sahip olması lâzım geldiğini, bu ordunun teşkiline kadar oldukça uzun bir sulh devresine ihtiyaç hissedildiğini, bu devrede Tophane kararlarına riayet etmenin ve Osmanlı devletiyle dostane münasebetlerin tesis ve idamesinin şart olduğunu izah etti.

Bu kanaatlerle Bulgaristan'da meclis huzurunda yemin ettikten sonra, Osmanlı Padişahına arz-ı tazimatta bulunmak üzere İstanbul'a geldi.

Prensin bu davranışından memnun olan Abdülhamit kendisine Müşirlik rütbesini tevcih eyleyerek, Bulgaristan Prensi Ferdinand'ı, Müşir Ferdinand Paşa ünvanı ile, Rumeli-Şarkî Vilâyeti Valiliğine nasbetti. Ferdinand, bundan sonra bütün gücünü, kuvvetli bir ordu teşkiline hasretti.

1894 de, Filibe'de Komiser Kâtibi sıfatıyla bulunan Albay Salih Bey "Sadrazam Salih Paşa", zamanın Genel Kurmay Başkanlığına verdiği raporda, Bulgar ordusunun harp zuhurunda, Avrupa küçük devletlerinden Felemenk, Belçika ve İsviçre'den daha kuvvetli ve İsveç-Norveç'e yakın kudrette bir ordu çıkarabileceğini yazdıktan sonra, kanaatlerini şöylece bildirdi: "... Osmanlı Devleti, mezkûr hükümetlerin cümlesine haddini bildirmek iktidarına sahip bulunmakla beraber, birkaç sene sonra Bulgaristan'ın kuvveti artacak ve 1906 senelerine doğru onunla harbetmek, hemhudut olmayan Avrupa hükümetlerinden biriyle uğraşmaktan daha da güçleşecektir. ."

Nitekim, Albay Salih Bey'in kanaatlerinin doğruluğu, 1909 senesinde ortaya çıktı. Bulgaristan Bu tarihte istiklâlini ve Prens Ferdinand da krallığını ilân etti.

TARAF-I ŞAHANEDEN, AVUSTURYA İMPARATORU
FRANSUVA JOZEF'E İHDAS OLUNAN MURASSA
OSMANLI NİŞANININ TAKDİMİNE MEMUR MÜŞİR
FUAD PAŞA'NIN VİYANA'DAKİ MÜŞAHADELERİ
HAKKINDAKİ RAPORUNUN SURETİ

Viyana'ya muvasalatımızın ertesi günü, heyetimize refakat edecek teşrifatçılar, saray arabalarıyla Sefaret-i seniyyeye geldiler.

Bir arabaya ve maiyet-i çâkerî memurları dahi diğer arabaya râkiben, saray-ı imparatoriye gidildi. Sarayın dış kapısında iki bölük kadar askerle bir bando mızıkâ resm-i selâmı badelifâ saraya duhulümüzde teşrifatçılar vesatetiyle nerdibandan istikbal olunarak, buradan İmparator hazretlerinin buldukları salona kadar, cenahende gard bölükleri, büyük üniformaları lâbis oldukları halde dizilmiş idiler. Nişân-ı âlînin, İmparator hazretlerine itasında müvalât-ı seniyyeyi mutazammın lâzım gelen kelimat irad olunup, müşar-ünileyh hazretleri de şöyle bir eser-i muhabbetden fevkalhad memnuniyetlerini beyan ve âfiyet-i giran-kıymet-i cenab-ı hilâfetpenahiye istifsardan sonra rüsum-i mutadeden olduğu üzere mâiyet-i çâkerî memurları kendisine takdîm olunarak avdet olundu. Birgün evvelce Şönbrun Sarayında akşam taamına imparator hazretleri tarafından davet edilmiş olduğumuzdan oraya gidilerek leffen arz ve takdim-i huzur-i âlî kılınan defterde muharrer zevatın med'uv ve hazır bulunduğu taamda Sefir Paşa ile kulları müşar-ünileyh hazretlerinin sağ ve solunda olduğumuzdan gerek taam ve gerek ba'det-taam birçok evsaf-ı celile-i cenâb-ı şehinşâhiyi, zikr-ü yad eyledikten sonra tensikat-ı askeriyeye nakl-i kelâm edip bunun dahi mücerret himem-i seniye-i cenâb-ı mülûkâne asarından olduğuna dair dermeyan eylediği sözler arasında tebaa-i hrıstıyanenin dahi askerlikle mükellef olup olmadıklarına dair vâki olan ifadatına bil-umum tebaa-i Osmaniyenin askerlikle mükellefiyetleri âmal-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenahileri cümlesinden bulunduğunu ve suver-i icraiyesine

dair tensikat-ı askeriye komisyonunca lâzım gelen kanun lâyhalarının tanzim edilmekte olduğunu ifade eyledim. Müşar-ünileyh hazretleri, bunu pek acibâne bir tarz ile telâkki eyleyerek “Tekrar alınacak mı?” sualiyle bu bahse hitam vererek sadedi kelâmı, âfâkî bir defa da, ava gitmekliğimi ve görülecek yerleri görmekliğimi makam-ı taltifde söyledi. Taamdan kalktıktan sonra suret-i fevkalâde olarak salonda umuma sigar ve sigaret içmelerine müsaade eyledi. Ve o esnada hazır olan vükelâsiyle ve sefaret-i seniyyeye memur bizler ile de ferden ferdâ görüştü. Bu mülâkat tahminî bir saatten ziyade imtidat ettikten sonra, elini vererek veda ile beytimize avdet olundu. Müşar-ünileyh hazretleri bu davetten iki gün mürurunda Triyeste’ye müteveccihen Viyana’dan hareket ettiler. Mezkûr taamda Hânedan-ı İmparatoriyeden hiçbir kimse bulunmadığı gibi imparatoriçe de mevcut değildi. Vâki olan tahkikatı âcizaneme nazaran, müşar-ünileyha hamamlarda olduğu ve Arşidüklerden ekserisi dahi sayfiyelerinde bulduklarından nâşi, taamda bulunamadıkları anlaşıldı. Yalnız Arşidük Albert, Viyana’da bulunduğu haberi alınmakla refakatimizde bulunan Kaymakamın ifadesinden müşar-ünileyhle görüşülmesi münasip olacağı tefehhüm olunması üzerine Arşidük hazretleri ile olacak mülâkatın bir kerre de Hariciye Nazırından istifsarını Kaymakam-ı mumailiye ifade eyledim. O dahi Nazır-ı müşar-ünileyhden ledessual münasip olacağı cevabını alarak Göts cihetinde müşar-ünileyh Arşidükün sarayına heyet-i refakat ile gidilerek mülâkat edildi. Ve âfiyeti seniyyeyi istifsar ve zât-ı şevket-simat-ı hazret-i padişahiye olan meveddet-i mahsusasını beyan eyledi. İmparator hazretlerinin vermiş olduğu taamın ertesi günü Hariciye Nazırını kullarına iade-i viziteye gelerek bazı âfâkî musahabetten sonra Hariciye Nazırlarına mahsus Şönbrun sarayının bir cihetinde bulunan dairede yemeğe davet eyleyeceğini beyan eyledi. Ve bu davete icabet olunarak taamda heyet-i vükelâdan dahiliye ve hariciye nazırları ile hariciye müsteşarı ve memurları ve mezunen Viyana’da bulunan Avusturya, Bükreş ve Petersburg sefirleri ve sefaret-i seniyye memurları hazır bulundular. Bu ziyafetlere mukabeleten vâki olan istizan üzerine erzan buyrulan müsaade-i seniyye-i cenâb-ı şehinşâhiye mebni bir ziyafeti mutantana ve mükemmele verildi. Hariciye Nazırını bu ziyafete davet için gittiğimde ve esna-i taamda Viyana’da cereyan eden mükâlemat oldukça şayan-ı ehemmiyet mevaddan olmakla arzını vecibe-i ubudiyet addeylerim. Nazır-ı

müşar-ünileyh İstanbul'u göremediğinden bahsi açarak şu sırada bulunduğu memuriyet mülâbesesiyle görmek adîm-ül-ihimal olduğunu ve bilfarz böyle bir teşebbüste bulunma âlemin bunda devleteyn beyninde akd-i ittifak gibi bazı mekasıd-ı siyasiye olduğu zan ve tahmininde bulunacağımı ifade eylemekle bendeleri dahi sıfatı memuriyetimin politika mesailine girişmeye kat'iyen ve katibeten müsaadesi olmadığına dair ifadatta bulunduktan sonra devlet-i aliyyenin Avusturya devletiyle olan münasebat-ı dostane ve kâmilininin bu gibi kâğıt üzerine konacak bir ittifaka her veçhile müreccah bulunduğunu beyan eylemekliğim üzerine sadedi Mısır meselesine intikal ettirdi. Devlet-i aliyyede Mısır hakkında ne meslek ittihaz olunacağı zemininde vâki olan sualine bu meseleye dair kat'â malûmatım olmadığı cevabını verdim. Bu sırada tekrar kelâma âgaz ile şu aralık İstanbulca Avusturya devletinin Selâniği işgal eylemesi sözleri tekevvün ediyormuş. Halbuki buna dair Kabinece asla bir tasavvur olmadığını ve Avusturya devletince gözetilen cihet, Berlin Kongresinde tahdid ve tâyin edilen hudut ve vezaif haricinde bir harekâta bulunmamak olduğunu min gayrı resm olan ifadat-ı çâkeraneme karşı suret-i resmiyede beyan eylediğini ve ifadatını huzur-ı meâli-neşr-i mülûkânelerine arzımı iltimas eylemesine karşı hiçbir vakitte devleteyn beyninde câri olan münasebat-ı kâmileye ve hukuk-i düvele münafi olan bu gibi hâlât İstanbulca hatırlara getirilmediği ve bu makule teveccühat erbab-ı agrazın celb-i menfaat ve devleteyn beyninde câri olan meveddeti ihlâl maksadı ile tasni' edilmiş erâcif kabilinden şeyler bulunduğunu dermeyan eyledi. Müşar-ünileyh demiryollarının iltisakı meselesinin bir an akdem husulü devlet-i aliyyenin menafi-i maliye ve mülkiyesine pek büyük medarı olacağını ilâve-i makalât eyledi. Veda esnasında kulları ile bir kerre daha mülâkat arzusunda olduğunu ve yevm-i mülâkat ile saatini bildirdiğini söyledi. Binaenaleyh İstanbul'a hareketimden birgün evvel mülâkat edilmekle Nâzır-ı müşar-ünileyh devlet-i aliyyeye olan hulûs ve meveddetinden bahse girerek Arnavutluğun ve İşkodra'nın ekser cihetlerinde eşkıya çeteleri görülmekte ve bunlar tarafından ahali-i islâmiye ve hristiyaneye ika-ı mezalim edilmekte olduğunu mevsukan haber almakta olduklarından, bu vilâyetlere tayin buyrulan valilerin mücerret ve umur-i idare ve inzibatıyyeye muktedir zevattan nasb ve tayini ve asakir-i mevcudenin asayiş-i mahalliyeyi muhafazaya kâfi bir hale iblâğı ile ilerde vahameti müntec olacak

vukuatın hemen önünün alınması muvafık-ı hikmet-i hükümet olduğunu dermeyan ile saded-i kelâmı Yunan meselesine intikal ettirerek şimdilik bu meseleye düvel-i sairenin müdahale etmek tasavvurları yoksa da, imtidadı halinde tebdil-i efkâr eylemeleri melhuz olduğundan bunun müdahale-i ecnebiyeye meydan verilmeksizin devletçe tesviye olunmasını devleteyn beyninde câri olan dostluğa binaen tavsiye eylediğini ifade eyledi.

Viyana'da bulunduğum müddette resmî vizitelerden ihtilâs-ı vakt olundukça şehrin şayan-ı temaşa olan mahalleri görüldüğü sırada Harbiye Nazırına vâki olan müracaatım üzerine askerî kışlaları ile esliha-i sakile ve hafife fabrikalarından iptida piyade kışlasına gidilmişti. Kışlanın intizam-ı halî, şayan-ı takdirdir. Efradın iskânına mahsus olan mahaller koğuş tarzında olmayıp 12 veya 16 kişi istiaf eden odalardan ibarettir. Ve beher neferin bir karyolası vardır. Efrad-ı asâkir, şeklen ve vücuden mehib olmayıp, asakir-i Osmaniyeye nazaran çocuk denilebilir. Terbiye ve itaat cihetleri tahsin olunur surette ise de, malûmat-ı askeriyeleri zan ve tahmin radde-sinde olmadığını, alayın miralayından, alay ve tabur mekteplerinde okunan derslerin programını sorduğum sırada söylemiş olduğu programa nazaran, hesaptan misal halletmek üzere neferattan birini intihap eylemesi hakkında vâki olan taleb-i âcizâneme karşı, bir hayli telâştan sonra, neferat-ı mezkûrenin yeni toplanmış asker oldukları itizarı ile mücalebetten istidlâl eyledi. Nişan endahına mahsus mekteplerin henüz kışlanın yeni yaptırılmış olduğundan nâşi olmadığını dahi ilâveten beyan eyledi. Süvarileri, piyadelerine nazaran hayvan ve takımlarının mükemmeliyetinden nâşi, güzel bir haldedir. Ve bilumum sunuf-i muhtelif-i askeriyesinin lâbis oldukları üniformalar gayet basit ve rahattır. Zabitanına gelince: Umumun ahvaline memuriyet-i çakeranemin, adem-i müsaadesi hasebiyle tamamiyle ıtıla' hasıl olmamış ise de, görüştüğümün içinde fevkalâde muktedir bir zabıt görülemedi. Mamafih, askerliğin esas olan itaat ve inzibat tamamen mevcuttur. Top ve fişek imaline mahsus olan ve hasbelicap 3 ilâ 4 bin ve şimdi 1.500 ameleyi muhtevi bulunan ve Viyana'nın harici sayılır ve Harbiye Nezaretinin ümera dairesinde ve bir ferik kumandasında Tophane-i Âmire mukabilindeki Arsenal'e gidilerek orada asar-ı kadimede kullanılan esliha ile muharebat-ı salifede iğtinam ettikleri eşya salonları mahall-i mezkûrun nazır olan ferik delâletiyile görülerek ohaçyüz (?) toplarının

dökümhaneleri muayene olundu. İntizam ve tertipleri, sezavâr-ı tahsindir. Bu amele içinde fişek kovanlarını tathir ve yeniden kapsül vaz'ı ameliyatında bîkes kadınları da işletiyorlar. İmalâthanelerinin mamulâtı mahfuz olan depoları görülüp bunların dahi intizamı derece-i nihayededir. Tekmil her bataryanın kâffe-i edevatı ihtiyatları ile beraber olmak şartıyla bir yere cem olunmuştur. Askerin sefer haline ircamda, yalnız bunları beygirlere rabt ile harice çıkarmaktan gayrı birşey olmayıp, toplar tamamıyla hazır ve müheyyadır. Fabrika Nazırının ifadatından Avusturya devletince henüz kolordu tertibi usulü kabul olunmadığından, her fırka merkezinde o fırkanın ihtiyacatına kâfi eşya depoları bulunduğu anlaşılmıştır. Şu aralık piyade alaylarının ekserisinin ve bilûmum orduların seferber haline ircama ihtimalâtında görülen külfet üzerine numaraların tahvili ve kolordu usulünün kabulüne karar-ı kat'î verildiği, refakat-ı çâkeriyeye memur mumaileyh Henri tarafından vâki olan ifadat cümlesindedir.

Viyana'dan müfarakat-ı bendegânemde gidilen tarik ihtiyar olunarak resm-i istikbalde meşhud olan hürmeti, avdette dahi gördüm. Avusturya memalikini geçtikten sonra, Romanya hududu dahilinde Turn'a gelindikte, Devlet-i aliyye konsolosu ile Polis müdürü, istikbal için demiryolu mevkiine gelmiş oldukları gibi, Romanya hududundan çıktığımız sırada da, Yergöğü mevki-i askerisi kumandanının muavini Binbaşı Nikita hoşâmedî zımında mevkiinden vapura kadar kulunuzla gelip, mumaileyhle mükâlematımız dahi, kralın taht-ı kumandasında olarak 40.000 kişiden mürettep bir kuvve-i askeriyenin Kalas civarlarında 5-6 güne kadar büyük manevra icra edeceği anlaşıldı. Seyahat-i âcizanemde mesmu' ve meşhudum olan hâlât ve makalât, mevad-ı ma'ruzadan ibaret olduğu .. âlem şumul-i âlî buyuruldukta, emr-ü ferman, Hazreti Veliyy-ül-emr efendimizindir.

Fî 19.. ve fî 20 Eylül 98

SALİH BEY'İN FİLİBE'DEN GÖNDERDİĞİ RAPORUN SURETİ

Balkan hükümet-ı sagîresi meyanında en genci, fakat hâlen en zî-kuvvet olanı, büyümek için evvel be evvel Makedonya'ya sahip olmak hulyalarında derece-i ifrata varanı, Bulgaristan Emaretidir.

Bu babda, birçok mücadelât-ı mantıkîyeye mahal yok ise de, tevzi-i maksat üzerinde yalnız şurasının arzına ictisar ederim ki, Bulçika hükümeti takriben 6,5 milyon nüfusa, yani Bulgaristan'ın iki misli bir ahaliye mâlik ve ticaret ve servet itibariyle de, Avrupa devletlerinin bazılarına faik iken, vakt-i sulhda ancak 47 ilâ 48 bin kadar asker beslemekte ve esnay-i seferde ise 90 bin raddesinde olan Gard Sivik müstesna olmak üzere 136 bin asker çıkarmaktadır. Felemenk devletine gelince, 5 milyon nüfusu olmasına mukabil vakt-i hazarda 27 bini, zamanı harpte dahi dörder taburlu üç alay piyadeden müteşekkil yalnız üç firkanın teslihini kâfi görüyor. Bu iki mutavassıt devlet orduları emaretin çıkarabileceği kuvvetler arasında hâl-i hazırda bile fark-ı küllî ve azîm bir nisbetsizlik zâhir ve 8-9 sene sonra İsveç ve Norveç hükümetinden bile fazla asker çıkaracağı sabit ve bâhir olmakla Bulgaristan'ın âmâl ve mekasıdı hakkında şimdiye kadar edilen rivayat-ı muhtelif ve mütaleât-i mütenevviyanın pek esassız olmadıklarına, hattâ bilvücut şaibe-i mübalâğadan âri bulduklarına. . ve kanaatı sâbittir. Asar ve delâil-i müteaddide ile müsbet olduğu veçhile emaret kendisini Büyük Frederik zimam-ı idareyi yeddine aldığı vakit Prusya'nın bulunduğu hal ile mukayese etmek istiyor, birkaç seneden beri gûya hakk-ı sarihi imiş gibi hakkında feth-i dehenşikevî olageldiği halde Yunan'ın varisi sıfatıyla da Büyük İskender'e küçük mikyasda halef olmak arzusu besliyor. Bu dava-yı hâm vukuat-ı müstakbele vekayi-i maziyenin nev'an tekrarından başka birşey değildir iddia ve itikadında bulunan bir firka-i kalîle nazarında hak kazansa bile Balkan şibih ceziresinde anâsır-ı muhtelif ve alâik-i ecnebiyye mevcut oldukça mecruhtur.

Bununla beraber şurası muhakkaktır ki, emaret hâl-i hazırda Balkan hükümetinden her biriyle ayrı ayrı ve bundan 8 ilâ 9 sene sonra da ikisine karşı harp etmekten zerrece havf ve ihtiraz etmez. Devlet-i Osmaniye, hükümet-ı sagîre-i mebhusenin cümlesine haddini bildirmek iktidarını hâiz olmakla beraber seneler geçtikçe Bulgaristan'ın kuvveti ve o nisbette de mütalâbatı artar ve 1906 senelerine doğru vâsıl-ı hadd-i ga olur ki, o zaman onunla harb etmek hemcivar olmayan Avrupa hükümetinden biriyle uğraşmaktan güçleşir. Makedonya'da Bulgarlara imtiyaz verildiği nisbette oralarda hüküm ve nüfuz-i saltanat-ı seniyye duçar-ı tezelzül olur.

Makedonya Şarkî Rumeli gibi muhtariyet idare hey'etine Fransa değil, hattâ Hûda nekerde bütün bütün Bulgaristan'a ilhak

edilse bile Bulgarların hırsı ve kanaatleri üzerinde aksi te'sir hasıl etmekten başka bir netice vermez. Kendisini daha şimdiden Balkan'ın varis-i müstakbeli addedecek kadar şımaran, emaret oldukça bir kat daha kesb-i kuvvet etmiş olacağından fi'ilen de isbata kalkışması me'mûldür. Şu ifade-i kemterânemden rehin-i ilm-i âli buyurulur ki, Bulgarların âmâl-i hâinânelerine set çekecek en müessir ve yegâne vasıta silâh ve kuvvettir. Onsuz yapılacak bilcümle ıslahat ve i'ta edilecek her nev'i imtiyazat lâfz-ı bî-mâna ve daimî fetret-i lâyuhsâ olabiliyor.

Makedonya meselesi bütün Balkan şibh-i ceziresi için öyle bir mesele-i hayatiyyedir ki, çâre-i def'i emrinde şimdiden bir kasd-ı ciddi ile bezl-i ikdâmât olunmadıkça te'sirnümâ-yı hitam olamaz.

Askerlik nokta-i nazarından bilâ ifate-i vakt icrası iktiza eden husûsat fikr-i ahkaranemce bütün Balkan kuvâ-yı askeriyesine karşı tesîs-i muvazeneden ibarettir ki, o da Rumeli darü'l-harekâtında tezyid-i kuvvete ve Anadolu'da bulunan efradın mümkün olabildiği kadar süratle muntika-i tecemmu'a celb ve hacimleri vesaitinin istikmâline ve harekât-ı tecemmu'ayı setre elverişli mevâkı-i münâsibenin tahkimine muvakkıftır. Harb etmeksizin binnetice mekasdın rehin-i hal ve tesviye olageldiği ve zamanımızda harbedebilmek onu arzu eden hükümetin her vakit elinde olmayıp, mutlaka ahval-i umûmiye-i siyasiyenin münasip ve muvafık bir zemin hazırlamış olması gibi, birçok tesirat-ı hariciyeye tebaiyyete mecburiyeti derkâr bulunduğu cihetle Bulgaristan emaretinin tedarikât-i vakıa-i askeriyesinden behemehal harp açacaktır, diye hükmi kat'ide bulunmak keşf-i istikbal kabilinden ise de, niyet ve maksadı hakkında beyan-ı mütalâa etmek mümkün olabiliyor. Mâlûm-i meâli-melzûm-i efhamileri buyurulduğu üzere askerlik ile siyaset bu gibi mesâil-i nâzikenin halinde gayr-ı kabil-i tefrik olmak haysiyetiyle yekdiğerine hizmet ve muavenet edeceğinden her ikisinin müştereken ve müctemian tetkik ve mukayesesi sayesinde bir dereceye kadar hakikate tekarrüb kaabil olur. Binâenaleyh dâire-i istitlâat ve vüs'at-i iktidar ve tetkikat-ı bendegânemin gayet mahdud ve maksûr olmasına bakmayarak, şimdiye kadar takip edegeldiğim ahval-i umumiye-i siyasiyeyi emaretin istihzarat-i askeriyesiyle bil-muvazene netice-i ihtisat-ı çakeranemi, gayet nakıs olduğunu itirafıyla beraber bervech-i âtî tezbîre, min gayr-i haddin, ictisar eylerim.

Bulgaristan Emâretinin Filibe vak'a-i mâlûmesinden beri, rekabet-i düveliyeden bil-istifade başlı başına idare yolunu tutması Sırbıye'nin kralı Milân'ın tarih-i avdetinden itibaren büsbütün Avusturya himayesine geçmesi ve Romanya'nın İslâv milletine karşı taşıdığı kin ve adâveti izhar etmeksizin takviyeye çalışması ve Yunanistan'ın dahi meslek-i kadimi üzere Avrupa düvel-i muazzamasının teveccüh ve ianesiyle geçinmekte olması nazar-ı tetkikten geçirilirse Rusya devletinin Balkan hükûmat-ı sagîresi nezdindeki te'sir ve nüfuzunun şu son seneler zarfında tenakus ettiği ve yerine Avusturya devletinin kaim olduğu görülüyor.

Rusya hükümeti ahval-i mezkûreye pek de nazar-ı hoşnudî ile bakmamakta ve hâl-i sâbıkına iadesi için fırsatcû bulunmakta ise de, saltanat-ı seniyye ile münasebet-i dostanenin hüsn-i cereyanından dolayı müteselli olarak şarkta tervic-i âmali için hükûmat-ı sagîre-i mezkûreye birkaç seneden beri ihtiyaçtan vâreste kalmış idi. Lâkin hususât-ı mârâzanın, her ne sebebe mebni ise, âhiren tebdiline lüzum gördüğü meslek-i siyasî üzerinde sû-i tesirini göstermesi ve devletiyle, Yunanistan seferinde Yunanlıları dahi kendisinden büsbütün . . . eylemesi üzerine nazar-ı intibahını açan Rusya hükümeti Balkan şibh-i ceziresinde Karadağ'dan başka sözünü dinleyecek, arzusunu harfiyen icra edecek hiçbir hükümet kalmamış olduğunu anladığından, eski hatalar tamir, bahusus Avusturya devletinin ânen feânen tezayüt etmekte olan hüküm ve nüfuzunu tahlil ve taksir için evvelâ Girit namzetliği meselesini ortaya sürerek Yunanistan'ı celbetmek ve ona ve daha sair âmâline Bulgaristan'ı vasıta ve âlet ittihaz ettikten sonra ba'dehu mükâfatını vermek suretiyle idaresini almak ve evvel-i emirde sadakat-i kadîmesinden dolayı Karadağ'ı otuz bin tüfenk ihdasiyle bir kat daha minnettar etmek azim ve niyetinde bulunmuştur ki, filhakika marû'l-arz üç hükümetin celbedilmesi sayesinde Sırbıye'nin yalnız başına Avusturya himayesinde sebat edemeyeceği ve Romanya'nın dahi tav'an ve kerhen aheng-i umûmiyeye iştirak eyleyeceği pek tabii olmakla Balkan'da eski hükm ve nüfuzunu iade ve istihsal ve Avusturya rekabetini duçar-ı izmihlâl etmiş olur.

Bulgar milliyetçi zabıtlarının arzu ettiği şerait tahtında avdetlerini temin için Rusya'nın mükâfat va'diyle fevkalâde ısrarda bulunması, Prens Jorj'un namzetliği meselesi çıkar çıkmaz, Bulgaristan'ın da tedarikât-ı askeriyeye kıyam etmesi ve Rusya'nın maksadını

keşif ve tahmin eden Avusturya'nın bir aralık yalnız başına olduğu halde mukabele ve itirazdan ihtiraz etmemesi, Rusya'nın yekdiğerini müteakip Saltanat-ı Seniyyeye bazan teklif ve mütalebatta bulunması, hattâ aksâ-yı Şark sevkıyatını bahane ederek Kars ve Akdeniz Boğazlarının sefain-i harbiyesi için açık bulundurulması teklifini bile etmesi ve Karadağ'a bu yakınlarda otuz bin tüfenk gönderilmesi ve bunların cümlesinin üç dört mah zarfında vuku bulması tesadüfat-ı azîmeden ve mûcib-i intibâh-ı ahvâlden ve ber-veçh-i bâlâ ma'rûzâtı te'yid eden berahin ve delâildendir.

Şimdiye kadar arz ve beyan kılınan tafsilâttan Bulgaristan'ın tedarikât-ı askeriyede bulunmaz keyfiyetinin politika ahval-i umumiyesince az çok münasebette bulunduğu müsteban olmakta ise de, Rusya devleti âmaline hizmet ettirmedikçe Bulgaristan'ın ne ilân-ı istiklâl etmesine ve ne de Makedonya'dan bir hatve yer almasına hiçbir suretle râzî olmaz mütalea-i kasıranesindeyim. Rusya devleti, meydana çıkardığı Bulgaristan emaretinin kendi bir vilâyeti gibi idaresini te'min etmek ister ki, o da Rus taraftarının mevki'-i iktidara geçmesine ve Rusya'ya firar ve iltica eden zabitanın Bulgaristan ordusunda mevaki'-i âliyyeyi işgal etmesine, yani hem idare-i mülkiyyeyi, hem de orduyu elde etmesine meşruttur. Buna mukabil Avusturya hükümeti Balkan şibh-i eziresinde Rusya'nın bir vilâyetini görmekten bittabi memnun olamayacağı cihetle Rusya boyunduruğuna girmek tehlikesi başgösterir göstermez, dahilî bir ihtilâl çıkarmaları melhuz ve me'mul-i kavi olan Rus politikası muhaliflerin her sûretle mazhar-ı muavenet eder.

Prens Ferdinand'a gelince, Fransa Kralı François Jozef'in hafidi olmak sıfatıyla Fransa'da yer bulamayan ecdâdının kraliyet tac ve tahtını Bulgaristan'da vaz'-ı mevki-i şeref etmek isterse de, selefi Alexandre ol vakit kırk bin raddesine bile varamayan derme çatma ordu ile gayet cüz'î bir zamanda Sırbıyeye haddini bildirmiş ve Bulgaristan'a şeref ve şân kazandırmış, Şarkî Rumeliyi dahi zamîmei memâlik ederek emareti bir katlı daha büyütmüş iken, yine Bulgarların bir kısmını hoşnud edememiş ve Rusya ve Avusturya devletlerinin rızası hilâfında vukû' bulan hareketinin bilâhare pek ağır cezasını görmüş olması Prens Ferdinand'a dahi bir ders-i ibret olacağı cihetle Avrupa devletlerinden bir ikisinin rıza ve muvafakatini istihsal etmedikçe kendi başına hiçbir şeye teşebbüs edemez itikad-ı kesîresindeyim.

İşte buna binaendir ki, Bulgaristan emareti tedarikât-ı askeriyenin ifratına vardığı hin-i iktizâda harp edebilmek için ordusunun nevakısını ikmâlde kusur etmediği halde el'an bir karar-ı kat'î itâsından âciz bulunmakta olduğundan, ahval-i fevkalâde istisna edilirse, emaret başladığı işin altından kurtulmak için ya harp etmeğe yahut kabineyi feda etmeğe yahut dahilen zuhur edecek ihtilâli istikbal etmeğe şimdiden mecbur olduğu şikk-ı evvelin icrası için henüz ahvâl ve zamanın müsait olmadığını intizar ve kararsızlığından işrâb eylemek kabil olacağını. .

21 Nisan 314

YENİ BELGELERİN IŞIĞI ALTINDA ERMENİ TEHCİRLERİ

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

Londra'da çıkan *History of the First World War* (Birinci Dünya Savaşının Tarihi)¹ adlı haftalık İngilizce derginin Eylül, 1970 sayısında, *Dr. A. O. Sarkissian*'ın *Genocide in Turkey* (Türkiye'de Cenosid) başlıklı bir yazısı yayınlandı. Bir Ermeni olan yazar, 1915 yılının sonlarına doğru 500.000 Ermeni'nin Türkler tarafından öldürüldüğünü, geriye kalanların çoğunluğunun çöllük bölgelere sürüldüğünü, orada açlık ve hastalıktan hayatlarını kaybettiklerini, "dikkatle hazırlanan bir plân gereğince" en aşağı 1.500.000 Ermeni'nin imha edildiğini; Ermeni'lere yapılan bu muameleyi örnek tutan *Adolf Hitler*'in, "Polonya dilini konuşan ırkın imhası" için 22 Ağustos, 1939'da direktif verdiğini cüretle ileri sürüyor.

Görünürde sansasyon yapmayı ilmî araştırmaya tercih eden, bir Ermeni olarak taraf tutan ve baltalayıcı bir yöntem izleyen *Dr. Sarkissian*, Ermeni tehcir ve kıtalleri konusunda tek taraflı bir yazı kaleme almış bulunuyor. Konuyla ilgili esaslı araştırma yapmadığı, İngiliz, Fransız, Rus, Türk ve hattâ Ermeni kaynaklarına dayanan en yeni eserleri okumadığı ve konuya epeyi ışık serpen Londra'da İngiliz Arşivindeki İngiltere Dışişleri Bakanlığının sayısız belgelerinden faydalanmadığı anlaşılıyor. *Dr. Sarkissian*, gerçeklere ve rakamlara dayanan, takdirle karşılanabilecek ilmî bir eser meydana getireceği yerde, bir propaganda yazısı kaleme almayı tercih etmiş. Tipik, çığırta Ermeni propagandacılarından biri olduğunu gösteriyor. Gün ışığına çıkan en son belgelere göre, Ermeni halkının başına gelen felâketlerden bizzat bu gibi Ermeni propagandacıları sorumludur.

¹ *History of the First World War*, C. 3, No. 16, Eylül, 1970, Londra; İmparatorluk Savaş Müzesi (*Imperial War Museum*) ile işbirliği yapan BPC Publishing Ltd. tarafından yayınlanır; ss. 1321-1327.

Anadolu'da bazı tehcirlerin vuku bulduğunu, Türklerle Ermenilerin karşılıklı olarak birbirlerine kıydıklarını kimse inkâr etmiyor; fakat *Dr. Sarkissian*'ın iddialarına tamamen karşıt olarak bu olaylar 1915 yılının sonunda değil, ilk yarısında, en fazla Doğu İllerinde, Türk-Rus hududuna yakın yerlerde, aşağıda belirtilen nedenlerden ötürü vuku buldu. Bu karşılıklı taşkınlıkların aşamı kesinlikle bilinmiyor, çünkü bunları gösterecek istatistikler mevcut değil; dolayısıyla yapılan tahminler hayalidir. Buna rağmen *Dr. Sarkissian*'ın, iki milyona yakın Ermeni'nin telef olduğuna dair iddiaları gerçek ve rakamları tamamen tahriften başka birşey değildir. Onun nazariyesine bakılacak olursa, Birinci Dünya Savaşından önce Türkiye'de iki milyonluk bir Ermeni nüfusu vardı ve bunun 1.500.000'ni telef olmuştur. Oysa ki en cömert tahminler dahi Türkiye'deki Ermenilerin nüfusunu 1.500.000 olarak tesbit ediyor². (Bak: Belge No. 1). Van'daki Fransız Konsolosu *M. Zarciski* daha realist davranarak bu nüfusun 1.300.000 olduğunu ileri sürmüştür³. Ermenilerin çoğunlukta olduğu sanılan Doğu İllerinde dahi nüfus sayıları, Müslüman/Türklerin 4.453.250 (74 %) 'lik nüfusuna karşı sadece 913.875 (15 %) idi⁴. Amerika'lı Profesör *Magie*'nin, Amerika Barış Delegasyonu tarafından kullanılmak üzere, Birinci Dünya Savaşının başlangıcında bizzat hazırladığı⁵ rakamlara göre, 1914'de Türkiye'nin Doğu İllerinde yaşayan Ermenilerin sayısı 847.000 idi.

² General Zalenyi, *Çapiski*, C. XVIII, Tiflis, 1896, bak iktibasen Ahmed Emin, *Turkey in the World War*, New Haven, 1930, s. 213; PRO., FO. 371/4229/-86552; kısaca (PRO) *Public Record Office* (İngiliz Arşivi) FO. 371: İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın 371'inci sınıfdaki siyasal belgeleri. Yazıda bu kısaltmalar kullanılacaktır.

³ *Revue de Paris*, 15.4.1914. Tournebize'e göre (1901), Türkiye'deki Ermeni nüfusu 1.158.000; Kevork Arslanian'a göre (1914) 1.800.000 idi. Dr. Lepsius, Ermeni nüfusunu 1.600.000 olarak; 1897 yılı Fransız Sarı Kitabı 1.475.000; Francis de Pressence (1895), 1.200.000 olarak gösteriyor; ayrıca bak, Sadi Koçuş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1967, s. 257.

⁴ Ahmed Emin, op. cit., s. 212; PRO., FO. 371/4229/86552, İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'dan İngiltere Dışişleri Bakanı Vekili Lord Curzon'a yazı No. 839 / M. 1954, İstanbul, 24.5.1919; ayrıca bak *Livre Jaune*, 1897; Vital Guinet, *Turquie d'Asie*, Paris, 1892; *Encyclopaedia Britannica*, 1919; Sadi Koçuş, op. cit., s. 258.

⁵ PRO., FO. 371/4239/E 160318, Siyasal Intelicens Departmanı, Coğrafya Bölümü Raporu, 10.2.1920.

Buna, Türkiye'nin güney-doğusundaki Maraş şehrinde yaşayan 55.000 Ermeni de dahildir⁶. 1907 yılına ait Türk nüfus kayıtlarında resmen kayıtlı Ermenilerin sayısı 980.000 idi⁷. Cömertçe yapılacak tahminlere göre, Türkiye'de, tehcirlerden önceki Ermeni nüfusu 1.500.000'i aşmıyordu. Dolayısıyla, *Dr. Sarkissian*'ın, 1.500.000 Ermeni'nin (yani tüm nüfusun) öldürüldüğüne dair iddiaları ikna edici olmadığı gibi realiteye de uymamaktadır. *Dr. Sarkissian*, yeni arşiv materyallerinin ışığı altında bu nüfus istatistiklerini tekrar incelemelidir.

Türklerin tahminlerine göre, tehcirler sırasında telef olan Ermenilerin sayısı 200.000 ile 300.000 arasındadır. 1920'de Fransızlar tarafından yapılan bir soruşturmada, Türk halkı ve Ordusunun, tehcir edilenlere karşı doğru muamelede buldukları, fakat Ermenilerin, Osmanlı Devletine karşı ayaklanarak silâh kullanmaları, Birinci Dünya Savaşına katılmaları, savaşın az gelişmiş bölgelerde sebep olduğu kıtlık, hastalık, uzun yürüyüşlerin getirdiği yorgunluk, seri iklim değişiklikleri ve çapulcuların zengin konvoylara yaptığı saldırılar sonucunda 500.000'e yaklaşık Ermeni'nin telef olduğu sonucuna vardı⁸. Fakat 1920 yılında, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral *Sir John de Robeck*'in İngiltere Dışişleri Bakanı *Lord Curzon*'a bildirdiğine göre, Müslüman halk da insanca büyük zayiata uğradı⁹. Bir milyonu aşan Türk, aynı nedenlerden ötürü hayatını kaybetti.

Gerçekten telef olan Ermenilerin sayısının kesin olarak saptanamaması, hem Batı Dünyası'nın sempati ve iyiciliğini kazanmak için ilgili istatistikleri büyültten Ermeni propagandacıları hem de Osmanlı İmparatorluğundan Arap illerini Sultan-Halife aleyhine ayaklandırmak maksadıyla uydurma rakamlar kullanan Büyük Devletler, özellikle Britanya, Fransa ve Çarlık Rusyası için bir nimet olmuş-

⁶ PRO., FO. 371/4162/E 13585.

⁷ Ahmed Emin, op. cit., ss. 212-213.

⁸ Commandant M. Larcher, *La guerre turque dans la guerre mondiale*, Paris, 1926, s. 396; Ahmed Emin, op. cit., s. 221.

⁹ PRO., FO. 371/5044/E 2310, Amiral de Robeck'ten Curzon'a yazı, İstanbul, 17.3.1920. *Earl Curzon of Kedleston*, 29.10.1919'da İngiltere Dışişleri Bakanı atanmıştı; bak *Foreign Office List*, Londra, 1920; ayrıca bak, Sadi Koçaş, op. cit., s. 289.

tur¹⁰. Bununla beraber, sansasyon yapan *Dr. Sarkissian* gibi, Ermeni felâketini Almanların Musevilere karşı uyguladığı kırım politikasıyla kıyaslamak, gerçeğin tamamen ve seflâne tahrifinden başka birşey değildir.

Ermeni tehcirlerine yol açan nedenleri daha açıkça gösteren yeni belgelere göre, Türkiye'nin içindeki ve dışındaki Ermeni ihtilâlcileri, Anadolu'da, özellikle Rus hududuna yakın kuzey-doğuda ve daha önce Kilikya olarak bilinen güney-doğudaki bölgede genel bir ayaklanma hazırlıyorlardı. Maksatları, Ermenilerin, nüfusun yüzde 15'den fazlasını teşkil etmediği Türk illerinde bir Ermeni imparatorluğu kurmaktı. İngiltere Dışişleri Bakanlığı Arşivinde, bu gelişmeleri tanımlayacak birçok belgeler vardır. Oysa ki o sıralarda Osmanlı Hükûmeti, bu önemli noktayı tehcirlerin başlıca nedeni olarak ileri sürdüğü zaman, düşmanları bunu özür olarak telâkki etmişlerdi. Paris Barış Konferansındaki Ermeni Delegasyonu başkanı *M. Aharonian*'ın açıkladığına göre, Paris'teki Rus Büyükelçiliği Arşivi de bu konuya ışık serpmektedir. *Aharonian*, 26 Şubat, 1919'da, Barış Konferansı huzurunda şu açıklamada bulundu:

“... Ulusumuz, Çarlık yönetimine karşı olan sızlantılarını savaşın başlangıcında unutarak, Bağlaşıkların davasını desteklemek amacıyla Rus bayrağı altında toplanmakla kalmamış, Türkiye'de ve dünyanın her yanındaki ırkdaşlarımız, Çar Hükûmetine şu öneride bulunmuştur: Rus erleriyle birlikte ve Rus generallerinin komutası altında çarpışacak Ermeni lejyonları kurmak ve bunların masraflarını bizzat karşılamak...”

Ulusal Ermeni Delegasyonu başkanı *Bogos Nubar*, daha açık olarak şunları ekledi:

¹⁰ Bak: Hüseyin-McMahon yazışması, PRO., FO. 371/2768/76954, İngiltere Dışişleri Bakanlığında Sir H. McMahon'a kapalı telyazısı No. 339, Londra, 27.4.1916 ibid., 83296, Dışişleri Bakanlığında aynı şahsiyete, kapalı telyazısı No. 322, 2.5.1916 PRO., FO. 371/3384/183770, Siyasal Intelicens Departmanı gizli muhtırası, tahminen 5.11.1918; PRO., FO. 371/4185/153432. *İbn Ali Hüseyin*'le ilgili olarak bak, J. Morris, *The Hashemite Kings*, 1959. Hicaz kralı Hüseyin (1916-1924), modern Arab Haşemi sülâlesinin kurucusudur. 1908'den 1916'ya kadar Mekke Emirliğinde bulunmuş, 1916'da Osmanlı İmparatorluğuna karşı ayaklanarak Antant Devletleriyle birleşmiş, 1924'de Hicaz'ın ilk kralı olarak görevinden çekilerek Kıbrıs'a yerleşmiş, daha sonra Amman'da vefat etmiştir.

“... Türk Hükümeti, savaşın başlarında, Ermenilere bir nevi otonomi (özerklik) önerdi; karşılık olarak, Kafkasya'yı Ruslar aleyhinde kışkırtacak gönüllüler istedi. Ermeniler bu öneriyi reddederek çekinmeden Antant Devletlerinin tarafını tuttular...¹¹”.

Ermenilerin kendi vatanları Türkiye'ye karşı girişmiş oldukları ve Türkler nazarında ihanet teşkil eden hareketlerden işte birkaç önemli örnek: Türkiye'nin özellikle kuzey-doğusunda ikamet eden Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı patlamazdan çok önce, Aya Stefano Andlaşmasından bu yana Ermenilerin âdeta hâmesi kesilen Çarlık Rusya'sıyla entrika çeviriyorlardı. Rusya, Ermenilerle Kürtler arasındaki gergin ilişkileri istismardan ve yerli toprak kavgalarını sustırmak için, İmparatorluğunun iç işlerine karışabilmek için, İmparatorluk içindeki Ermenilerin durumunu kötüye götürmek ve onları Osmanlı Hükümeti üstünde baskı kullanmaya zorlamak amacıyla Kürtler'i Ermeni'lere saldırarak onları katletmeye tahrik ediyordu¹². İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi *Sir Louis Mallet*'in 2.7.1914'de İngiltere Dışişleri Bakanı *Sir Edward Grey*'e bildirdiğine göre, Sadrazamın görüşünce, Köy'deki (Khoi) Rus Konsolosu *Charkoff*, Kürt aşiret reislerini, Osmanlı Hükümetine karşı ayaklanmaya kışkırtıyordu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı *Eyre Crowe*, 13 Temmuz, 1914'de şu yorumda bulunuyordu: “Bu entrikalardan maksat, bir yandan Ermenilerin memnuniyetsizliklerini arttırmak, öteyandan da Türk otoritesini azaltmaktır¹³”. (Bak: Belge No. 3).

¹¹ PRO., FO. 371/4376/P.I.D. 206, Paris Konferansı, 26.2.1919. Antant Devletleri, özellikle Britanya, Fransa, İtalya ve Rusya'dan mürekkepti. Bu Devletler, Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı İmparatorluğuna karşı cephe almışlardı.

¹² PRO., FO. 371/2130/15735, Alman Büyükelçisinden İngiltere Dışişleri Bakanlığına yazı - Londra'da alınış tarihi 9.4.1914; ayrıca bak Sadi Koçaş, op. cit., ss. 76, 83-84.

¹³ PRO., FO. 371/2130/31341, Sir Louis Mallet'ten Sir Edward Grey'e yazı No. 477, İstanbul, 2.7.1914. *Sir Louis Mallet*, 10.10.1913'den Birinci Dünya Savaşının başlangıcına kadar İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi idi. Bak *Foreign Office List*, Londra, 1914. *Sir Eyre Crowe*, 11.1.1912'de İngiltere Dışişleri Bakanlığına Müsteşar Yardımcısı olarak atanmış, 27.11.1920'de Müsteşarlığa terfi etmişti. Bak *Foreign Office List*, 1913 ve 1921.

Rostov'daki sabık İngiliz Konsolos Yardımcısı vekili *Francis Blyth Kirby*'nin 6 Kasım, 1914'de İngiltere Hariciyesine bildirdiğine göre, kendisi bu şehirden ayrılmadan önce, *David Tchernoff* adında bir Ermeni prensiyle konuşmuş, bu prens, Türklerden intikam alabilmek için Rusya ile Türkiye arasında bir savaşın patlak vermesini Ermenilerin dört gözle beklediklerini bildirmiş, şunları eklemiştir: "Ermeniler, Ruslardan destek görebileceklerini anladıkları an, Ermenistan ve Türkiye'deki Ermeniler arasında genel bir ihtilâl patlak verecek¹⁴". (Bak: Belge No. 4 ve 4A). Altı gün sonra, Türk Ermenilerinin lideri *Bogos Nubar*, 20.7.1914'den beri Kahire'de İngiliz diplomatik temsilcisi bulunan *Milne Cheetham*'a şu bilgiyi veriyordu: "Kilikya Ermenileri, İskenderun, Mersin veya Adana'ya yapılması muhtemel bir çıkartmayı desteklemek için gönüllü yazılmaya hazırdırlar. Dağlık mıntakadaki Ermeniler de kıymetli yardımda bulunabilecek; silâh ve mühimmat temin edilirse, Türklere karşı ayaklanacaktır¹⁵". (Bak: Belge No. 5, 5A ve 5B).

Londra'daki Rus Büyükelçisi *Kont Benckendorff*¹⁶, 24 Şubat, 1915'de Rus Dışişleri Bakanı *Sazonoff*'un¹⁷ şu ricasını İngiltere Dışişleri Bakanlığına iletliyordu: "Ermenilerin Türklere karşı kullanabileceği silâh ve mühimmatın İskenderun'a gönderilmesi gayretlerinde İngiltere, Fransa ile birleşmelidir". Rus Büyükelçisi şunları ekliyordu: "Zeytunlu Ermeni milletvekilleri *Mavino Huian*, *Michael Avardian* ve *Gasparian*'ın Rus Kafkas Ordusu sahra kurmayına bildirdiklerine göre, Kilikya'nın her tarafında, özellikle Zeytun'da *Hınçak* örgütünün birçok taraftarları, Adana, Hacin, Sis, Furnuz, Maraş ve Halep'te komiteleri vardır. Başlatılacak akımın başına 1895'deki akımı yöneten aynı fertler - *Tohadjian*, *Enidunian*, *Surenian*, *Tchakirian*, *Iagubian* ve *Gasparian* - geçirilebilir. Söylendiğine göre Zeytun halkı 15.000 savaşçı toplayabilir. İskenderun veya dolaylarına baskın

¹⁴ PRO., FO. 371/2146/68443.

¹⁵ PRO., FO. 371/2146/70404, Cheetham'dan Grey'e, kapalı telyazısı No. 257, Kahire, 12.11.1914. PRO., FO. 371, dosya No. 2485, Türkiye'nin özellikle nazik ve stratejik bölgelerinde isyan çıkarmaya çalışan Ermenilerin ilgili birçok plânlarını ihtiva eder.

¹⁶ *Kont Alexander Benckendorff* (1849-1917), Rusya'nın 1903'ten beri Londra Büyükelçisi idi.

¹⁷ *Sergius Dmitrievitch Sazonoff* (1861-1927), Rus devlet adamı ve diplomat.

yapmadan çok sayıda silâhı içeriye taşıyabileceklerini bildirdiler¹⁸. Silâhların İskenderun'dan içeriye taşınması güçlüğü yüzünden bu teklife yaklaşmayan İngiltere Hükûmeti, şu görüşü ileri sürüyordu: “Rus Hükûmeti, Ermeni âsilerin Bağlaşıklara gerçekten faydalı olacağına eminse, onlara, bu gibi silâhları Karadeniz yoluyla bizzat kendisi sağlayabilir.”¹⁹ (Bak: Belge No. 6 ve 6 A).

Sofya'daki Ermeni Komitesi delegesi *M. Varandian*, 3 Mart 1915'de İngiliz Büyükelçisi *Sir Bax Ironside*'a²⁰ başvurarak Amerika ve Balkanlardaki 20.000 gönüllü Ermeni'yi “İskenderun'daki Likya” sahiline ânî bir baskın yapmada kullanmak için müsaade istedi²¹, (Bak: Belge No. 7 ve 7A) fakat İngiltere Dışişleri Bakanlığı, bu plânın tatbik imkânı olmadığı sonucuna vardı²². Üç hafta sonra, Amerika'daki Ulusal Ermeni Savunma Komitesinin başkanı *Miran Seraslan*, veznedarı *M. D. Manuelian* ve sekreteri *Y. Servart*, İngiltere Dışişleri Bakanı *Sir Edward Grey*'e bir mektup göndererek, Kilikya'ya gönüllü sevk etmek için gerekli hazırlıkları yapmakla meşgul olduklarını, oradaki “halkın büyük çoğunluğunun Türk yönetimine karşı isyan bayrağını açarak, Türkleri dağıtacağını ve Türklerin Mısır'a doğru ilerleyişlerine engel olacağını” bildiriyor, deniz sahilinden, “Suedian (!) ve Çokmarzavan'dan (!) Yavuzdağ yoluyla Maraş ve Fındıcık, oradan da Zeytun, Furnuz, Hacin ve Sis'e” kadar yayılacak ihtilâlin başarılı olacağı iddiasında bulunuyorlardı. Bu suretle, “Toros'lardan denize kadar uzanan bir savaş bölgesi kurulmuş olacağını” belirtiyorlardı. Bu proje, İngiltere Dışişleri Bakanlığında, eski projeye nisbeten “daha olgun” bulunmakla beraber, bunun da eski proje gibi “tatbiki imkânsız” olduğu sonucuna varılıyordu²³. (Bak: Belge No. 8 ve 8A).

¹⁸ PRO., FO. 371/2484/46942, Rus Büyükelçisinden İngiltere Dışişleri Bakanlığına yazı, Londra, 17.4.1915.

¹⁹ PRO., FO. 371/2484/22083, Kont Benckendorff'tan yazı, Londra 24.2.1915.

²⁰ *Sir Bax Ironside*, 9.10.1907'de büyükelçi atanmıştı; bak *Foreign Office List*, Londra, 1908.

²¹ PRO., FO. 371/2484/25167, *Sir H. Bax Ironside*'dan Dışişleri Bakanlığına kapalı telyazısı No. 75, Sofya, 3.3.1915; *ibid.*, 37609, *Ironside*'dan *Grey*'e, gizli yazı No. 20, Sofya, 6.3.1915.

²² PRO., FO. 371/2484/28172, Dışişleri Bakanlığından *Sir Bax Ironside*'a kapalı telyazısı No. 52, Londra, 12.3.1915.

²³ PRO., FO. 371/2485/41444, Ulusal Ermeni Savunma Komitesinden *Sir Edward Grey*'e yazı, Boston, 23.3.1915.

Bu arada Ermeniler, Rusların teşviki üzerine, Türkiye'nin kuzey-doğu cephesi gerisinde olay çıkarmaya başladılar. Türk halkının meskûn bulunduğu köylere saldırdılar; Karahisar'ı tamamen tahrip ederek yaktılar. Bu olaylar, İran'daki İngiliz diplomatik temsilcisi *Charles Marling* tarafından İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden *Lancelot Oliphant*'a²⁴ özel surette bildirildiği zaman, öteki, "Karahisar olaylarıyla ilgili söylentilerin çok çirkin olduğunu" belirtiyordu²⁵. Selânik'teki Fransız Konsolosluğundan temin edilen haberlere göre, katliamlar tek taraflı değildi: Van ilindeki Ermeniler de "birçok Türk temizlemişlerdi"²⁶. Türk Harp Tarihi belgelerine dayanan bazı Türk tarihçileri, 90.000 Türk'ün telef olduğu Sarıkamış felâketinin suçunu, Rusların ajanı görevini gören bazı yerli Ermenilere yüklemektedirler. Türk hatları gerisinde geniş bir ihtilâl çıkarmaları ve Osmanlı Ordusunu iki ateş arasında bırakmaları ihtimalinden ötürü, Osmanlı Hükûmeti, Ermenileri, düşmana yardım edebilecekleri ve saldırıya maruz kalabilecek nazik, stratejik noktalardan kaldırmak için Tehcir Kanununu kabul etti. Bu kanun, Ermenilerin fiilî ve silâhli isyan hareketinden çok sonra, Osmanlı Devletinin Ordusunu, silâhsız sivil halkını Ermeni taşkınlıklarına karşı korumak ve savaşı kazanmasına engel olacak davranışları önlemek için başvurulmuş bir "millî nefis müdafaası" idi²⁷.

1918 sonbaharında İngiliz Ordusu tarafından Filistin'de ele geçirilen gizli Türk belgeleri, Türk Hükûmetinin kıtallerle ilişkisi olmadığını, fakat bazı Ermeni liderlerinin sürülmesini emrettiğini gösteriyor. İngilizceden çevrilen bu belgeleri aynen yayınlıyoruz:

"Vali Celâl'den Antep Mutasarrıfına, kapalı telyazısı No. 50/627, şifre numarası 25, Halep, 28 Nisan, 1915. Şifresi zat-ı âliniz tarafından açılacak gizli mesaj.

²⁴ *Sir Lancelot Oliphant*, 25.8.1915'de küçük bir memur olarak Hariciyeye atanmış, 1.3.1936'da Müsteşar Yardımcılığına terfi etmişti. bak *Foreign Office List*, 1937.

²⁵ PRO., FO. 371/2488/127223, Marling'ten Grey'e yazı No. 108, Gulahak, İran, 13.8.1915.

²⁶ PRO., FO. 371/2488/58350, A. N. rümlü yorum, 10.5.1915. Bu yorum, Londra'daki Fransız Büyükelçisi M. Aime Jos. de Fleuriau (1870-1938)'un sunduğu notayla ilgili idi.

²⁷ Sadi Koçaş, op. cit., ss. 174 ve 178.

“İçişleri Bakanlığından alınan şifreli bir mesajı ilişikte gönderiyorum. Hınçak ve Taşnak Komitelerinin şubelerini derhal kapatınız. Faal lider veya üyeleri arasında tehlikeli veya zararlı olanlarını tutuklayınız, onları araştırınız, üzerlerinde bulunacak belgeleri inceleyiniz ve durumdan beni haberdar ediniz. Bu emrin esaslı surette yerine getirilmesi gerektiğinden, başgöstermesi muhtemel herhangi bir mukabil hareketi bertaraf edebilmemiz için, harekete geçmeden önce kâfi sayıda kuvvet tedarik etmenizi salık veririm. Vali Celâl”.

İlişik :

“Ermeni komiteleri, siyasal ve ihtilâlcî teşekkülleri vasıtasıyla muhtariyet teminine çalıştıklarından; Taşnak Komitesi, savaşın patlamasından sonra, Rusya’daki Ermenileri bize karşı ayaklandırmak kararını aldığından ve Türkiye’deki Ermenilere, Türk Ordusunun bitap düşmesini beklemelelerini ve sonra memleketin hayat ve geleceğine etki yapacak bir tutum izlemelerini önerdiğinden; yukarıdaki karar ve memleketin savaşla uğraştığı sırada Zeytun, Bitlis, Sivas ve Van’da vukubulan son ayaklanma hareketleri onların hainane emellerini yeniden doğruladığından; merkezleri yabancı ülkelerde bulunan ve üyelerinin gayretleriyle tam bir ihtilâl hazırlamış olan bütün Ermeni Komiteleri, gayeleri olan muhtariyeti ancak Hükûmete karşı savaşmakla temin edebilecekleri görüşüne sahip olduklarından; bazıları Kayseri ve Sivas’ta meydana çıkarılan bomba ve tabancalar saklayan, çoğunluğu Türkiyeli Ermenilerden müteşekkil gönüllü taburları kurarak memleketi istilâ eden Ermeni Komiteleri, Türk Ordusunu arkadan tehdit etmek gayesini güttüğünden –ki bu onların örgüt ve yayınlarıyla tanıtlanmıştır – bizce bir ölüm kalım davası haline gelen bu gibi örgütlerin varlığına Türk Hükümeti bundan böyle gözlerini kapayamayacağından ve buna tahammül edemeyeceğinden; bir huzursuzluk kaynağı teşkil eden bu kabil Komitelerin varlığı türeye uygun sayılamayacağından ve bu kabil siyasal kuruluşların ortadan kaldırılması lüzumu ivedi ile duyulduğundan; Türk Orduları Başkomutanıyla oydaş olarak aşağıdaki kararı almış bulunuyoruz. Bu kararı, lüzumlu hazırlıkları yaptıktan sonra ivedi ile yerine getirmelisiniz: illerdeki Hınçak, Taşnak ve benzeri

komitelerin şubeleri derhal kapatılmalı, bu şubelerde bulunacak bütün belgeler, yok edilme fırsatı verilmeden ele geçirilmelidir. Hükümete tehlikeli veya dokuncalı addedilecek Komitelerin bütün faal lider ve üyeleri derhal tevkif edilmelidir. Evlerinde kalmalarına itiraz ettiğiniz Ermeniler de, kaçma fırsatı verilmeden, uygun bir yerde toplanmalıdır. Şüpheli yerlerde silâh araştırması yapılmalıdır, fakat harekete geçmeden önce, mukabil herhangi bir davranışa karşı sakinlikli davranarak askerlerin başındaki komutanla ilgili arajman yapılmalıdır. Bu emri esaslı surette yerine getirmek için en titiz hazırlıklara girişilmelidir. Bulunan bütün belgeler incelenmeli ve bunun sonucu olarak tutuklanacak kimseler Askerî Mahkemeye sevkedilmelidir. Tutuklanacak şahısların sayısı ve bu emrin yerine getirilmesiyle ilgili detay devamlı surette bana bildirilmelidir. *Bu emir kesin olarak Komitelerin yayılmasına karşı bir tedbir olduğundan, bunu, Müslüman ve Ermenilerin birbirlerini katletmelerine yol açacak bir şekilde uygulamaktan kaçınmalısınız*".

Bu belge, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Doğu Dairesi Konsoloslarından *W. S. Edmonds* tarafından 16.1.1920'de şöyle yorumlandı: "Bu belgede, kıtallerle ilgili ithamları takviye edecek kâfi derecede delil yok". Doğu Dairesi memurlarından *D. G. Osborne* şu görüşleri ekledi: "Bilâkis, İçişleri Bakanının emirnamesinin son paragrafı, kıtallere yol açabilecek tedbirlerden kaçınılmasını kesinlikle öneriyor²⁸".

Bu arada tutuklanarak sürülmesi emredilen Ermenilerden müteşekkil konvoylar, Türk halkı cephelerde dış düşmanlara karşı çarpışmakla uğraştığından ve adam azlığı yüzünden, asker olmayan kimselerin, özellikle zindanlardan bu maksatla serbest bırakılmış mahkûmların ve Ermenilerle eski ayrılıkları olan²⁹ yerli Kürtlerin emrine veriliyordu. Tehcirler, Kürtlere, işledikleri ihanetleri yüzünden Osmanlı Hükümetinin gözünden düşen Ermenilere sert

²⁸ PRO., FO. 371/4241/170751, Amiral de Robeck'ten Curzon'a, yazı No. 2423/5035/A/76, İstanbul, 29.12.1919.

²⁹ PRO., FO. 371/2130/11985, Van'daki İngiliz Viz-Konsolosu Ian M. Smith'ten Sir Louis Mallet'e (İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi) yazı, 14.2.1914.

muamelede bulunmak fırsatını veriyordu³⁰. Kıtalleri Osmanlı Hükümetinin plânladığını gösterecek herhangi bir delil yoktur. Tehcir- lere gelince bunlar, etkili olmak için Osmanlı Hükümeti tarafından esaslı surette plânlanmıştı, çünkü Osmanlı devlet adamları gerçekten bir Ermeni ayaklanmasının büyük tehlikesi içinde yaşıyor, bu teh- likeyi azaltmak hedefini güdüyorlardı. Bu davranışını 1916 Şubatında savunan Osmanlı Hükümeti, bir ihtilâl ve ayaklanma teşvik eden Ermenilerin kan dökülmesine sebep olduğunu ileri sürüyor, şu de- meçte bulunuyordu: “Rus saldırısı başladığı sırada Türk askerleri ihanete uğradı... Askerî nedenlerden ötürü, Ermenilerin bazı bölgelerden kaldırılması icap etmiştir³¹”. Vukubulan olaylardan tüm Türk halkı sorumlu tutulamaz. Eldeki belgeler, bu olayların anî ve oldukça büyük tahrikler sonucunda vukubulduğunu gösteriyor.

Dr. Sarkissian’ın deyimine göre, “Türkiye’de diğer toplumlara nisbeten müreffeh bir Hıristiyan azınlığı olan³²” Ermeni halkı, Osmanlı sosyal düzeni içinde baskı altında yaşayan bir topluluk değildi. Bilâkis, Osmanlı Hükümetine en azdan bir Dışişleri Bakanı, yedi diğer bakan, birçok senatör, milletvekili, büyükelçi, yargıç ve yönetici yetiştiren ve diğer toplumlara nisbeten müreffeh bir azınlık³³. Buna rağmen Ermeniler, Büyük Devletlerin, örneğin Çarlık Rusyası, Fransa ve Britanya’nın toprak ihtiraslarının, arsız, muhteris, dar görüşlü Ermeni siyasî liderlerinin ve *Hınçak*, *Armenagan Ram- gavar* ve en hunhar örgüt olan *Taşnaksutium* gibi sorumsuz tedhiş organlarının kurbanı oldular. 1915 Şubatında Tiflis’de düzenlenen ve bütün Ermenileri kapsıyan Ulusal Ermeni Kongresinin açıkladığına göre, Taşnak örgütü, Türkiye’deki Ermenileri silâhlandırmak ve uygun bir zamanda onları ayaklandırmaya kışkırtmak amacıyla Rus Hükümetinden 200.000 ruble yardım almıştı³⁴.

³⁰ PRO., FO. 371/2488/108070, Viscount Bryce’in 28.7.1915’de Lordlar Kamarasında yaptığı konuşma; Sir Telford Waugh, *Turkey Yesterday, Today and Tomorrow*, Londra, 1930, s. 30.

³¹ PRO., FO. 371/2768/39517, New York’ta yayınlanan *Sun* gazetesi, 16.2.1916.

³² Ayrıca bak Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia, 1917-1921*, New York, 1951, s. 8, ve Sadi Koçaş, op. cit., ss. 58-59.

³³ Sadi Koçaş, op. cit., ss. 94-112.

³⁴ B. A. Borian, *Armenia mezhdunarodnaia diplomatia i SSSR.*, Moskova, 1928, C. I, ss. 360-362; iktibasen Firuz Kazemzadeh, op. cit., s. 26 ve Sadi Koçaş, op. cit., s. 189.

10.9.1913'ten beri Van'da İngiliz Viz-Konsolosu bulunan Teğmen *Ian M. Smith*'in 10.1.1914'de bildirdiğine göre, oradaki Taşnak Partisinin etkisi, izlediği daha faal ve daha aşırı politika yüzünden, diğer iki Ermeni partisinin etkisinden daha yaygındı. Viz-Konsolos şunları ekledi:

“İyice örgütlenmiştir; ianelerden elde edilmiş muntazam geliri ve ildeki Ermeni köylerinde ajanları vardır. Vandedaki Merkez Komitesiyle temas halinde olan bu ajanlar parti için çalışır. Parti, son yıl zarfında gizlice silâh ithali ve bunların kendi taraftarları arasında dağıtılmasıyla ilgilendi. . . Van'da söylendiğine göre Ermeniler şimdi Kürtlerden daha iyi silâhlıdır. . . . maksatları, ildeki Ermenileri icabı halinde Müslümanlara karşı koyabilecek bir duruma getirmektir³⁵”.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı Doğu Masası memurlarından *R. McDonell*'in bildirdiğine göre Taşnak örgütü, “kendi halkı arasında tedhiş hareketlerine başvurarak para topluyor, silâh ve mühimmat satın alımına çok para sarfediyor. . . . Müslümanlar aleyhinde nefret duyguları tahrik ediyordu”. Taşnaklara göre fetihsiz barış olamazdı; onları hiçbir karar memnun etmiyordu; gayeleri, Erivan'dan Akdeniz'e kadar uzanacak bir Ermenistan kurmaktı³⁶. *Taşnaksutium*, bir parti olarak, büyük sorumluluk taşımaktadır, çünkü çoğu defalar kıtaller irtikâp edecek çetelerin örgütlenmesinde ve birçok Müslüman köylerinin sakinlerinin tamamen imhasında başlıca rolü oynuyordu³⁷.

Dr. Sarkissian, tehcirilere ve onların sonucu olan Ermeni aleyhtarı taşkınlıklara yol açan nedenlerden hiç söz etmiyor. Çığırtkan Ermeni propagandası, gerçekleri tamamen örtbas etti. Bu propaganda Batı Dünyasını, özellikle Birleşik Amerika'yı altüst etti. Amerika'daki Ermeni teşekkülleri, Türk ulusuna karşı bir çekiştirme, lekeleme ve küfür kampanyası açmış bulunuyor. Haddinden fazla muhteris Ermeni liderlerinin izlediği miyop ve dar görüşlü politikanın sebep olduğu sonuçlardan Türk ulusunu sorumlu gösteriyorlar. Propaganda

³⁵ PRO., FO. 371/2130/5748, Ian M. Smith'ten Sir Louis Mallet'e yazı, Van, 10.1.1914.

³⁶ PRO., FO. 371/4162/E 13585, McDonell muhtırası, 29.10.1920.

³⁷ I. I. Vorontsov-Dashkov, *Vsepaddonneishai zapiska po upravleniiu kavkazkim kraem general.... 1907*, ss. 13-14; *Zhizn Natsionalnostei*, No. 25 (33), 6.7.1919; iktibasen Firuz Kazemzadeh, op. cit., ss. 19 ve 74.

maksatları için birçok masraflarda bulunan bu çığırkan ve sansasyon heveslisi Ermeni liderleri³⁸, gerçekte Türkiye ile olan anlaşmazlıklarını halletmek niyetinde değillerdi. 1896'da yaptıkları gibi, 1919 yılından sonra da, çığırkanlıklarıyla Avrupa'nın dikkatini çekmek gayesini güden eski politikalarında devam ettiler³⁹. Binlerce Ermeninin 1920 Şubatında Türkler tarafından Kilikya'da katledildiğini ileri sürerek gürültü kopardılar⁴⁰. Oysa ki İstanbul'daki Amerika Yüksek Komiseri Amiral *A. L. Bristol* (1886-1942), Washington'a gönderdiği bir raporda, Kilikya olaylarının, Türkiye'yi parçalamak gayesini güden Bağlaşıkların plânlarının bir kısmını teşkil edecek bağımsız bir Ermenistan kurmak gayretlerine yardımcı olmak üzere siyasi nedenlerden ötürü mübalâğalı bir şekilde aksettirildiğini bildiriyordu⁴¹. Kilikya'da katledilen ve Ermeni intikam birlikleri tarafından köyleri yağma edilerek yakılan Türklerdi. Suriye'deki Fransız Başkomutanı ve Yüksek Komiseri General *Gouraud*'un, 25.11.1920 tarihli bir raporunda açıklandığına göre Ermeniler, Türk sakinlere karşı kıtal, yağma ve yangın dahil, bir intikam mücadelesi açtılar. Bu açıklama, İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden *R. McDonell*'i şu yorumda bulunmaya sevketti: "Ne yazık ki bu açıklama daha önce yapılmadı". *D. G. Osborne* şunları ekledi: "Evet, Ermeni sempatizanlarının taşrada yaymış oldukları diğer hikâyeleri düzeltmek için vakit çok geç⁴²". Bu arada *Bâbüâlî*, Kilikya olaylarını incelemek amacıyla karma bir komisyon kurulmasını önerdiyse de, İngiliz Hariciyesi bunu onaylamadı, çünkü Fransızlar, kendi lehlerinde olmayacak bir soruşturmayı herhalde kabul etmiyeceklerdi. Oysa ki *D. G. Osborne*, Fransızlar tarafından bazı Türk köylerine gönderilen Ermeni intikam ekipleri hakkında daha fazla bilgi toplamayı arzuluyordu⁴³.

³⁸ Loris Melikov, *La revolution russe....*, Paris, 1920, s. 160.

³⁹ Firuz Kazemzadeh, op. cit., s. 214.

⁴⁰ PRO., FO. 371/5042/E 692.

⁴¹ Bristol'un İstanbul'dan gönderdiği telyazısı No. 122, 10.1.1920, bak Laurence Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, Baltimore, 1965, s. 258.

⁴² PRO., FO. 371/5211/E 15253, General Gouraud'un, Fransa'nın Ermenistan'daki politikasıyla ilgili raporu, Paris, 25.11.1920; Bristol'un İstanbul'dan gönderdiği 167 ve 170 sayılı telyazıları, 4/6.3.1920, bak Laurence Evans, op. cit., s. 259.

⁴³ PRO., FO. 371/5045/E 2809, Robeck'ten Curzon'a yazı No. 406/M/2418-2, İstanbul, 25.3.1920 ve Dışişleri Bakanlığından Robeck'e kapalı telyazısı No. 316, Londra, 12.4.1920.

Bu arada, Tiflis'teki İngiliz diplomatik temsilcisi *O. Wardrop*, Ermenilerin Gürcistan'daki diplomatik temsilcisi *M. Evangulov* tarafından gönderilen bir notayı Hariciyeye iletliyordu. Bu notada, Ermeni halkının güvenliğini sağlamak için İngiliz Hükümeti tarafından ne gibi tedbirler alındığı soruluyor, "kıtallerden sorumlu olanların" cezalandırılması talep ediliyordu. Bu talep karşısında, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Doğu Masası memurlarından *D. G. Osborne*, 7.4.1920'de şu yorumda bulundu:

"Ermeni makamlarının, Erivan Cumhuriyetindeki Müslümanları görünürde imha etmek kararının, *M. Evangulov*'la müzakere edebileceği daha uygun bir konu olduğunu *Mr. Wardrop*'a bildirmeliyiz".

Dışişleri Bakanlığı Daimî Müsteşarı *Sir Eyre Crowe*, 8.4.1920'de şu yorumu ekledi:

"Türklerin Ermeniler aleyhinde başlatmış oldukları haçlı seferden hiç şüphesiz en çok Ermenilerin kendileri sorumludur. . . . *Evangulov*'a vereceğimiz yegâne cevap şu olmalıdır: *Wardrop*'un bize gönderdiği ve Müslüman halkın şikâyetlerini yansıtan dilekçenin bir suretini ona göndermeli ve Ermenilerin Müslümanlara karşı girişmiş oldukları takibatın, Bağlaşıkların, Ermenilere yardım etme gayretlerini ne kadar güçleştirdiğine işaret etmeliyiz⁴⁴".

Ermeni propagandası o kadar yaygın bir hale geldi ki, 1920 Haziranının sonuna doğru Amiral *Bristol*, Birleşik Amerika Hükümetine, bu propagandaya karşı tutumlu davranmasını önerdi⁴⁵. 9 Kasım, 1920'de İngiliz Hariciyesi, Ermeni propagandasının bizzat Ermeni gayelerini mağlûp ettiğini Taşnak liderlerinden *M. Aharonian*'a bildirmek kararını aldı. Ermenilerin, bir hayır teşekkülü imiş gibi İngiliz Hükümetine devamlı müracaatta bulunmaları, İngilizlerin canını sıkıyordu. İngilizlere göre Ermeniler, devamlı surette merhamet ve yardım dilenecekleri yerde, Ermenistan'da kendi kendilerine güvenebildiklerini ve siyasal kabiliyetleri olduğunu göstermeliydiler. *D. G. Osborne* şu yorumda bulundu: ". . . . propaganda

⁴⁴ PRO., FO. 371/5045/E 2736, Wardrop'tan Dışişleri Bakanlığına yazı No. 94, Tiflis, 11.3.1920.

⁴⁵ Bristol'un İstanbul'dan gönderdiği 388 sayılı telyazısı, 30.6.1920. bak, Laurence Evans, op. cit., s. 286.

ve dilencilığe dayanan tamamen haricî bir politika yerine, biraz da olsa, içeride yapıcı ve yönetici kabiliyetin kesin delillerini görmek istiyoruz⁴⁶”.

Dört gün sonra *Osborne*, Ermeni Taşnak liderlerinden *Aharonian*'-la konuşurken, Hacin'de 10.000 Ermeninin öldürüldüğüne dair Ermeni kaynaklarından alınan haberlerin tamamen asılsız olduğunu beyan etti. Bu görüşmeyi *Osborne* anlatıyor:

“Özellikle mübalâğa olan ve gerçeği tahrif eden bu kabil devamlı yardım dileklerinin bizzat kendi gayelerini mağlûp ettiğini, çoğu defalar ‘kurt geliyor’ diye haykırdıklarını, şimdi de felâket hakikaten başgösterdiği sırada halkın ilgi veya sempatisini tahrik edemediklerini kendisine bildirdim. Ermeni propagandacılarının hevesli davranışlarını kınamada benimle oydaş olduğunu söyledi⁴⁷”. (Bak Belge No. 9 ve 9 A).

Şurası kayda değer: Bizzat *Aharonian*, Kilikya Ermenilerinden aldığı ve Türkler tarafından orada 7.000 Ermeni'nin katledildiğini iddia eden bir yazıyı Paris'teki İngiliz Büyükelçisine gönderdiği bir mektuba iliştiirmişti⁴⁸.

İngiltere Dışişleri Bakanı *Lord Curzon*'a göre, Erivan Ermenilerinin liderleri “değersiz kimselerdi⁴⁹” (Bak: Belge No. 10 ve 10A). 11 Mart, 1920'de Lordlar Kamarasında yapılan müzakereler sırasında, Kilikya'da birçok Ermenilerin katledildiğini iddia eden Ermeni hamisi *Lord Bryce*'a⁵⁰ cevaben, *Lord Curzon*, Ermenilerin, bazı şahısların kolayca tahmin edeceği gibi “masum kuzular olmadıklarını” kesinlikle belirtti ve şöyle dedi: “Onların, anlaşılabilir tahrik altında, oldukça vahşiyane ve kanara birçok saldırılarda bulduklarını gösterecek belgelere sahip bulunuyorum...⁵¹” İngiliz İntelicens Servisi mensuplarından *Leslie Urquhart*'ın bildirdiğine göre, 1918 Temmuzunda Ermeni âsileri Bakû'da 8.000'den fazla ve Elizabetopol ilçesinde 18.000'den fazla silâhsız Tatar'ı “gaddarca katlettiler⁵²”.

⁴⁶ PRO., FO. 371/4962/E 14033, Osborne yorumu, 9.11.1920.

⁴⁷ PRO., FO. 371/4963/E 14103, Osborne yorumu, 13.11.1920.

⁴⁸ PRO., FO. 371/5041/E 357, Aharonian'ın mektubu, 17.2.1920.

⁴⁹ PRO., FO. 371/4965/E 15131, Curzon yorumu, 5.12.1920.

⁵⁰ *First Viscount Bryce* (1838-1922) İngiliz devlet adamı ve hukukçu; 1907-1913'e kadar İngiltere'yi Amerika'da büyükelçi olarak temsil etti.

⁵¹ PRO., FO. 371/5043/E 1714, Lordlar Kamarası müzakereleri, 11.3.1920.

⁵² PRO., FO. 371/3404/158226, Askerî Intelicens Şefinden Dışişleri Bakanlığına yazı No. 495 (M. I. 2), 16.9.1918.

(Bak: Belge No. 11). “Kafkasya’nın güney-batısında, Kars, Ardahan, Oltu, Kağman, Batum, Eyindir, Kemerli, Nahcivan, Ordunabad ve civarında yaşayan üç milyon Müslüman adına” 1919 Martında, İngiltere Kırılma uzun bir telyazısı gönderen Kars Şûrası Başkanı *İbrahim*, “Ermenilerin 1.000’den fazla Müslüman köyünü tamamen tahrip ettiklerini ve 100.000’den fazla masum Müslüman kadın ve çocuklarının kanını dökerek, dokunulmadık ve tahrip edilmedik haysiyet ve mülk bırakmadıklarını” bildirdi. Bu sızlantı üzerine İngiltere Dışişleri Bakanlığı, bu konuyla ilgili olarak Askerî İntelicens Şefinden mufassal bir rapor istedi⁵³. Askerî İntelicens Şefi, altı gün sonra şu cevabı verdi: “Türkler önünden kaçarken Ermenilerin kıtaller düzenlemiş olması muhtemelen gerçek olabilir⁵⁴”.

Azerbaycan Dışişleri Bakanı *Caferof*, 1919 Eylülünde Erivan Hükümeti Dışişleri Bakanına gönderdiği bir notada, Erivan Ermenilerinin, 1918 Ocak ayı başlangıcından Türklerin muvasalatına kadar, 300’den fazla Müslüman köyünü tahrip ettiklerini ve nüfusun çoğunluğunu katlettiklerini bildirdi. Azerbaycan Dışişleri Bakanına göre, Müslüman Tatarlara karşı irtikâp edilen kıtaller anlatılmaz derecede korkunç idi: “Kadınların ırzına geçilmiş, Erivan ilçesine bağlı Şahab köyünde birçok çocuklar fırınlarda yakılmıştı”. Bu azınlıklara maruz kalan köyler şunlardı: Kadilu, Şagablu, Karakaç, Dohnaz, Karabekliar, Agasıbekli; Millî-Darası bölgesi köyleri, Novobayezitski ilçesinde Basargeçerski bölgesi köyleri; Kızivan, Subatan, Zagalu, Şahab köyleri; Ehmiatzin ve Sürmelin ilçeleri. Bu korkunç vahşet, Ermeni Parlâmentosunun bazı üyelerini, özellikle Sosyalist-İhtilâlciler Partisine mensup milletvekillerini gazaba getirecek harekete geçirdi. Ehmiatzin ilçesinde Paşakent, Takarlı, Kuru-Gün, Ulalıkof, Tayışürük, Can-fedâ, Kerim-Arç, Agcar, Igdalu, Karhun, Kelanı-Aroltk köyleriyle diğer köylerdeki Tatarlara karşı girişilen kıtal hareketleriyle ilgili olarak Parlâmentoda, İçişleri Bakanına sorular sordular, şu açıklamada bulundular:

“Yerli Ermeni halkı, bu soygunculuk ve kıtal hareketlerine engel olmak şunda dursun, bilâkis bunlara kendileri de katıldılar”.

⁵³ PRO., FO. 371/3658/42884, Dışişleri Bakanlığında Askerî İntelicens Şefine yazı, 22.3.1919.

⁵⁴ PRO., FO. 371/3658/50074, Askerî İntelicens Şefinden Dışişleri Bakanlığına yazı B. I/2819 (M. I. 2), 29.3.1919.

Azerbaycan Hükümeti, bu taşkınlıklara karşı Ermeni Hükümetini şiddetle protesto ediyor, onu sorumlu gösteriyordu⁵⁵. (Bak: Belge No. 12). İran Dışişleri Bakanı *Etela-ül-Mülk* de, 21 Ekim, 1919'da İngiltere'nin Tahran'daki Büyükelçisi *Sir Percy Cox*'a⁵⁶ verdiği benzer bir notada, Ermenilerin Erivan, Nahcivan ve Kars ilçesiyle İran-Ermenistan hududu boyunca Müslüman halka karşı giriştikleri kıtal hareketlerinden ötürü şiddetli protestoda bulunuyordu⁵⁷. (Bak: Belge No. 13 ve 13A). Bu arada, Osmanlı Hükümeti Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri *İsmail Cenani* de, Ermenilerin Sarıkamış, Kızıl Hamam, Kağızman ve diğer köylerdeki Müslümanlara saldırılarını 4 Eylül, 1919'da protesto etmişti. Bu protestolar üzerine, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Doğu Masası yetkililerinden *N. D. Peterson*, 9 Ekim, 1919'da şu yorumda bulundu:

“Bu raporlar, Ermenileri çok kötü gösteriyor. Bunları Bayan *Emily Robinson* ve Ermenilerin kurbanlık masumlar olduklarına inananlar okusun⁵⁸”.

Durum o kadar tehlikeli bir kerteğe geldi ki, Tiflis'teki İngiliz diplomatik temsilcisi *O. Wardrop*, 4 Mart, 1920 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanı *Lord Curzon*'a şunları bildirdi:

“Hiç tereddüt etmeden diyebilirim ki, Müslümanların can ve mallarını Taşnakçı bir Ermeni Hükümetine emanet etmek, insanlık açısından bence kabili tavsiye değildir. Ermenilerin Müslüman yönetimi altında daha salim olacaklarına, fakat Müslümanların Taşnak Ermeni yönetimi altında asla emniyette olmayacaklarına inanıyorum⁵⁹”.

⁵⁵ PRO., FO. 371/3660/144753, Caferof'un notası No. 3253, 22.9.1919.

⁵⁶ *Sir Percy Cox* (1864-1937), İngiltere'nin 1918-1920 Tahran Büyükelçisi, bak P. Graves, *Life of Sir Percy Cox*, 1941.

⁵⁷ PRO., FO. 371/3660/154951, *Etela ül Mülk*'ten Cox'a nota, Tahran, 20.10.1919; *ibid.*, 157887, Wardrop'tan Dışişleri Bakanlığına yazı No. 69, Tiflis, 2.11.1919 (Ermenilerin Kars ilinde Müslümanlara karşı giriştikleri kıtal hareketleriyle ilgili). Ermenilerin Kafkaslardaki taşkınlıklarıyla ilgili olarak bak PRO., FO. 371/4954/E 2739 Yüzbaşı G. F. Gracey'den O. Wardrop'a yazı No. 12, Erivan 8.3.1920.

⁵⁸ PRO., FO. 371/4159/137901, Robeck'ten Curzon'a yazı No. 1750/M/2136, İstanbul, 25.9.1919.

⁵⁹ PRO., FO. 371/4954/E 2775, Wardrop'tan Curzon'a yazı No. 81, Tiflis, oldukça mahrem, 4.3.1920.

Bu raporlardan müteessir olan *Lord Curzon*, *Nubar*, *Aharonian* ve Erivan Piskoposundan müteşekkil bir Ermeni delegasyonuna, vatanşalarının hareketlerinin “çılginca ve savunulmaz” olduğunu söyledi; Ermeniler bu kadar “istikrarsızlık ve iğtişaş sevdası” gösterdikleri takdirde, kimsenin Ermenistan’a bakmayacağını ihtar etti⁶⁰. Ermeni liderleri, kıtalleri inkâra ve suçlu Tatarlara yüklemeye kalkıştırlarsa da başarı sağlayamadılar⁶¹. (Bak: Belge No. 14, 14A ve 14B).

Askerî İntelicens Şubesi Şefi, Tüm-General *W. Thwaites*, 1920 Eylülünde, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Daimî Müsteşarı *Lord Hardinge*’e gönderdiği bir yazıda şöyle diyordu:

“... Ermenilerin tatmin edici müttelikler olduklarını veya hak iddia ettikleri bütün sempatiye lâyük olduklarını sanmak abestir...⁶²”. (Bak: Belge No 15, 15A ve 15B).

Bir Amerikan askerî hey’etinin başkanı sıfatıyla Ermenistan ve Türkiye’yi ziyaret eden Tüm-General *James G. Harbord* (1886-1947), Amerikan Senatosu için hazırladığı raporunda şunları beyan etti:

“Ermeni, kan akıtılmasında suçsuz değildir. Kürtler, İmparatorluk çöktükten sonra Rus ordusu parçalanınca, Rus Bolşeviklerine refakat eden Ermeni milis kuvvetlerinin birçok Kürt’ü gayet gaddarca katlettiklerini ileri sürüyorlar. Erzurum halkı da, yüzlerce Türk’ün içinde telef olduğu yanık binaları göstererek aynı iddiada bulunuyorlar⁶³”.

Amerikan eksperlerinden, Ermenistan’daki Amerikan Misyonuna mensup *Dr. Pratt* ve Erivan’da yardım işleriyle uğraşan Amerikan Yüksek Komiseri Albay *Haskell*, Ermeni halkı ve liderlerini çok aşağı sayıyorlardı. *Dr. Pratt*, Ermenilerin “hırsız, aldatici ve çılgin” olduklarını, Albay *Haskell*, “meslek itibariyle dilenci, hırsız ve yalancı” olduklarını, “tamamen alçaldıklarını, birbirlerine yardım edecek

⁶⁰ PRO., FO. 371/4954/E 3070, Curzon’dan Wardrop’a kapalı telyazısı No. 156, 11.4.1920.

⁶¹ PRO., FO. 371/4956/E 4673, Aharonian’dan Curzon’a mektup, Paris, 8.5.1920.

⁶² PRO., FO. 371/3411/158228, Thwaites mektubu, 16.9.1920.

⁶³ PRO., FO. 371/5108/E 4203, Harbord Raporu, Senato Belgesi No. 266, 26.10.1919.

POPULATION

des Provinces Orientales de l'Asie-Mineure

(d'après l'Encyclopédie Britannique)

Des statistiques exactes ne peuvent être obtenues, mais il est estimé que dans 9 vilayets lesquels comprennent l'Arménie turque il y a :

Géorgiens, romains catholiques et protestants arméniens	925 000
Autres chrétiens	615.000
Juifs et bohémiens.	100.000
Musulmans	4.465.000

D'après les estimations les plus favorables les Arméniens sont en majorité seulement dans 9 Cazas ou sous-districts sur 159 Cazas (7 près de Van et 2 près de Mouche).

Dans l'Arménie russe les Arméniens sont au nombre de 960.000, dans l'Arménie persane de 130.000, d'après une évaluation faite par le général Zelengie pour la Société Géographique du Caucase (Zapiseke volume XVIII 1896).

La population totale des 9 Vilayets turcs (Erzeroum, Van, Bitlis, Kharpouth, Mamourel-Aziz, Diarhékir, Sivas, Alep, Adana et Trébizonde) était de six millions :

Arméniens	913.875 ou 15 %
Autres chrétiens	632.875 » 11 %
Musulmans	4.453.250 » 74 %

Dans les cinq premiers Vilayets qui comprennent le plus d'Arméniens la population était de 2.612.000.

Parmi ceux-ci, il y a :

Arméniens	633.250 ou 24 %
Autres chrétiens	179.875 » 7 %
Musulmans	1.828.875 » 69 %

et dans les 9 Cazas Arméniens le nombre des habitants était de 282.375 :

Arméniens	184.875 ou 65 %
Autres chrétiens	1.000 » 0,3 %
Musulmans	96.500 » 34,7 %

En 1897, il y avait en Russie 970.456 Arméniens dont 827.631 se trouvaient dans les provinces d'Erivan, d'Elisabethpol et de Tiflis.

Le nombre total des Arméniens est évalué à 2.900 000 habitants dont :

1.500.000 en Turquie ;
1.000.000 en Russie ;
150.000 en Perse ;
250.000 en Europe, Amérique et dans les Indes orientales.

Belge No. 1 — Document No. 1

Türkiye'de, Ermeniler de dahil, başlıca milletlerin nüfusunu gösteren istatistikler.

Statistics showing the different nationalities in Turkey including Armenians.

S. R. Sonyel

Péra.

3 ELSE

No. 2

March 14th. 1914.

11985

18 MAR 1914

I have the honour to transmit to you herewith copies of despatch which I have received from His Majesty's Vice-Consul at Van reporting on the present attitude of the Kurds towards the Ottoman Government, and dealing with the general questions of Administration and Frontier politics in Kurdistan.

In venturing to call your attention to Lieutenant Smith's very interesting report, I would wish to allude particularly to the 10th and 11th paragraphs of his despatch, in which the question of the lands now in dispute between the Kurds and Armenians is dealt with.

This question is, as Mr Smith indicates, one of the very importance, and its solution, which has up to now been seriously attempted, will be one of the first and most important problems which any serious reform scheme will have to

I have the honour to be with the highest respect,

Sir,

Your most obedient, humble servant,

Louis Mallet

Right Honourable,

Sir E. Grey, Bart. K.C. L.P.

Belge No. 2 — Document No. 2

İngiliz Büyükelçisi Louis Mallet'in, Kürtlerle Ermeniler arasındaki toprak kavgalarını yansıtan ve İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e gönderdiği 14 Mart, 1914 tarihli yazı.

British Ambassador Louis Mallet to Sir Edward Grey, the British Foreign Secretary, despatch dated March 14th, 1914, about the land disputes between the Kurds and the Armenians.

BELGE NO. 3 / DOCUMENT NO. 3	
10121	Turkey
rapia	
July 2nd	No. 31341
	Received by [Signature]
	(Subject)
L. Mallet	Kurdish Movements
17477	Substance of despatches from Vane reporting local act. of meetings of chiefs at Kani under Russian Consul's auspices
Last Paper	Discusses relations of Abd-ul-Razzak & other chiefs with Russian authorities
25153	
(Print)	(Minutes)
	Copy, Tehran. a St. Petersburg. CR India Office. July 11 G. R. [Signature]
(original of)	
P. No. 277	
a. No. '85	
July 15	
(Index)	
	The usual Russian methods The object of these intrigues is supposed to be to increase Armenian discontent while at the same time diminishing Turkish authority.
	CR July 13 I expect there is another side of the story [Signature]
Paper	
838	

Belge No. 3 — Document No. 3

Rusların Kürt ve Ermenilerle döndürdükleri entrikalarla ilgili olarak Sir Eyre Crowe'un yorumu.

Sir Eyre Crowe's comment on Russian intrigues with the Kurds and Armenians.

S. R. Sonyel

BELGE NO 4

FNT

Stephane House,
Adeburgh on Sea,
November 6th 1914

68443

7 NOV 1914

Sir,

In view of the present political situation I consider it my duty to report as follows with regard to the Turkish question:-

Some little time before leaving Rostov-on-Don I had a long conversation with a certain David Tchernoff, a fairly wealthy man and an Armenian prince. He informed me that the Armenians in Russia and Turkey were extremely anxious that war would break out between Russia and Turkey, as in that event the Armenians both in Russia and Turkey would endeavor to avenge themselves on the Turks for all the wrongs they have suffered at the hands of the latter for hundreds of years past. He also stated that 60,000 Armenians in the Caucasus and on the frontier had already volunteered to fight the Turks in the event of war breaking out, and were begging and praying the Russian Government to supply them with arms. He was also of the opinion that a revolution ^{in Armenia} in Armenia and Turkey generally would take place in the Armenians thought that there was any chance of their obtaining any backing from Russia. Their present ideal is to obtain the freedom

S. R. Sonyel

2. BELGE No 4A / DOCUMENT NO. 4A

Armenians under the protection of
Russia.

I have the honor to be,

Sir,

Your most obedient,
humble servant,

Francis Blyth Kirby

late Acting Vice Consul at Rostov on Don.

The Secretary,
Foreign Office,
London.

Belge No. 4 ve 4A — Documents Nos. 4 and 4A

Viz-Konsolos Vekili Francis Blyth Kirby'nin, Türkiye'de muhtemel bir Ermeni ayaklanması konusunda bir Ermeni prensiyle yaptığı konuşma hakkında 6 Kasım, 1914'de Hariciyeye gönderdiği mektup.

Acting Vice-Consul Francis Blyth Kirby's letter to the Foreign Office of 6th November, 1914 in connection with his conversation with an Armenian Prince on the possibility of an Armenian rebellion in Turkey.

S. R. Sonyel

No. 12.	No. 70404	70404 12 NOV 1914
Program. Cheatham. No. 257K.	(Subject) <u>Armenians and Shetlas.</u>	
Paper.	View of Boghos Kubas Pascha that Armenians might volunteer against Turkey and that if arms were supplied, mountain districts to north would rise. Thousands of men might be supplied from Egypt. No action would be taken without British consent.	
(and) Vari. p	Military. (Minutes.)	
War. K.	It is obvious that Russian	
(and) (of)	Success near Eryzoum would encourage the Armenian districts S.W. of that city; and a landing at Alexandrette might be the last link in a chain to cut across the Empire and cripple it most seriously.	
(Index.)	The difficulty lies in the	
Paper.	shortage of arms and the absence of means of distributing them.	

them. 361

I venture to think that while the crucial struggle continues to rage in W. Europe, it might be better to wait, unless the Russians desire such action as a diversion.

In first instance

Yr. Respect to Sir G. Buchanan

..... Sir F. Bente

for views of M. F. A. S.

Lord Kitchener L.O. 12 Nov

These questions of arming Armenians or the Lebanon seem to me to depend on three things:-

1. As a matter of general policy do we consider it wise to arm, and stiffen, as we should have to do, by expeditionary forces, an undisciplined irregular population?

2. Are there representative leaders with whom we can communicate, in whom we can have confidence, and through

MINUTES.

through whom we can distribute the arms etc.?

3. Can we spare, and if so can we get into the country, supplies of arms & ammunition?

Unless all three points can be answered in the affirmative, it does not seem to me worth while considering it further.

My own reply to all three would be, No.

G. H. C.
12-11-19

I agree with Mr. Clerk - We could not accord passive assistance to the Armenians in Cilicia - & they wd. be only exposed to serious dangers unaided.

A. H.

Nov 13

No 3 has to be answered in the negative
the other questions need not be considered

E. S.

Belge No. 5, 5A ve 5B — Documents Nos. 5, 5A and 5B

Türkiye'deki Ermenileri silâhlandırmak ve ayaklandırmak ihtimali konusunda

İngiltere Dışişleri Bakanlığında yapılan yorumlar.

Foreign Office comments on the possibility of arming the Armenians in Turkey for an uprising.

BELGE No. 6 / DOCUMENT No. 6

1915.

TURKEY.

22083
25 FEB 1915

Feb 24.

No. 22083

Received by J. 22083

Comm. by
Russian Amb.

(Subject)
Arms and Ammunition for Armenians.
Russian M.F.A. asks whether Am. G. would join with France in sending arms and ammunition to Alexandretta for use by Armenians against Turks.

Last Paper:

(Print)

(Was disposed of)
off to
March 4.

(Minutes)
Even if we could spare these rifles, I do not see how we could organize their transport from Alexandretta to the interior, or how the American could make any effective use of them. Besides how has the Aegean & Bosphorus will be occupied I do not see why the Russians should attempt to land arms at Samsun.
As Lucia vein of her office & Administration & then comes Trust Gov.

(Index)
W.S.P.

Wen.
24/15
This is an impracticable scheme, in present circumstances, and I think we could ~~propose~~ *propose* to the W.O. to reply as Mr. Nicholson suggests.

Next Paper.
25073

J.H. M. 2.9. 1915
S.R.

BELGE No. 6A / DOCUMENT No. 6A

Communicated by Count Benckendorff. Feb. 24, 1915.

Londres, le 24 Février, 1915.

22083

25 FEB 1915

D'après une communication émanant du Vice-Roi du Caucase, le Comte Worontzoff-Dachkoff, un représentant Arménien Zéitun s'est présenté au Quartier Général Russe annonçant qu'un corps de quinze mille Arméniens environ s'est formé dans le but d'attaquer les lignes de communication de l'armée Turque d'Erzerum, mais qu'ils manquent de fusils et de cartouches. Le Vice-Roi ajoute qu'une pareille diversion serait de sérieuse importance pour notre armée et il considère que cette fourniture d'armes serait très désirable. D'un autre côté, il n'est pas possible de les faire parvenir des lignes Russes. Il considère que le moyen le plus rapide et le seul possible serait que les Gouvernements Britannique et Français veuillent bien se charger de faire parvenir des fusils et cartouches Anglais ou Français sur navires Anglais ou Français à Alexandrette où les représentants Arméniens en prendraient possession.

M. Sazonoff désirerait connaître si le Gouvernement Britannique, pour lequel une diversion Arménienne pourrait ne pas être sans quelque importance, serait disposé d'entrer dans les vues du Comte Worontzoff-Dachkoff.

Belge No. 6 ve 6A — Documents Nos. 6 and 6A

Londra'daki Rus Büyükelçisi Kont Benckendorff'un gönderdiği ve İngiliz Hükümetini, Türkiye'deki Ermenilere silâh gönderilmesinde Fransızlarla birleşmeye davet eden yazı ve bununla ilgili olarak Hariciyede yapılan yorumlar.

Communication from Count Benckendorff, Russian Ambassador in London, asking the British Government to join with France in sending arms to the Armenians of Turkey; and Foreign Office comments thereon.

BELGE No. 7 / DOCUMENT NO. 7

Enclosure in Sophia Despatch No. 20 of March 6th 1915.

ՔԵԼԵՎԵՐԱ
ՊԵՆՏՐՈՆԻԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

ՀԱՅ ՏՆՆՈՒՄԻՆԵՐԱՆ ԳԵՐՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

— 1890 —

FÉDÉRATION RÉVOLUTIONNAIRE ARMÉNIENNE
DASCHNAKTZOUTIOUN

1915. le 20 Février, Sofia

№ [redacted]

À Sa Excellence, Sir Edward Grey,
ministre des affaires étrangères de la Grande Bretagne

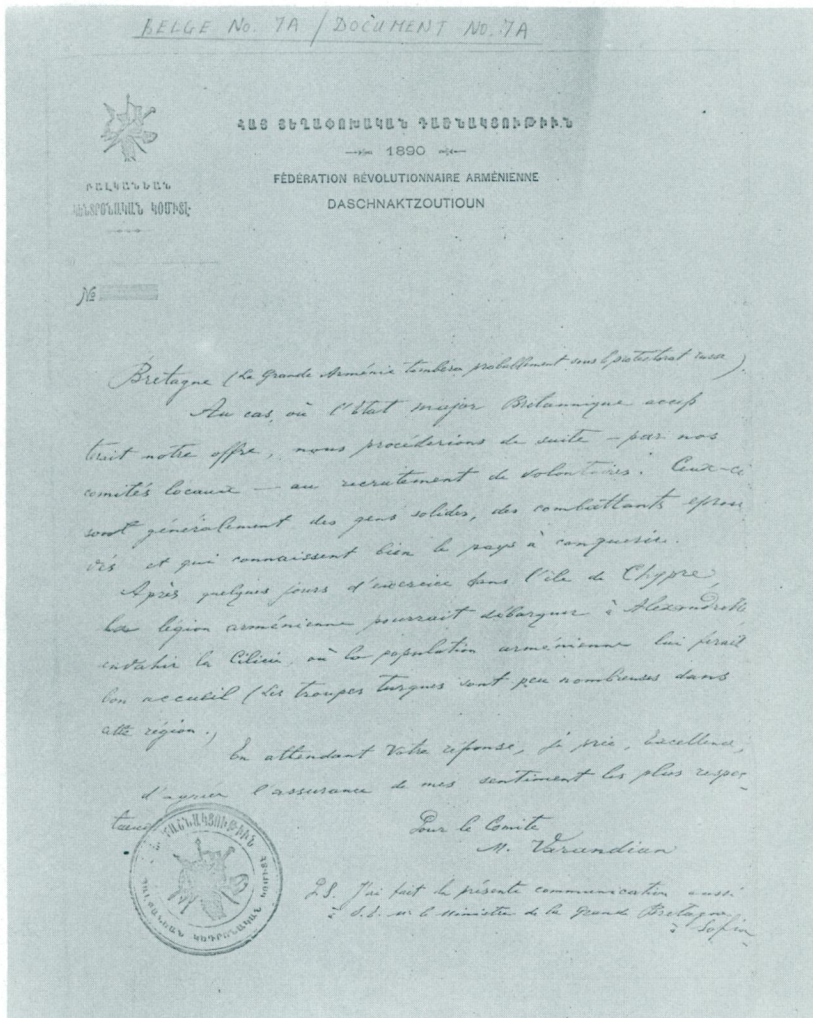
Excellent,

L'Arménie russe désirant concourir, dans la mesure de ses forces, à la victoire de la Triple-Entente, a mis à la disposition de l'Etat russe russe 10,000 volontaires qui combattent actuellement dans les différentes régions du théâtre de la guerre russo-turque. Il y a aussi des centaines de volontaires arméniens dans l'armée française.

Le Comité Arménien vient, par la présente, offrir à l'Etat anglais une légion de vingt mille hommes (20,000), que l'Angleterre jugerait utile d'opérer une descente sur la côte de Cilicie (Petite Arménie), soit à Alexandrette, soit à Mersina. Cette descente se ferait sous le commandement des officiers anglais. Nos volontaires se recrutent pour la plupart à Boston et à New-York. Il y en a aussi dans les Balkans et en Egypte.

Une fois la Cilicie serait arrachée à la domination ottomane, la nation arménienne désirerait que cette région de sa patrie historique fut placée sous le protectorat de la Grande

S. R. Sonyel

Belge No. 7 ve 7A — Documents Nos. 7 and 7A

İskenderun sahiline baskın yapmak için Ermeni gönüllüleri göndermek konusunda
Taşnaklar tarafından İngiltere'ye yapılan müracaat.

Tashnak appeal to Britain for permission to send Armenian volunteers to descent
upon the coast of Iskenderun.

BELGE No 8 / DOCUMENT No. 8

ARMENIAN NATIONAL DEFENCE
COMMITTEE OF AMERICA

2917 P. O. Box,
Boston Mass.

ԱՐՄԵՆԻԱԿԱՆ ԳՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՆ
ԵՐԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

41444
9 APR 1915

Boston, MAR. 23, 1915

His Excellency,
Sir Edward Grey,
Secretary of State for Foreign Affairs,
London, England.

Your Excellency:-

The War created by the ambitions of German Militarism and the entry of Turkey into the European conflict, affords a long sought for opportunity for the liberation of the Christians of Asia and especially of the Armenian Race.

Turkey's participation in the War as the ally of Germany may be justly considered as a suicidal act, and let us add, an act of extreme ingratitude towards England and France who have in the course of the last century, shed their most precious blood for the maintenance of the Ottoman Empire. Turkey and Germany are by the very nature of their military and state organizations, natural Allies, and are, moreover, the inveterate enemies of the Emancipation of the unredeemed and downtrodden nations. The whole civilized world is on the side of the Powers of the Triplets, and are struggling heroically hand in hand at this juncture for the enfranchisement of nations.

The Armenians have from the beginning of these hostilities expressed their sympathies towards the Allies and have given ample proofs of this. No sooner was the European War declared, than they sent volunteers to the battlefields of France, and thousands of them are now in the ranks of the Russian Army as volunteers of the Great Sacred Cause for which the Allies are the standard bearers against Turkish tyranny.

The Armenian National Defence Committee, which has been organized throughout the States in Armenia, while using all its efforts for the purpose of sending volunteers to the Caucasus and extending relief to the Armenian Refugees who have sought shelter under the Russian flag in Armenia, is, moreover, making due preparations for the purpose of sending volunteers to Cilicia, where a large section of the Armenian population will unfurl the banner of insurrection against Turkish rule, a circumstance which would greatly help to disperse and to prevent the onward march of the Turks against Egypt.

This insurrectionary movement of the Armenians will be able to bear fruit, inasmuch as it will extend from the seashore, viz:- From that part of the country known as Souadian and Tchokmarzovan through Giacouzagh to Marash and Fudadjak, and thence to Zeitoun, Farnuz, Hadjin and Sis

(1)
Sent Paper

S. R. Sonyel

BELGE No. 8A / DOCUMENT No. 8A

ARMENIAN NATIONAL DEFENCE
COMMITTEE OF AMERICA

ԱՐՄԵՆՈՒԿ ՊԱՏՏՈՒԿԱՆՔԻ ԱՄԵՐԻԿԱՆ
ՑՈՒՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

2017 P. O. Box
Boston Mass.

Boston.....191

-2-

and thus establishing a war zone extending from the Taurus to the sea.

In order that this insurrectionary movement, which, from the point of view of the Armenians, will greatly help the cause of the Allies, should be crowned with full success, it is necessary,

1. That the English and the French men of war should attack Seydiar and Alexandretta, Ayas and Mesina and at the same time land marines and troops for the military occupation of those cities as also that of Adana.
2. It is indispensable that the historic pass known as Gulug should be fortified by adequate artillery and that the railroad bridges connecting that part of the country with Constantinople, should be at once destroyed.
3. Although the Armenian National Defence Committee will do all that it is possible to equip and arm the volunteers to be sent to the front, it is urgently prayed that the English and French government be pleased to supply them with ammunition and artillery.
4. Should the movement outlined above be approved and authorized by the Allied governments as a tribute of the Armenians toward the struggle waged by the Allied Powers in the name of Justice and for the cause of the emancipation of nations, the Armenian National Defence Committee humbly begs to express the wish that you may notify it as soon as possible so that its volunteers from America should at once start for Cyprus where they may camp and get drilled under your auspices and accompany your soldiers and marines to the seat of their future operations.

We are, your Excellency's most humble and obedient servants.

Mirax Levants Chairman.
M. D. Marshall Treasurer.
Y. Sivart Secretary.

Belge No. 8 ve 8A — Documents Nos. 8 and 8A

Amerika'daki Ulusal Ermeni Savunma Komitesi tarafından, "Türk yönetimine karşı isyan bayrağını kaldırmak" yönünde yardımda bulunması için Sir Edward Grey'e yapılan müracaat.

Appeal by the Armenian National Defence Committee of America to Sir Edward Grey for assistance to "unfurl the banner of insurrection against Turkish rule".

Mr. J. Talley. - 35

38

Mr. Ahornheim came to see me the same day, raised the same questions & received the same replies.

I raised the question of Armenian propaganda & mentioned their circulation of a report of the massacre of 10,000 Armenians at Hadjin which Las Eric, according to a Court's press report, proved to be a lie. I told him our press constant reports for assistance & sympathy, especially when based on reliable facts, represented the

I also mention Helgin at the same time.

45/1

object & I believed that they had to often avoid ^{that} that how when disaster had ^{rather} ^{been} ^{caused} them to great public interest or sympathy would be aroused. He proposed to agree with me in deploring the goal of Armenian propagandists but to judge from a Private Notice Question put down for Monday by Mr. Anwar Williams he was quite unconvinced by my arguments & has left no time in making a further appeal in the House of Commons through the Parliamentary Champion of Armenia.

I advised him to concentrate on collecting money from rich Armenians for present relief & possible future military operations, & to watch against ^{that} ^{he}.

S. R. Sonyel

Belge No. 9 ve 9A — Documents Nos. 9 and 9A

Ermeni propagandası konusunda Aharonian'la yaptığı görüşme hakkında Osborne'un kaleme aldığı rapor.

Osborne's minute on his conversation with Aharonian on Armenian propaganda.

S. R. Sonyel

BELGE No. 10 / DOCUMENT No. 10

hm

158, STRAND,
LONDON, W.C. 2.
(2nd FLOOR)

June, 24th 1919.

Cecil Harmsworth, Esq., M.P.
The Foreign Office,
Whitehall, S.W.1.

Dear Harmsworth,

The very celebrated Armenian General, Andranik, is in London for a few days, and I have just heard by telephone that he would like to visit the Foreign Office, and if possible to have an interview with Lord Curzon, while he is in town. I understand that he is unfortunately obliged to leave London on Friday, and I myself am leaving to-morrow, Wednesday, morning. I will, if possible, see you in the House of Commons this afternoon about this matter, but in case I am not able to do that I am giving this letter to General Andranik as an introduction to yourself. I am telling him, however, that his services to the Allied cause have been so great, and are so well-known, that I am sure he needs no introduction from me. If you could arrange for his seeing Lord Curzon I should be greatly obliged.

Believe me,

Yours sincerely,

Anselm Williams

Andranik is the only Armenian Officer for whom the W.O. here have any respect but that they have a good deal for him. He fought the Turks the whole way back from Bagravan to Herceogh & absolutely refused to make peace with them although his Govt. at Erivan wished to do so.

In the end, I fancy, his troops got somewhat out of hand, began to adopt the methods of the Greeks at Smyrna & had to be disbanded.

Gibbon says that if the Americans take a mandate for Armenia & want really sound advice & assistance from a native Armenian, Andranik is the only man qualified to give it to them.

Personally, he made a very good impression on me. He is quiet, dignified & soldierly &, even quality in an Armenian, he made no complaints & no demands.

I will be here if the opportunity June 27/97.
 Reside on his letter

Belge. No. 10 ve 10A — Documents Nos. 10 and 10A

General Antranik ve emri altındaki çetelerin yaptıkları taşkınlıklarla ilgili bir mektup ve bazı yorumlar.

A letter and some comments on General Antranik and the excesses of his bands.

BELGE No. 11 / DOCUMENT No. 11

1918

TURKEY

36460

No. 36460

FEB 26 1918
Received by 36460.

6-19

(Subject)

1. B.

Alleged Armenian atrocities on the Turks.

Memo. by Mr Toyabee.

Last Paper.

Suggests to make enquiry.

Recommends rebutting propaganda

(Print)

(Minutes)

Important Baylar Rasbia should see whole these papers. do you concur H.A.

This should pass through the War Dept.

H.

I am afraid there is no doubt that the communions have been unanswering, Col. Pike has reported it to the C.I.F.S., it is only natural. Possibly the less attention called to the matter the better, but Baylar Rasbia might see them.

(Index)

Next Paper.

288608 - Wt. 6771/19 - 19,000 - 11-17 - W. & S. LAM - (30)

Belge No. 11 — Document No. 11

Ermenilerin Türkler aleyhindeki kital hareketleriyle ilgili olarak Hariciyede yapılan yorumlar.

Foreign Office comments on Armenian atrocities against the Turks.

S. R. Sonyel

BELGE NO. 12 / DOCUMENT NO. 12	
1919.	CAUCASUS
No. 144753	Received by <i>f 512</i>
144753	(Subject.) Armenian massacres of Mussulmans Two copies of notes sent by Azerbayjan in 1918 to Armenian N.F.O. protesting against.
Last Paper. 144752	(Minutes.) Undoubtedly the Armenians at that time & previous to that always unassured Tartars elsewhere they felt themselves strong except, for instance Baku Shusha etc in April 1918 & the small 20/10/19
(Print.)	(Index.) It is interesting to note that the protest in the Armenian Parliament was made by the Socialist Revolutionaries. This is the state of things with which Col. Hershell is endeavoring to cope. <i>J. K. K...</i> Oct. 24/19 <i>W. K.</i>
(How disposed of.) <i>27</i>	24/10
(Index.) <i>58</i>	
Last Paper.	

Belge No. 12 — Document No. 12

Ermenilerin Kafkaslarda Müslüman Tatarlara karşı giriştikleri kırım hareketleriyle ilgili olarak Dışişleri Bakanlığında yapılan yorumlar.

Foreign Office comments on Armenian atrocities against the Mussulman Tartars in the Caucasus.

KELGE No. 13 / DOCUMENT No. 13	
1919.	CAUCASUS
Y Jhis Nov. 2.	No. 157887
	Received by J. S. D.
Mr. Wardrop to be	(Subject) Situation in Transcaucasia
Last Paper. 157883	4 copies of (1) memo of Kero Mussulman National Council (2) article from "Znamya Kavkaza" entitled "Dashnaktyakano" (3) Report on Mussulmans in Armenia (4) article on British Policy Received from Agabaijan Rep' in Y Jhis
(Print)	(Minutes.)
(How disposed of.)	<p>The Kero Mussulman National Council give <u>H. W. Brooks</u> Dec 4. A very long, & probably exaggerated, account of Armenian massacres of Mussulman population in five Kero provinces, only partially supported by the Delegation of the Azerbaijan Ministry of Relief. It is all dealing with old events - April to September last.</p> <p>The Armenian press article attacks British policy & complains that the Armenians are being handed over to the Turks & Azerbaijanis.</p> <p>The Pot calley the Kettle black. These papers point out that the Armenians when they are in strength continue, under the auspices of the Dashnaks, to massacre Proletarians and dress a pitiful picture of the Moslems in Armenia. The Abraham Gulbandarian mentioned on page 2 of the article entitled "The Dashnakization Party at work" is a Dashnak & was President of the Baku Armenian National Council when they formed the Bolsheviks in March 1918</p>
(Index.)	
Next Paper.	

S. R. Sonyel

BELGE No. 13A / DOCUMENT No. 13A

and massacred the Tartars in Baku.
Subsequently he was responsible for most of
the friction that took place between the
British & Armenian refugees at Erzerum.
The article entitled "British Policy etc" gives the
sentiments of this type of Daehue & might
have been written by Guilhandanian.

R. Mc Donnell

There is nothing in all this, and I don't
think it is worth sending as this;

n. D. Mason
12/12

E. P.
13.12.

Belge No. 13 ve 13A — Documents Nos. 13 and 13A
Ermenilerin Kars İlinde girişikleri kırım hareketleriyle ilgili olarak Hariciyede
yapılan yorumlar.
Foreign Office comments on Armenian excesses in the Kars Province.

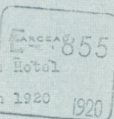

RÉPUBLIQUE ARMÉNIENNE

*Délégation
à la Conférence de la Paix.*

27, AVENUE

Royal Palace
Paris, le
London 1st March 1920

To H.M. Under-Secretary
for Foreign Affairs

47

Downing Street.

Sir,

On January 31st a note was published in the "Times" based on an alleged communication from Baku to the effect that Armenians of Zanguezour had made an encroachment in the province of Karabagh, killing a number of tartars and destroying several villages.

I immediately telegraphed to my Government asking that an enquiry be made into the facts alleged, and have just received a reply through the French Ministry of Foreign Affairs, stating that the report published in the "Times" is quite groundless. I beg to enclose a copy of the telegram from our representative and remain, Sir,

Your obedient servant,

A. Aharonian

President of the Delegation
of the ARMENIAN REPUBLIC.

S. R. Sonyel

BELGE No. 14A / DOCUMENT No. 14A

Registry No. B355/134/58

(67126) W. 2005/12 Ep. 103 10000 1-29 W.D. & L.

152

A
Doff.
Monsieur Anaronian,
Royal Palace Hotel,
High Street,
Kensington, W.8.

OSKREPEI

F.O.

43

13 March 1920.

Sir.

I am directed etc. to acknowledge the receipt of your communication of March 1st regarding the reported massacre of Mohametan Tartars and destruction of several villages by Armenian armed bands

2. Lord Curzon regrets to have to state that both past and quite recent information received from reliable Allied sources in the Caucasus confirms the truth of the reports that the Armenians have been the aggressors in these outrages.

3. His Lordship fully realises the difficulty of definitely establishing responsibility in these matters, but he desires to impress upon you, and upon all well wishers of the new Armenian Republic the incalculable harm done to the cause of your country by the activities of Armenian agitators who are usually to be found in districts where the Armenians have a preponderance of armed force and among adherents of the party "Dash-naktsutium".

4. This is all the more deplorable at a moment when recognition has lately been accorded to the Armenian Republic and its frontiers are under consideration.

5. Too much stress cannot be laid upon the necessity for a policy of peace and reconciliation. This is the policy which H.M.G. is endeavouring/

Sir J. Tilley to see.

*This is a fair draft
Jals*

BELGE No. 14B / DOCUMENT No. 14B

endeavouring to impress also upon the people of Azerbaijan, and it is doubly unfortunate that they should be hampered by one of the very States whom they wish to befriend.

6. These activities of those Armenians who seem to be bent only on revenge for the past, are alienating public opinion in Europe by giving practical demonstration of the inability of the Armenian leaders to control their unfortunate people or to direct them in a policy of peace and reconstruction.

Belge No. 14, 14A ve 14B — Documents Nos. 14, 14A and 14B

Kafkasya'daki Müslümanlara karşı girişilen taşkınlıkları Ermenilerin yalanlaması ve bütün sorumluluğu Ermenilere yükleyen İngiliz Hariciyesinde hazırlanmış bir mektubun müsveddesi.

Armenian denial of excesses against the Mussulmans of the Caucasus, and a Foreign Office draft letter putting most of the blame on the Armenians.

S. R. Sonyel

BELGE NO: 15 / DOCUMENT NO: 15

498/15 (M.I.2).

War Office, 159228
Whitehall

S.W.
SEP 17 1918
18th September 1918.

The Director of Military Intelligence presents his compliments to the Under Secretary of State for Foreign Affairs and, with reference to his request, in his letter No. 152336/W.44 of the 3rd September, for information as to the present military position in Armenia and the Caucasus, begs to furnish the attached memorandum.

Major-General W. Thwaites begs to inform Lord Hardinge of Penshurst that although in face of facts it is useless to pretend that the Armenians are satisfactory allies or deserving of all the sympathy to which they lay claim, this does not affect the assistance extended to them by British military commanders wherever practicable. Several thousand Armenians have been rescued by British troops on the Euphrates, in Kurdistan and in Palestine, while now a small detachment of British troops is fighting in the Armenian cause at Baku against

W.T.

Belge No. 15, 15A ve 15B — Documents Nos. 15, 15A and 15B

Ermenilerin tatmin edici müttefikler olmadıklarını ileri süren Askerî İntelicens Departmanı Şefinin ilgili yazısı ve onun bu görüşünü doğrulayan iki basın kupürü.

Letter from the Director of Military Intelligence to the Foreign Office on the unreliability of Armenians as satisfactory allies and two newspaper cuttings confirming this statement.

844

154

21918
THE TIMES, FRIDAY,

BRITISH LEAVE BAKU.

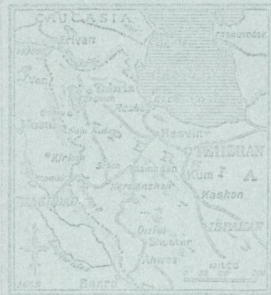
DEFECTION OF THE ARMENIANS.

HEAVY FIGHTING WITH TURKS.

The British force sent from Persia across the Caspian Sea to Baku has been withdrawn, owing to the defection of the local Armenian population, at whose urgent request it was sent. During the period of five or six weeks that it has been at Baku it has seen a good deal of heavy fighting, the Turks having made determined attempts to take the town. Owing to the feebleness of the local support its position became a perilous one, and the news that it has been able to effect its retreat has removed a feeling of considerable anxiety which prevailed among those who were aware of the circumstances.

The history of the expedition begins with the overthrow of the Bolsheviks at Baku on the night of July 23. A new Government was set up, and a request for British aid, asking for the dispatch of staff officers, instructors, and troops immediately. This aid was dispatched across the Caspian from Enzeli, whence the Baku Government had sent transports for their embarkation. In the nature of things, however, it could only be a small force. General Moschetti's long line of communication, extending from the Caspian across Persia into the Mesopotamian plain and down the Tigris to Teheran, was over 1,000 miles in length, and the force that he was able to send to Baku was only intended to provide a sufficient force for the defence. The land troops at Baku numbered about 7,500 Armenians and 3,000 Russians. However, there was always a danger arising from the fact that the shipping on the Caspian was not under our control, and Baku is 200 miles from Enzeli. Loyal co-operation by the Russians controlling the shipping was necessary, and it appears at first to have been withheld by the newly formed Central Caspian Government, who appeared to think that no further effect was required after the arrival of the small British detachment.

The Armenian troops also very soon proved unreliable for an August. If they failed to fight and dispersed to their homes, causing the failure of a local attack organised against a Turkish enveloping movement north of Baku.

On August 26 a determined Turkish attack was beaten off by men of the North Staffords and Worcesters, who had, however, to give ground though fighting gallantly, and a second attack on another sector was also repulsed.

ARMENIANS SALEM BY HAZARD.
By the end of August it was realized that the cooperation of the local Government and force would not be sufficiently effective to justify the retention of our small detachments at Baku in the face of the numbers which the enemy would be able to collect with his superior communications, and on September 1 definite orders were issued for the evacuation of the British troops. But on the same day the Turks again attacked, and our Allies again failed to cooperate, with the result that the Royal Warwickshire Regiment had to cover the Armenian and Russian retreat, and it is feared that they lost heavily.

On September 2 the Russian General Bitchankoff occupied Petropoli, on the shores of the Caspian, 200 miles to the north, and promised to send reinforcements to Baku. Ships were sent from Baku to bring them. The first small detachment of Bitchankoff's troops actually arrived at Baku on September 8. The comparative inactivity of the enemy and the promise of reinforcements, while temporarily giving us breathing space, seemed to improve the moral of our Allies, strengthening their wish to hold on to Baku, and inducing the fleet, which was still in Persian hands, to make preparations for a British evacuation. In the mean while the Armenians were negotiating to hand over the town to the enemy, which caused the fleet to train their guns on the Armenian quarters.

On September 14 the Turks made a determined attack in force, and after a fight lasting 16 hours, the result of which was borne by the British, our troops evacuated Baku. The Russians, who had by now become disgusted with the dilatory and unreliable behaviour of the Armenians, were on September 19 commencing depositing the Government and assuming control of affairs in conjunction with the British. As General Dunsterville reports that he had evacuated his force, they presumably placed the necessary shipping at his disposal when they realized that further resistance was profitless.

The Turks have recently advanced 100 miles from Baku as far as Jambaid, and our detachment which was watching them on this road has retired.

PRESIDENT WILSON TO

and will

BAKU EVACUATED. ARMENIAN TREACHERY TO BRITISH.

General Dunsterville, who commands the first British force which was sent on July 26 upon a mission of extraordinary difficulty and danger to aid the pro-ally Russians at Baku, the great oil port on the Caspian, has been compelled to evacuate that city.

On July 25 the people of Baku rose against the Bolsheviks and asked for British aid, which was immediately sent from Baku, a port on the Caspian that General Dunsterville had reached from Baghdad after an arduous march through the wild mountain country of Western Persia.

The difficulties were great. The Armenian force in Baku ran away whenever the Turks attacked, and the Russian fleet on the Caspian gave only intermittent support. On August 17, when the Turks attacked the Armenians, refused to fight. The Turks were beaten off by the gallantry of the British troops, and on August 26 a second Turkish attack was beaten off by the North Staffordshire and Westcoasters.

Order in such of local support, it was decided at the end of August to withdraw our troops, but just as orders to do so had been issued the Turks attacked on September 1. The Armenians failed us again, and the War Office had to order their reinforcements and it is feared that in doing so they lost heavily.

A small force of pro-ally Russians sent by the Russian General Bakhadzev arrived on September 9, but a few days later it was found that the Armenians were trea-

In Russian Finland, near Krona, an enemy force has been routed. At Baku the British force has been withdrawn.

dition with the Turks to betray the town and the plan of the Caspian fleet had to be trained on the Armenian quarter. On September 13 the Turks made a determined assault in force, and after a fierce struggle of 16 hours our troops evacuated the place.

BRITISH IN TRANSCAUCASIA.

Other Turks have advanced to a point 250 miles south of Tiflis in Western Persia, but we suspect this is Transcaucasia, the territory north-west of Afghanistan, British troops, whose presence there has not yet been disclosed, have stopped the advance of the Bolsheviks.

In Eastern Europe, Russian German troops have advanced with Bukovina, and have forced back the Czechs and Poles from Baku and the Volga. The Czechs are being annihilated, and so that the loss of Baku seems to have been due.

A considerable German force is also reported to be concentrating near Kharkov, in Eastern Russia, probably intending to cut off General Albinet, who commands a small British force in the Don Valley and to bring to his assistance with the Czechs. This force is about 10,000 men, but the fighting value of the former is nil.

BRITISH BETRAYED AT BAKU.

ARMENIAN TREACHERY WITH THE TURKS.

General Dunsterville's small British force which made a dramatic 100-mile march from Baghdad to Baku, in order to help the Armenians to save the famous oil centre, has been compelled to withdraw.

The British force was sent to Baku in answer to an urgent request from the Armenians, who had overthrown the local Bolshevik Government. Forces raised locally included about 7,500 Armenians and 3,600 Russians. At the first test, on August 17, the Armenians proved martially in action. They refused to attack the Turks, and dropped to their knees.

On August 26 a determined Turkish attack was beaten off by men of the North Staffordshire and Westcoasters, who had, however, to give ground though fighting gallantly, and a second attack on another sector was also repulsed. It was realized that the co-operation of the local Government and forces would not be sufficiently effective to justify the retention of our small detachment, and on September 1 definite orders were issued for the evacuation of the British troops.

NO AID.

On the same day the Turks again attacked, and our allies again failed to cooperate. The Royal Warwickshire Regiment had to cover the Armenian and Russian retreats, and it is feared that they lost heavily.

A small Russian detachment from Potrebak arrived at Baku by sea on September 9. This raised the moral of the inhabitants, and the Russians in charge of the Caspian fleet refused permission for the British evacuation. It was discovered, however, that the Armenians were negotiating to hand over the town to the enemy, which caused the fleet to train their guns on the Armenian quarter.

On September 13 the Turks made a determined assault in force, and after a fight lasting sixteen hours, the town of which was held by the British, our troops evacuated Baku.

The Russians, who had by now become disgusted with the dilatory and unhelpful behaviour of the Armenians, sent on September 15, contemplating depositing the Government and assuming control of affairs in constant aid with the British. As General Dunsterville reports that he has evacuated his force, they presumably placed the necessary shipping at his disposal when they realized that further resistance was pointless.

141
 18
 18

Lord Hardinge.

E. 12174

OCT 4 1920

Cot. Marshall, the American whom
 the Supreme Council sent to Armenia
 last year as High Commissioner
 in charge of Armenian Relief work,
 called today to pay his respects
 to the F.O. on the termination of
 his mission.

He did not ask to be received by
 the S. of S. or myself so I did
 not raise the question. He was
 very interesting about Armenia
 + the Armenians, present + future,
 + gave for the worst description

of both I have ever heard. The
Country is a desert & the people
nothing but professional beggars.
Rich Armenians outside the Erivan
Republic will not contribute a penny
to the relief of their starving com-
patriots & the well-to-dos in Erivan
will pass by dying refugees chit-
chat in the streets & refuse partly
to work in hospitals for the re-
fugees. The paid hospital nurses
will steal & sell the hospital
ware. They are thieves & liars, ut-
terly debased, incapable of helping
themselves, & unwilling to help one
another, & entirely lacking in
gratitude. Patriotic feeling does
not exist. There is no adminis-
trative

3E1

03

142

19

administrative or political capacity
in the country, no money & no
resources to develop. Foreign Ar-
menians who have amassed fortunes
by Jewish methods will neither
contribute nor return to the nation-
al home.

I wish Col. Haskell could meet
& talk to Mr. Anousi Williams.
The former, of course, emphasized
the fact that in speaking
frankly to me he was speaking
unofficially.

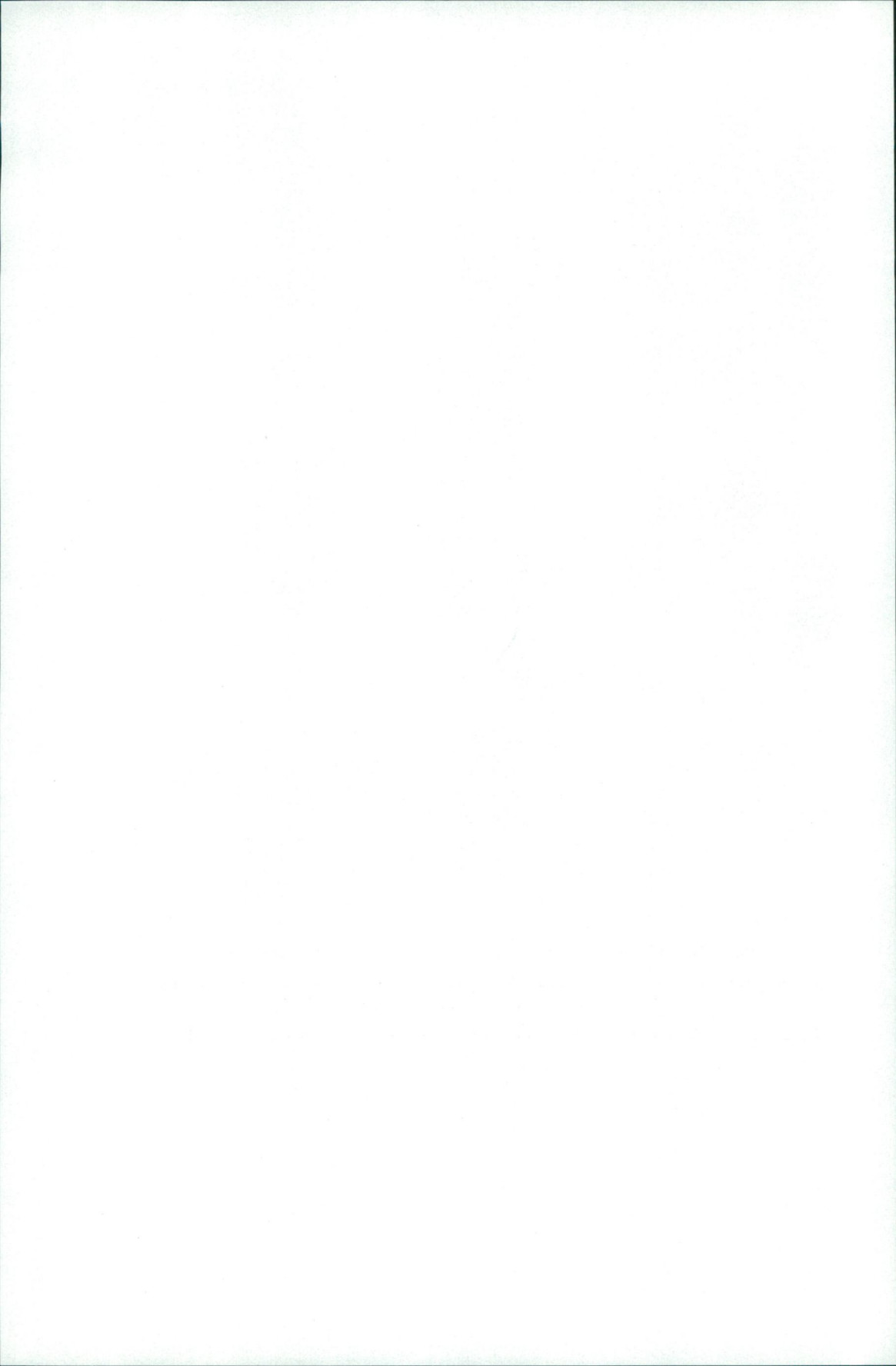
Knowing the Armenian character I am
not in the least surprised by the account.

CG
12/20/20

Belge No. 16, 16A ve 16B — Documents Nos. 16, 16A and 16B

D. G. Osborne'nun, Ermeni halkı hakkında Albay Haskell'e yaptığı konuşma
konusunda kaleme aldığı rapor.

D. G. Osborne's minute on his conversation with Colonel Haskell about the
Armenian people.

kabiliyet ve isteğe sahip olmadıklarını ve minnettarlıktan arı bulunduklarını” ileri sürdü⁶⁴. (Bak: Belge No. 16, 16A ve 16B).

Bu kadar kötü meziyetlerine rağmen Ermeni halkı, dışarıdan tahrik edilmediğinde, yüzyıllar boyunca Türk halkıyla birlikte beraber yaşayabildi⁶⁵. Kan dökmekten hoşlanan, memleket dışındaki bazı tedhişçi, menfaat düşkünü, maceraperest Ermeni liderleri, bu hakkı kendi entrikalarında kullanmaya karar vermeden önce Ermeniler, Osmanlı toplumunun en iyi meyvalarından faydalanıyordu. Fakat bu liderler, Osmanlı İmparatorluğunu parçalamak emelinde olan İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusyası gibi büyük devletlerin, gizli maksat ve çıkarları için Ermeni halkını kullanmalarına müsaade ettiler. Dolayısıyla, Ermeni felâketinden bütün Türk ulusunu sorumlu tutmak ve asıl suçlu olan bu devletlerle bazı Ermeni liderlerinin sorumsuz davranışlarını görmemezlikten gelmek, adaletin tahrifinden başka birşey değildir.

Not: Bu yazıdaki belgelerin foto-kopileri, Londra’daki İngiliz Arşivi Genel Müdürünün müsaadeleriyle yayınlanmıştır.

⁶⁴ PRO., FO. 371/4161/E 173267, Gizli İntelicens Raporu No. 47, 18.12.1920 ve FO. 371/4960/E 12174, Haskell’in Osborne’la yaptığı konuşma, 29.9.1920; aynı konuşmayla ilgili olarak Lord Hardinge şu yorumda bulundu: “Ermenilerin karakterini bildiğim için bu tarifden hiç hayret duymuyorum”.

⁶⁵ PRO., FO. 371/5108/E 4203, Harbord Raporu, op. cit., s. 10; Sadi Koçaş, op. cit., s. 61.

ARMENIAN DEPORTATIONS: A RE-APPRAISAL IN THE LIGHT OF NEW DOCUMENTS

by Dr. SALAHI R. SONYEL

In the weekly magazine *History of the First World War*¹, of September, 1970, published in London, an article appeared under the sensational title of *Genocide in Turkey* by Dr. A. O. Sarkissian, an Armenian, who claims that approximately 500,000 Armenians were killed by the Turks in the last months of 1915, and that the majority of the remainder was deported to desert areas where they died of starvation or disease, at the lowest estimate 1,500,000 having died as a "direct result of a carefully-laid plan". The writer then audaciously suggests that *Adolf Hitler* took the treatment accorded to the Armenians as an example in ordering, on 22nd August, 1939, "the extermination of the Polish-speaking race".

Dr. Sarkissian, who apparently prefers sensationalism to scholarly research, and who, being a party to the case undoubtedly has an axe to grind, has given an absolutely biassed account of Armenian deportations and massacres. He has failed to carry out further research connected with the subject and to consult some of the most recent publications, based on British, French, Russian, Turkish and even Armenian sources, and on the inexhaustible documents in the British Foreign Office Archives in London which throw more light on the subject. He has preferred to write a propaganda account, rather than to produce a scholarly work, based on *facts* and *figures*, which would have been more appreciated. But then he seems to be one of the typical vociferous Armenian propagandists, some of whom, recent documents prove beyond any doubt, were themselves directly responsible for the misfortunes of the Armenian people.

That there have been some deportations and mutual Turko-Armenian massacres in Anatolia no one can deny, but contrary to

¹ *History of the First World War*, Vol. 3, No. 16, September, 1970, London, BPC Publishing Ltd. in cooperation with the Imperial War Museum, pp. 1321-1327.

the allegations of *Dr. Sarkissian*, these took place in the first half of 1915, mostly in the Eastern Provinces, near the Turko-Russian frontier, and for reasons which will be presently explained. The extent of these reciprocal excesses is not definitely known as no statistics are available, and estimates are based on conjecture. Nevertheless, *Dr Sarkissian's* allegation that about two million Armenians perished is a complete distortion of facts and figures. His hypothesis pre-supposes a pre-war (1914) Armenian population in Turkey of over two millions out of which 1,500,000 have perished. Yet, even the most lavish estimates put the Armenian population in Turkey at 1,500,000². (See Document No. 1). *M. Zarczeski*, the French Consul at Van, offered the more realistic figure of 1,300,000³. In the Eastern Provinces, where the Armenians were supposed to be in the majority, their total number was 913,875 or 15 % of the population, as against 4,453,250 or 74 % Muslims/Turks⁴. The American Professor *Maggie* gave the number of Armenians living in the Eastern Provinces in 1914 as 847,000, including 55,000 for Maraş, a town in the south-east of Turkey⁵. These figures were prepared by him, on the outbreak of the war, for the use of the American Peace Delegation⁶. The Armenians officially recorded in Turkish population registers for 1907 numbered 980,000⁷. With generous allowances, the total Armenian population in Turkey, before the deportations, did not exceed

² General Zalenyi, *Zapiski*, Vol. XVIII, Tiflis, 1896, quoted by Ahmed Emin *Turkey in the World War*, New Haven, 1930, p. 213; PRO., FO. 371/4229/86552, PRO standing for *Public Record Office*, and FO. 371 for *Foreign Office Archives* in the Political 371 class. These abbreviations will be used throughout the article.

³ *Revue de Paris*, 15.4.1914. According to Tournebize (1901), the Armenian population in Turkey was 1,158,000; Kevork Aslanian (1914) gave their number as 1,800,000; Dr. Lepsius as 1,600,000; the French Yellow Book for 1897 as 1,475,000; Francis de Pressence (1895) as 1,200,000; see also Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1967, p. 257.

⁴ Ahmed Emin, *op. cit.*, p. 212; PRO., FO. 371/4229/86552, British High Commissioner Admiral Calthorpe to Acting British Secretary of State, Lord Curzon, Istanbul despatch No. 839/M. 1954, 24.5.1919; cp. *Livre Jaune*, 1897; Vital Guinet, *Turquie d'Asie*, Paris, 1892; *Encyclopaedia Britannica*, 1919; Sadi Koçaş, *op. cit.*, p. 258.

⁵ PRO., FO. 371/4162/E 13585.

⁶ PRO., FO. 371/4239/E 160318, Geographical Section of Political Intelligence Department, Report, 10.2.1920.

⁷ Ahmed Emin, *op. cit.*, pp. 212-213.

1,500,000. Therefore *Dr. Sarkissian's* claim that 1,500,000 Armenians (i.e. the total population) were killed is neither convincing nor realistic. He ought to look into these population statistics again, particularly in the light of recent archival material.

Turkish estimates put the number of Armenians, who perished during the deportations, between 200,000 and 300,000. A French investigation carried out in 1920 came to the conclusion that the Turkish people and soldiers behaved generally in a correct way towards the deported, but that some 500,000 perished as a result of their armed rebellion against the Ottoman State, of the war in which they took part, of privation caused by the war in primitive regions, of sickness, exhaustion following long marches, immediate changes of climate, and of attacks by marauders upon rich convoys⁸. But, as Admiral *Sir John de Robeck*, the British High Commissioner in Istanbul (1920), informed the British Foreign Secretary, *Lord Curzon*, the Muslims, too, paid a heavy toll of human life⁹. The Turks are estimated to have lost over one million people owing to similar causes.

The inability to produce any concrete figures about the Armenians, who had actually perished, has been a blessing both to the Armenian propagandists, who exaggerated these in order to play on the sympathy and philanthropy of the Western World, and to the Great Powers, especially to Britain, France and Tsarist Russia, who utilised these fabricated figures in order to induce the Arab Provinces of the Ottoman Empire to rise in rebellion against the Sultan-Caliph¹⁰. Nevertheless to compare the Armenian misfortune

⁸ Commandant M. Larcher, *La guerre turque dans la guerre mondiale*, Paris, 1926, p. 396; Ahmed Emin, op. cit., p. 221.

⁹ PRO., FO. 371/5044/E 2310, Admiral de Robeck to Curzon, Istanbul despatch, 17.3.1920. *Earl Curzon of Kedleston* was appointed Secretary of State for Foreign Affairs on 29.10.1919, see *Foreign Office List*, London, 1920; see also Sadi Koçaş, op. cit., p. 289.

¹⁰ See Hussein-McMahon correspondence; PRO., FO. 371/2768/76954, Foreign Office to Sir H. McMahon, London cypher telegram No. 339, 27.4.1916; ibid., 83296, FO to same, cypher tel., 322, 2.5.1916; PRO., FO. 371/3384/183770, Political Intelligence Department secret memorandum, circa 5.11.1918; PRO., FO. 371/4185/153432. For Ibn Ali Hussein (1856-1931) see J. Morris, *The Hashemite Kings*, 1959. Hussein, King of Hedjaz (1916-1924) was the founder of the modern Arab Hashemite dynasty. He was the Emir of Mecca (1908-1916). He sided with the *Entente Powers* in 1916 against the Ottoman Empire, abdicated in 1924 as first King of the Hedjaz and was exiled to Cyprus. He died in Amman.

with German atrocities against the Jews, as *Dr. Sarkissian* does sensationally, is completely out of proportion and an unfortunate distortion of the truth.

New evidence has now come to light indicating more clearly the causes that led to the deportation of the Armenians. The Armenian revolutionaries, both inside and outside Turkey, were planning a general uprising in Anatolia, particularly in the north-east, near the Russian frontier, and in the south-east, in the region known as Cilicia, with a view to carving an Armenian Empire out of the Turkish Provinces where the Armenians constituted not more than 15 % of the total population. The British Foreign Office Archives provide ample evidence to prove this point, which was put forward by the Ottoman Government at the time as their main justification for the deportations, but which was regarded by their enemies as an excuse, or cover up. The Russian Embassy Archives in Paris, too, we are told by *M. Aharonian*, President of the Armenian Delegation to the Paris Peace Conference, shed ample light on the subject. On 26th February, 1919, *Aharonian* revealed the following:

“ . . . . At the very beginning of the war our nation, not only forgot all grievances against Tsarist rule and rallied wholeheartedly to the Russian flag in support of the Allied cause, but our kinsmen in Turkey and all over the world offered to the Government of the Tsar . . . . to establish and support Armenian legions, at their own expense, to fight side by side with the Russian troops under the command of Russian generals . . . . ”

Boghos Nubar, President of the Armenian National Delegation, was more revealing, when he added:

“ . . . . at the beginning of the war, the Turkish Government had offered to grant the Armenians a sort of autonomy, asking from them, in exchange, volunteers to rouse the Caucasus against Russia. The Armenians rejected this proposal, and placed themselves, without hesitation, on the side of the Entente Powers . . . . ¹¹ ”.

¹¹ PRO., FO. 371/4376/P.I.D. 206, Paris Meeting, 26.2.1919. The Entente Powers consisted mainly of Britain, France, Italy, and Russia, who fought against Germany, Austria-Hungary, Bulgaria and the Ottoman Empire.

Here are a few examples of what the Turks consider as Armenian treachery towards their mutual country. Long before the outbreak of the First World War, the Armenians, especially in the north-east of Turkey, were intriguing with Tsarist Russia, who, since the Treaty of San Stefano, had posed as the champion of the Armenians, and who had never failed to exploit the strained relations between the Armenians and the Kurds by making full use of local land disputes between the two races. (See Document No. 2). The Russians, at first, incited the Kurds to attack and massacre the Armenians in order to make their position precarious in the Empire, and to cause them to bring pressure to bear upon the Ottoman Government for Russian intervention in the internal affairs of the Empire¹². The Grand Vizier, reported *Sir Louis Mallet*, the British Ambassador in Istanbul, was of the view that the Russian Consul, *Charkoff*, at Khoi, was encouraging the Kurdish chiefs to rebel against the Ottoman Government. "The object of these intrigues", commented *Eyre Crowe*, Assistant Under-Secretary in the British Foreign Office, "is supposed to be to increase Armenian discontent whilst at the same time diminishing Turkish authority¹³". (See Document No. 3).

On 6th November, 1914, *Francis Blyth Kirby*, the former Acting Vice-Consul at Rostow-on-Don, wrote to the British Foreign Office that, before leaving Don, he had a conversation with a certain *David Tchernoff*, an Armenian Prince, who had said that the Armenians in Russia and Turkey were extremely anxious that war would break out between Russia and Turkey so that they would endeavour to avenge themselves on the Turks. He had stressed that a revolution would take place among the Armenians in Armenia and Turkey generally, if the Armenians thought there was any chance of their obtaining backing from Russia¹⁴. (See Documents Nos. 4 and 4A).

¹² PRO., FO. 371/2130/15735, German Ambassador to the British Foreign Office, received in London on 9.4.1914; Sadi Koçaş, op. cit., pp. 76 & 83-84.

¹³ PRO., FO. 371/2130/31341, Sir Louis Mallet to Sir Edward Grey, Therapia despatch No. 477, 2.7.1914. *Sir Louis Mallet* was the British Ambassador in Istanbul from 10.10.1913 until the outbreak of the First World War. See *Foreign Office List*, London, 1914. *Sir Eyre Crowe* was appointed Assistant Under-Secretary of State in the Foreign Office on 11.1.1912 and was promoted to be Permanent Under-Secretary of State on 27.11.1920. *Foreign Office List* 1913 and 1921.

¹⁴ PRO., FO. 371/2146/68443.

Six days later, *Boghos Nubar*, the leader of the Turkish Armenians, informed *Milne Cheetham*, British envoy in Cairo since 20th July, 1914, that the Armenians of Cilicia would be ready to volunteer in support of a possible embarkation at Iskenderun (Alexandretta), Mersin, or Adana. Valuable assistance could be provided by the Armenians of the mountainous district, who, if supplied with arms and ammunition, would rise against the Turks¹⁵. (See Documents Nos. 5, 5A and 5B).

On 24th February, 1915, *Count Benckendorff*¹⁶, the Russian Ambassador in London, communicated to the Foreign Office a request from *Sazonoff*¹⁷, the Russian Foreign Minister, that Britain should join with France in sending arms and ammunition to Iskenderun (Alexandretta) for the use by the Armenians against the Turks. He added that the Armenian Ottoman deputies for Zeitoun - *Mavino Huian*, *Michael Avardian* and *Gasparian* had informed the field staff of the Caucasian Army of Russia that the *Henchakists* had many admirers throughout Cilicia, particularly at Zeitoun, with committees at Adana, Hadjin, Sis, Furnuz, Maraş and Aleppo. At the head of the movement might be placed "the same persons who directed the movement of 1895 - *Tohadjian*, *Enidunian*, *Surenian*, *Tchakirian*, *Iagubian* and *Gasparian*". The people of Zeitoun were said to have asserted that they could bring together up to 15,000 combatants and be in a position to take in the greatest number of weapons without any descent on Iskenderun or its environs¹⁸. Although only the difficulty of transporting these from Iskenderun to the interior deterred the British Government from accepting the offer, nevertheless this did not prevent it from suggesting that, "if the Russian Government feel assured that Armenian insurgents would be of real value to the Allies, it might be more feasible for them to be supplied with these

¹⁵ PRO., FO. 371/2146/70404, Cheetham to Grey, Cairo cypher telegram No. 257, 12.11.1914. PRO., FO. 371 file No. 2485 is full of documents on Armenian plans for a general uprising in Turkey, especially in the most vulnerable strategic places.

¹⁶ *Count Alexander Benckendorff* 1849-1917, Russian Ambassador in London since 1903.

¹⁷ *Sergius Dmitrievitch Sazonoff* 1861-1927, Russian statesman and diplomat.

¹⁸ PRO., FO. 371/2484/46942, Russian Ambassador to the Foreign Office, London letter, 17.4.1915.

ammunitions by the Russian Government through the Black Sea littoral¹⁹". (See Documents Nos. 6 and 6A).

On 3rd March, 1915, *M. Varandian*, delegate of the Armenian Committee, requested the British Ambassador in Sofia, *Sir Bax Ironside*²⁰, for permission to utilise the services of 20,000 Armenian volunteers from America and the Balkans to operate a descent upon the coast of "Licia in Alexandretta²¹". (See Documents Nos. 7 and 7A), but the Foreign Office found the scheme impracticable²². Three weeks later, *Miran Seraslan*, Chairman, *M. D. Manuelian*, Treasurer, and *Y. Servart*, Secretary of the *Armenian National Defence Committee of America*, wrote to the British Foreign Secretary, *Sir Edward Grey*, that they were making preparations to send volunteers to Cilicia where "a large number of the population will unfurl the banner of insurrection against the Turkish rule", which would greatly help to disperse and to prevent the onward march of the Turks against Egypt. The insurrection would bear fruit, so they claimed, inasmuch as it would extend from the sea-shore, viz. from "Suedian and Tchokmarzavan through Giaouzdash to Marash and Fundijak and thence to Zeitoun, Furnuz, Hadjin and Sis, thus establishing a war zone extending from the Taurus to the sea". This scheme was found slightly more mature in the Foreign Office, but "equally impracticable²³". (See Documents Nos. 8 and 8A).

Encouraged by Russia, the Armenians began to make trouble behind the Turkish lines on the north-east front, where they attacked Turkish villages, including Karahisar, inhabited by Muslims, which was completely destroyed and burnt down. Even *Lancelot Oliphant*²⁴

¹⁹ PRO., FO. 371/2484/22083, Communication by Count Benckendorff, London, 24.2.1915.

²⁰ *Sir Bax Ironside* was appointed British envoy on 9.10.1907, see *Foreign Office List*, London, 1908.

²¹ PRO., FO. 371/2484/25167, *Sir H. Bax Ironside* to the Foreign Office, Sofia cypher telegram No. 75, 3.3.1915; *ibid.*, 37609, *Ironside* to *Grey*, Sofia confidential despatch No. 20, 6.3.1915.

²² PRO., FO. 371/2484/28172, Foreign Office to *Sir Bax Ironside*, London cypher telegram No. 52, 12.3.1915.

²³ PRO., FO. 371/2485/41444, *Armenian National Defence Committee* to *Sir Edward Grey*, Boston letter, 23.3.1915.

²⁴ *Sir Lancelot Oliphant* was appointed a junior clerk in the FO on 25.8.1915 and was promoted to be Deputy Under-Secretary of State on 1.3.1936; see *Foreign Office List*, 1937.

of the British Foreign Office found that “rumours of events at Karahissar”, as privately notified to him by *Sir Charles Marling*, the British envoy in Persia, were “very ugly²⁵”. According to news furnished by the French Consulate in Salonica, massacres were not all on one side – the Armenians in the Van Province “disposed of a good many Turks²⁶”. Certain Turkish historians, relying on Turkish war documents, lay the blame for the great Turkish defeat by the Russians at Sarikamış, where 90,000 Turks perished, on the shoulders of local Armenians who had acted as informers. The possibility of widespread rebellions behind the Turkish lines, and of the danger of the Ottoman Army having to fight on two fronts, compelled the Ottoman Government, to pass the Deportations Law enabling it to remove the Armenians from vulnerable strategic points, where they could assist the enemy. This law did not precede, but was the result of, Armenian rebellions and guerrilla activities which threatened the very existence of the Ottoman Empire by bringing its total defeat at the hands of her enemies, let alone the fact that the unarmed Turkish population was subjected to many Armenian atrocities²⁷.

Secret Turkish documents captured in Palestine by the British Army in the autumn of 1918 indicate that the Turkish Government was not implicated in the massacres, although it had ordered the deportation of certain Armenian leaders. These documents are appended hereunder *verbatim* :

“Vali Jelal to Mutessarrif of Aintab (Antep), Aleppo telegram No. 50/627, Code No. 25, 28.4.1915. Confidential message to be deciphered by yourself.

“I herewith communicate to you a cypher message received from the Minister of the Interior. Please close down at once the branches of the Hinchak and Tashnak Committees. Arrest those who are dangerous or harmful among their active leaders and members, search them, investigate the documents which may be found on them and let me know the result.

²⁵ PRO., FO. 371/2488/127223, Marling to Grey, Gulahak Persia despatch No. 108, 13.8.1915.

²⁶ PRO., FO. 371/2488/58350, minute by A. N., 10.5.1915 on a note by M. Aime Jos. de Fleuriau, French Ambassador, (1870-1938).

²⁷ Sadi Koçaş, *op. cit.*, pp. 174 and 178.

As a thorough execution of this order is necessary, I advise you to provide a sufficient force before you start so that you might meet a probable counter action.

Vali Jelal”.

Annexed :

“Whereas the Armenian Committees have been trying to secure autonomy through their political and revolutionary formations; whereas the Tashnak Committee has, after the outbreak of war, passed a decision to raise the Armenians of Russia against us and that for the time being the Armenians of Turkey should await the exhaustion of the Turkish Army and then assume such an attitude which would affect the life and future of the country; whereas the above decision and the last revolutionary movements of Zeitoun, Bitlis, Sivas and Van, which took place at a moment when the country was engaged in war, re-confirmed their treacherous aspirations; whereas all the Armenian Committees, which have their bases in foreign countries and which, by efforts of their members, prepared a complete revolution, formed the opinion that autonomy, which is their objective, may be obtained only by fighting the Government; whereas the Armenian Committees, when stored bombs and revolvers (some of which were discovered at Caesaria and Sivas) who formed Volunteer Regiments composed chiefly of the inhabitants of Turkey, and invaded the country, aim at threatening the Turkish Army from behind, and this has been confirmed by their organisation and publications; whereas the Turkish Government cannot close its eyes and bear any longer the existence of such organisations which form for us a matter of life and death; whereas the existence of such Committees, which are source of unrest, cannot still be considered as legal and whereas an urgent necessity has been felt with regard to the abolition of all these political formations; we, in agreement with the Vice Commander-in-Chief of the Turkish Army, passed the following decision which you have to carry out immediately, and after you have made the necessary pre-

parations: the branches of the Hintchak, Tashnak and similar committees in the vilayets should be closed at once and all documents found in these branches should be confiscated without giving them a chance to destroy them. All active leaders and members of Committees who are considered as dangerous or harmful to the Government should be arrested at once and those whom you object remaining at their homes should be concentrated at a convenient place without giving them an opportunity to escape. Arms should be searched for in suspected places but before this is carried out an adequate force should be prepared through arrangement with the Officer in charge of troops as a precaution against any counter-action. Perfect arrangements in securing thorough execution of this order should be made. All documents found should be investigated and persons who shall be arrested as the result of these investigations should be brought before the Courts Martial. The numbers of persons arrested and details about the execution of this order should constantly be reported. *As this order is exclusively a measure against the extension of Committees, you should abstain from putting it into a form which might result in mutual massacre of Moslem and Armenian elements*".

In the Foreign Office, this document was minuted on 16.1.1920 by *W. S. Edmonds*, Consular Officer of the Eastern Department, as follows: "There is not enough evidence here to bring home the charge of massacre any closer". *D. G. Osborne*, a Clerk of the Eastern Department, added the following: "On the contrary, the last paragraph of the order of the Minister of the Interior specifically warns against measures liable to lead to massacres²⁸".

Owing to the shortage of men, most of whom were fighting on the various fronts against the external enemies, the Ottoman Government entrusted the guarding of the convoys of Armenians, who were being deported, to non-combatants, usually to convicts released from prisons for the purpose, and to local Kurds, who had old scores

²⁸ PRO., FO. 371/4241/170751, Admiral de Robeck to Curzon, Istanbul despatch No. 2423/5035/A/76, 29.12.1919.

to settle with the Armenians²⁹. The deportations gave the Kurds the opportunity to deal severely with the Armenians³⁰ who had already lost the favour of the Ottoman Government owing to their treachery. There is no evidence that the Ottoman Government planned the massacres, although deportations were well-planned in order to be effective enough to diminish the great danger of a general Armenian uprising which was understandably haunting the Ottoman statesmen. In defending its attitude, in February, 1916, the Ottoman Government laid the blame for the bloodshed on the Armenians who provoked revolutionary uprisings. "The Turkish troops have been betrayed", it declared, "when the Russian offensive began. . . . The removal of the Armenians from certain regions to others was a measure dictated by imperative military necessity³¹". Nor could the Turkish people as a whole be held responsible for what has happened. The whole affair was spontaneous and the result of extreme provocation on the part of the Armenians.

The Armenian people, "a Christian and relatively prosperous minority in Turkey", to put it in *Dr. Sarkissian's* words³², were not an oppressed community within the Ottoman social system. On the contrary, they were a relatively prosperous minority which provided the Ottoman Government with at least one Foreign Minister, seven other Ministers and with numerous senators, deputies, ambassadors, judges and administrators³³. Nevertheless they had fallen victim to the territorial ambitions of the Great Powers, such as Tsarist Russia, France and Britain, to the lustful, short-sighted, ambitious Armenian political leaders, and to irresponsible terrorist organisations like the *Henchak*, *Armenagan Ramgavar* and the most blood-thirsty of them all, the *Dashnaksutium Society*, which, as revealed by the All-Armenia National Congress held in Tiflis in February, 1915, received over

²⁹ PRO., FO. 371/2130/11985, Ian M. Smith, British Vice-Consul in Van, to Sir Louis Mallet, British Ambassador in Istanbul, despatch, 14.2.1914.

³⁰ PRO., FO. 371/2488/108070, Viscount Bryce speech in the House of Lords, 28.7.1915; Sir Telford Waugh, *Turkey Yesterday, Today and Tomorrow*, London, 1930, p. 30.

³¹ PRO., FO. 371/2768/39517; *Sun*, New York, 16.2.1916.

³² See also Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia, 1917-1921*, New York, 1951, p. 8, and Sadi Koçaş, op. cit., pp. 58-59.

³³ Sadi Koçaş, op. cit., pp. 94-112.

200,000 roubles from the Russian Government in order to arm the Turkish Armenians, and to provoke their uprising at an opportune moment³⁴.

Lieutenant *Ian M. Smith*, British Vice-Consul in Van since 10.9.1913, reported that the influence of the Dashnakist Party far exceeded that of the other two, owing to the more active and extreme policy it pursued. The Vice-Consul added:

“It is well organised, has a regular and apparently considerable income from subscriptions, and has its agents throughout the Armenian villages in the vilayet who work for the party, and keep in touch with the Central Committee in Van. This party, during the past year, has actively concerned itself with the secret importation of arms and their distribution amongst its followers. . . . In Van it is said that the Armenians are now better armed than the Kurds. . . ., their policy being to put the Armenians in the province in a position to hold their own against the Mohammedans, should the necessity arise³⁵”.

This party, commented *R. McDonell*, a Clerk of the Eastern Department of the Foreign Office, “raised money by terror among its own people, and spent large sums on arms and ammunition. . . ., fomented hatred of the Mussulmans. . . . for the Dashnaks there can be no peace without conquest”; no decision would satisfy them, whose aspiration was an Armenia stretching from Erivan to the Mediterranean Sea³⁶. As a party, the Dashnaksutium bore a major portion of responsibility, for it was often the leading force in organising bands to perpetrate the massacres, often exterminating the inhabitants of entire Muslim villages³⁷.

³⁴ B. A. Borian, *Armenia mezhdunarodnaia diplomatiia i SSSR.*, Moscva, 1928, V. I, pp. 360-362, quoted by Firuz Kazemzadeh, op. cit., p. 26; and by Sadi Koças, op. cit., p. 189.

³⁵ PRO., FO. 371/2130/2130/5748, Ian M. Smith to Sir Louis Mallet, Van despatch, 10.1.1914.

³⁶ PRO., FO. 371/4162/E 13585, McDonell memorandum, 29.10.1920.

³⁷ I. I. Vorontsov-Dashkov, *Vsepaddonneishai zapiska po upravleniiu kavkazkim kraem general.* . . . 1907, pp. 13-14; *Zhizn Natsionalnostei*, No. 25 (33), 6.7.1919, quoted by Firuz Kazemzadeh, op. cit., pp. 19 and 74.

Dr. Sarkissian fails to mention any of the causes that contributed directly to the deportations and resulting excesses against the Armenians. Powerful Armenian propaganda has veiled the true factors completely. This propaganda has been playing havoc in the West, particularly in the U. S. A., where Armenian organizations have indulged in a campaign of vilification, vituperation and slander against the whole Turkish nation, holding it responsible for what was mainly due to the myopic and unwise policy followed by the over zealous Armenian leaders themselves. These leaders, who were vociferous sensationalists, spending fortunes on propaganda³⁸, were not really interested in settling differences with Turkey. Even after 1919, they merely pursued the old policy of attracting Europe's attention just as they had done in 1896³⁹.

In February, 1920, they raised an outcry in Cilicia, where they claimed thousands of Armenians were being massacred by the Turks⁴⁰. But Admiral *A. L. Bristol* (1886-1942), the American High Commissioner in Istanbul, reported to Washington that these were exaggerated for political purposes in order to contribute to efforts to set up an independent Armenia as part of Allied plans to carve out Turkey⁴¹. *Bristol* was realistic for, in fact, those who were being massacred were the Turks, whose villages were ransacked and burnt down by Armenian punitive expeditions. As General *Gouraud*, the French Commander-in-Chief and High Commissioner for Syria, revealed in a report on 25th November, 1920, the Armenians conducted a campaign of revenge against the Turkish inhabitants in the form of massacres, pillage and incendiarism. This revelation prompted *R. McDonell* of the British Foreign Office to make the following comment: "It is a great pity that this statement was not made before". *D. G. Osborne* added the following: "Yes, it is too late to correct the other stories that have been spread abroad by Armenian sympathisers⁴²". But when the *Sublime Porte* suggested the formation of

³⁸ Loris Melikov, *La révolution russe...*, Paris, 1920, p. 160.

³⁹ Firuz Kazemzadeh, *op. cit.*, p. 214.

⁴⁰ PRO., FO. 371/5042/E 692.

⁴¹ Bristol telegram No. 122 from Istanbul, 10.1.1920 in Laurence Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, Baltimore, 1965, p. 258.

⁴² PRO., FO. 371/5211/E 15253, General Gouraud report on French policy in Armenia, Paris, 25.11.1920; Bristol telegrams Nos. 167 to 170 from Istanbul, 4/6.3.1920, in Laurence Evans, *op. cit.*, p. 259.

a mixed commission to examine the Cilicia incidents, this suggestion the British Foreign Office did not approve, not without reason: the French would have come out of the inquiry so badly that they would "probably never consent" to an enquiry, although *D. G. Osborne* was interested to know more of the Armenian punitive expeditions that were sent by the French against several Turkish villages⁴³.

Meanwhile *O. Wardrop*, the British representative at Tiflis, transmitted a note from *M. Evangulov*, the diplomatic representative of Armenia in Georgia, enquiring about the measures taken by the British Government to guarantee the security of the Armenian population, and requesting that those "responsible for massacres" should be punished. This request prompted *D. G. Osborne*, Clerk of the Eastern Department of the Foreign Office, to make, on 7th April, 1920, the following comments.

"... I would instruct Mr. Wardrop to say that a more suitable subject for discussion between himself and M. Evangulov would appear to be the apparent decision of the Armenian Authorities to exterminate the Mussulman population of the Erivan Republic..."

Sir Eyre Crowe, then Deputy Under-Secretary of State in the Foreign Office, added the following observations on 8th April:

"... No doubt the Armenians are themselves largely to blame for the Turkish crusade against them... I should have thought that the only answer we need give to M. Evangulov is to... communicate to him a copy of the Mussulman petition of complaint (Wardrop despatch No. 89, E 2732) and point out how much the difficulties of the Allies in helping the Armenians are aggravated by Armenian persecution against the Moslems..."⁴⁴.

Armenian propaganda became so acute that, at the end of June, 1920, Admiral *Bristol* advised the United States Government to guard

⁴³ PRO., FO. 371/5045/E 2809, Robeck to Curzon, Istanbul despatch, No. 406/M/2418/2, 25.3.1920 and Foreign Office to Robeck, cypher telegram No. 316, London, 12.4.1920.

⁴⁴ PRO., FO. 371/5045/E 2736, Wardrop to Foreign Office, Tiflis despatch No. 94, 11.3.1920.

against it⁴⁵. On 9th November, the Foreign Office decided to warn *M. Aharonian*, the Armenian Dashnak leader, that Armenian propaganda was defeating its purpose. The perpetual appeal to the British Government as if it was a charity organisation irritated the British, who believed that, instead of continuous appeals for pity and assistance, the Armenians should show evidence of some self-reliance and political ability in Armenia. "We want to see now", commented *D. G. Osborne*, "concrete evidence of some constructive and administrative ability at home instead of purely external policy based on propaganda and mendicancy⁴⁶". Four days later, *Osborne* raised this subject with *Aharonian* to whom he pointed out that Armenian reports of the massacre of 10,000 Armenians at Hadjin had proved to be quite untrue. "I told him", relates *Osborne*, "that these constant appeals for assistance and sympathy, especially when based on exaggeration or distortion of fact, defeated their own object and I believe that they had so often cried wolf that now when disaster had really overtaken them, no great public interest or sympathy would be aroused. He professed to agree with me in deploring the zeal of the Armenian propagandists⁴⁷". (See Docs. Nos. 9 and 9A). *Aharonian* himself had written to the British ambassador at Paris, enclosing a letter from the Cilician Armenians, who claimed that 7,000 of them had been massacred by the Turks⁴⁸.

According to British Foreign Secretary, *Lord Curzon*, the leaders of the Erivan Armenians were "a worthless lot⁴⁹". (See also Docs. Nos. 10 and 10A). In reply to the claims put forward in the House of Lords on 11.3.1920 by *Lord Bryce*⁵⁰, the champion of the Armenians, that many Armenians had been massacred in Cilicia, *Lord Curzon* declared bluntly that the Armenians themselves were not "such innocent lambs" as some people might be ready to suppose. "I have", he remarked, "at the moment in my possession papers relating to

⁴⁵ Bristol telegram No. 388, Istanbul, 30.6.1920, in Laurence Evans, op. cit., p. 286.

⁴⁶ PRO., FO. 371/4962/E 14033, Osborne minute, 9.11.1920.

⁴⁷ PRO., FO. 371/4963/E 14103, Osborne minute, 13.11.1920.

⁴⁸ PRO., FO. 371/5041/E 357, Aharonian letter, 17.2.1920.

⁴⁹ PRO., FO. 371/4965/E 15131, Curzon minute, 5.12.1920.

⁵⁰ *First Viscount Bryce* (1838-1922), British statesman, lawyer, ambassador to USA (1907-1913).

a series of very savage and bloodthirsty attacks made by them, conceivably under provocation. . . .⁵¹". In July, 1918, over 8,000 Tartars were killed in Baku, and over 18,000 unarmed Tartars were "ruthlessly murdered" in Elisabetopol district, mainly by Armenian rebels, reported *Leslie Urquhart*⁵². (See also Document No. 11). In March, 1919, the President of the Kars Council (Shura) *Ibrahim*, sent a long telegram to the King of Britain in the name of "three million Muslims living in the south-west of Caucasus, in Kars, Ardahan, Olti, Kaghman, Batum, Eyindir, Kamarly, Nahjivan, Ordonabad and neighbourhood", complaining that the Armenians had "completely destroyed and ruined more than 1,000 Mohammedan villages" and "shed the blood of about 100,000 innocent Mohammedan women and children, leaving neither honour nor property unspoiled and untouched". This complaint prompted the Foreign Office to ask the Director of Military Intelligence for a detailed report on the subject⁵³. Six days later the D. M. I. replied: "That atrocities were committed by Armenians on their retreat before the Turks is very probably true. . . .⁵⁴"

In September, 1919, *Djafaroff*, the Azerbaijan Foreign Minister, complained to his counterpart in the Erivan Government that, from the beginning of January, 1918, until the arrival of the Turks, the Armenians in Erivan had devastated more than 300 Muslim villages the majority of whose populations they had massacred. The Armenian atrocities against the Muslim Tartars were too horrible to relate—"women were violated, and many children of the Shakhab village in the Erivan District were burnt in ovens". The following were the villages which had heavily suffered: Kadilou, Shagablou, Karakhack, Dckhnaz, Karabekliar, Agassibekli; the villages of the Millidarassi region, and of Bassargecharki region of Novobaiazetski district; Kizi-van, Soubatan, Zagalou, Shakhab; Echmiadzin and Sourmalin districts. These dreadful ferocities forced some members

⁵¹ PRO., FO. 371/5043/E 1714, House of Lords Debate, 11.3.1920.

⁵² PRO., FO. 371/3404/158226, Director of Military Intelligence to Foreign Office, despatch No. 495 (M. I. 2), 16.9.1918.

⁵³ PRO., FO. 371/3658/42884, Foreign Office to Director of Military Intelligence, letter, 22.3.1919.

⁵⁴ PRO., FO. 371/3658/50074, D. M. I. to Foreign Office, letter B-I/2819 (M. I. 2), 29.3.1919.

of the Armenian Parliament, notably those belonging to the Party of Socialist-Revolutionaries, to put questions to the Armenian Minister for Home Affairs on the massacre of Tartars in such villages as Pashakend, Takiarli, Kouroukh-Giune, Oulalikof, Taishouroukh, Djan-Fida, Kerim-Arch, Agdjar, Igdalou, Karkhoun, Kelani-Aroltkh of Echmiadzin district, and other villages, adding: "The local population not only did not prevent, but took part in these robberies and massacres". The Azerbaijan Government protested energetically against these excesses for which it held responsible the Armenian Government⁵⁵. (See Document No. 12). A similar protest was handed, on 21st October, 1919, to *Sir Percy Cox*⁵⁶, the British Minister at Teheran, by *Etela ül Mülk*, the Persian Foreign Minister, protesting against the Armenian massacres of the Muslims in the Erivan, Nakhichevan and Kars districts, and along the whole border with Armenia⁵⁷. (See Documents Nos. 13 and 13A). *İsmail Cenani*, the Secretary-General of the Ottoman Foreign Ministry, had already protested, on 4th September, against the Armenian attacks on the Muslims round Sarıkamış, Kızıl Hamam, Kağızman and other villages. These protests called forth, on 9th October, the following comment from *N. D. Peterson*, of the British Foreign Office:

"... (these reports) show the Armenians in a bad light and would make good reading for Miss Emily Robinson and others who regard them as martyred innocents⁵⁸".

The situation became so explosive that *O. Wardrop*, the British representative in Tiflis, wrote to *Lord Curzon* on 4th March, 1920, as follows:

"Without hesitation, I can say that, from the point of view of humanity, it seems to me inexpedient to entrust a Dashnak-

⁵⁵ PRO., FO. 371/3660/144753, Djafaroff note No. 3253, 22.9.1919.

⁵⁶ *Sir Percy Cox* (1864-1937), British Minister at Teheran, 1918-1920; see P. Graves, *Life of Sir Percy Cox*, 1941.

⁵⁷ PRO., FO. 371/3660/154951, Etela ül Mülk to Cox, Teheran note, 20.10.1919 see also *ibid.*, 157887, Wardrop to Foreign Office, Tiflis despatch No. 69, 2.11.1919, on Armenian atrocities against Muslims at Kars Province; and PRO., FO. 371/4954/E 2739, Captain G. F. Gracey to O. Wardrop, Erivan despatch No. 12, 8.3.1920, on Armenian excesses in the Caucasus.

⁵⁸ PRO., FO. 371/4159/137901, Robeck to Curzon, Istanbul despatch No. 1750/M/2136, 25.9.1919.

ist Armenian Government with power over the lives and property of Mussulmans, and I believe the Armenians would be much safer under Mussulman rule than Mussulmans would be under Armenian Dashnakist rule⁵⁹”.

Lord Curzon, who was much impressed by these reports, told bluntly an Armenian deputation consisting of *Nubar*, *Aharonian* and the Archbishop of Erivan that the conduct of their compatriots was “foolish and indefensible”. He warned them that nobody would look after Armenia if they showed “such complete instability and love of disorder⁶⁰”. The Armenian leaders tried unsuccessfully to turn the tables against the Tartars by denying the massacres⁶¹. (See also Documents Nos. 14, 14A and 14B).

In September, 1920, Major-General *W. Thwaites*, Director of Military Intelligence, wrote to *Lord Hardinge*, Permanent Under-Secretary of State in the Foreign Office:

“... it is useless to pretend that the Armenians are satisfactory allies, or deserving of all the sympathy to which they claim...⁶²”. (See Documents Nos. 15, 15A and 15B).

Major-General *James G. Harbord*, (1886-1947), after visiting Turkey and Armenia at the head of an American Military Mission, commented in his report to the American Senate as follows:

“The Armenian is not guiltless of blood himself. The Kurds claim that many of their people were massacred under most cruel circumstances by Armenian irregulars accompanying the Russian Bolsheviks when the Russian army went to pieces after the collapse of the Empire. Similar claim is made by the people of Erzurum, who point to burnt buildings in which hundreds of Turks perished⁶³”.

American experts like *Dr. Pratt* of the American Mission in Armenia, and *Colonel Haskell*, American High Commissioner in Erivan in charge

⁵⁹ PRO., FO. 371/4954/E 2775, Wardrop to Curzon, Tiflis despatch No. 81, strictly confidential, 4.3.1920.

⁶⁰ PRO., FO. 371/4954/E 3070, Curzon to Wardrop, cypher telegram No. 156, 11.4.1920.

⁶¹ PRO., FO. 371/4956/E 4673, Aharonian to Curzon, Paris letter, 8.5.1920.

⁶² PRO., FO. 371/3411/158228, Thwaites letter, 16.9.1920.

⁶³ PRO., FO. 371/5108/E 4203, Harbord Report, Senate Document No. 266, 26.10.1919.

of American relief work, had very low opinion of Armenian leaders and people, the former describing them as "robbers, deceivers and fools", and the latter as "professional beggars, thieves and liars... utterly debased, incapable of helping themselves, unwilling to help one another, and entirely lacking in gratitude"⁶⁴. (See Documents Nos. 16, 16A and 16B).

Despite the so many shortcomings of the Armenian people, when left alone without external instigation, the Armenians managed to coexist with the Turks in peace for many centuries⁶⁵. They had enjoyed the best fruits of Ottoman society until a minority of alien, self-seeking, sanguinary and adventurous terrorist leaders decided to convert them into pawns in the power game, by allowing their wires to be pulled by foreign powers for their own ulterior purposes, particularly by Britain, France and Tsarist Russia, who had endeavoured to dismember the Ottoman Empire. Nevertheless to hold all the Turkish nation responsible for the Armenian tragedy, and to overlook the irresponsible actions of these Powers, and of certain Armenian leaders, who were the chief culprits, is a travesty of justice.

Note: Photo-copies of Crown-copyright records in the Public Record Office appear by permission of the Controller of H. M. Stationery Office.

⁶⁴ PRO., FO. 371/4161/E 173267, Secret Intelligence Report No. 47, 18.12.1920 and FO. 371/4960/E 12174, Haskell conversation with Osborne, 29.9.1920, minuted by Lord Hardinge as follows: "Knowing the Armenian character, I am not in the least surprised by this account".

⁶⁵ PRO., FO. 371/5108/E 4203, Harbord Report, *op. cit.*, p. 10; Sadi Koçaş, *op. cit.*, p. 61.

Tebliğler :

TÜRK DİLİ İLE İLGİLİ PREHİSTORİK İZLER¹

Dr. H. Z. KOŞAY

Altay dilleri arasındaki akrabalığın henüz münakaşa safhasında olduğu sırada benim prehistuarda, yani M. Ö. üçüncü bin yılda yeni münasebetler aramam garip görünebilir.

Bu alanda çok düşündürücü deliller olmasa böyle bir konuyu buraya getirmezdim.

Çok büyük mütebahhir bir asirololog olan rahmetli Prof. B. *Landsberger* 20-25 Eylül 1937 de İstanbul'da toplanan II. Türk Tarih Konferansında "Önasya Eski Tarihinin bazı Problemleri" adlı maruzesinde bizi ilgilendiren cihetler vardı:

"M. Ö. 2500 de Kuzeyden gelen *Gutium* veya *Kutium* adlı bir kavim Akad devletini çökertiyor. (Bu *Gutium* yahut *Kutium* Kavmi adının Akatça nisbet eki olan kısmını çizecek olursak *Gut* kalır. Eğer çok önemli olan alâmetler bizi yanıltmıyorsa, tarihimizde Türklerle en yakın bir surette münasebettar belki de *ayniyet* gösteren kavim budur.

Gut dilinden elimize geçen yalnız Kırıl adlarıdır. Babil halkının elinde Akatçalaştırılmış olanlardan sarfinazar edecek olursak 12 ad kalır.

Bunlardan da, ait olduğu zamana, yani M. Ö. 2500 yıllarına ait vesaikde geçenleri ancak 4 tanedir. Öbürleri bir kaç yüzyıl sonraki vesaikde geçtiklerinden, hatalı olmak imkânı mevcuttur.

İlkin bu adların haricî yapıtlarını mütalâa edersek, sada ahen- giyle Türkçe kelime teşkili şekillerinin bunlarda muhafaza olundu- ğunu görürüz. Bundan başka bunların Türkçe fiilden: e-gan, a-gan -mış, -iş ekleriyle yapılmış fiilden müştak sıfatlar olduğu kolaylıkla görülür. etc. . ."

Gut kırıl adları şunlardır:

A Gurubu: Hemasır kaynaklardan naklen gelen adlar.

¹ 22.VIII.1971 de Szeged'te toplanan Permanent International Altaistik Conference PIAC da okunmuştur.

- 1 — *Yarlagan* (haberveren) Orhon yazıtlarındaki *yargan*'ı hatırlatır.
- 2 — *Tirigen* (yardım eden) Karş. Uygur *tiriga*.
- 3 — *Şarлак, Çarлак* (Kanatlı ve memeli hayvan adı).
- 4 — *Lasırap* yahut *laşırap*.

B. Gurubu: Kırallar listesinden (takriben M. Ö. 2.000 yazılı belgelerden nakl edilmiştir).

- 1 — *El ulumuş* (memleketi büyüttmüş)
- 2 — *İnine bakaş* (çok şekilde izahı yapılabilir)
- 3 — *Nikil Lakap*
- 4 — *Yarlagan*
- 5 — *Yarla* (kötü bir varyant)
- 6 — *Yarlaganda*
- 7 — *Tiriga*
- 8 — *İnkişu*
- 9 — *İge şaus* (varyant: ig-auş)
- 10 — *İbatı*
- 11 — x-y (iki işaret eksik) — nadin.

Prof. Landsberger sözlerini şu cümlelerle bitiriyor:

“Tâbi olduğu dil ailesinin bugüne kadar verdiği en eski vesikadan (Orhon anıtlarından) 3000 yıl daha eski olan bu dilden, bütün tezahürlerinin doğrudan doğruya dil şemasına uymasını, hattâ etimolojik bakımdan da kolayca anlaşılmasını beklemek doğru olmaz.

Bu malzemedeki adları, sada teşekkülü ile şekil ve kök elemanlarının Türk dil ailesi arasına girecek vaziyette olup olmadığını ve yahut Türkçenin uzak akrabası olan *Altay* dilleri ile mukayesesi icap edip etmediğinin takdiri ile hüküm verilmesi düşüncesiyle Türkolojiye arz ediyorum”.

Ben şahsen de Prof. Landsberger'in izinde olarak *Elam* dili ile meşgul olurken bu kavmin dil hazinesinde Türkçe ile şekil ve mânâ bakımından benzerlikten çok aynıyetler tespit ettim².

Şimdi size bir kaç örnek sunacağım:

Similarities in Vocabulary:

² Bakınız: *Cultura Turcica*. Cilt III. 1966. Sayı 2.

1. Elamic : *atta*, old Persian "Pitâ" (father) F. H. Weissbach p. 86 G. Hüsing, OLZ. 1901, II, p. 447.
Turkish : *ata* (father) Radlof I, 449.
2. Elamic : *bali-be* (statues of Gods) OLZ, 1901, II, p. 447.
Turkish : *balbal* (statue) W. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, p. 129 (Hungarian "balvany" of same origin and with the same meaning).
3. Elamic : *la-gitta* (old Persian "ashiyavam" I went) F. H. Weissbach, p. 44.
Turkish : *Kit-mek* (*git-mek*): to go away, Radlof II, 1374; Kashgari, 111, 36, 15.
4. Elamic : *Ike* (brother) G. Hüsing, *Altelamische Texte*, 1916, p. 84, 60; Elamic *igi*: (brother) H. Hüsing OLZ, II, p. 449.
Turkish : *eke* (elder brother) P.D.C. 28, Budagof, Kirgiz 70.
5. Elamic : *kitti* (to be lucky) F. Borck, *Elamische Studien*, 1933, p. 18. The old form in Elamic was *kut*.
Turkish : *kut* (luck) Radlof II, 990; Kashgari II, 97, I.
6. Elamic : *kit-ti* (to hide), F. Borck, *ibid.*, 1933, p. 19, 16..
Turkish : *kiz-lemek* (to hide), Radlof, II, 1399; Kashgari I, 92, 12.
7. Elamic : *Korpi* (hand), F. Borck, *ibid* p. 13.
Turkish : *Kar* (upper part of arm), W. Bang - A. von Gabain: *Analytischer Index*, p. 35; also in Hungarian *kar* arm.
8. Elamic : *Kukki* (sky) G. Hüsing, *Altelamische Texte*, 1916, p. 65 (In cuneiform writing it is spelt as *Kuk-ki* in two syllables.)
Turkish : *kuk*, *gök* (sky) Radlof, II, 1218; Kashgari, I, 46,8.
9. Elamic : *kulla* or *kula* (to beg, to pray), G. Hüsing, p. 47; F. Borck, p. 31.
Turkish : *kol* (to beg) *Tarama dergisi*, I, 659; Kashgari I, I, 335.3 (to wish) R. II. 584. In Hungarian *koldos*: beggar.
10. Elamic : *Kut* (to bring) G. Hüsing, IV, OLZ, 1902, p. 45. also means "to take under his protection".
Turkish : *Köt-ürmek* (to transport) Radlof II, 1279; Kashgari 1.429 13 (to lift) W. Bang - A. von Gabain, *Analytischer Index*, p. 35; also in Hungarian *kar* arm.

- tischer Index*. Kazan dialect uses it in the sence of "to lift".
11. Elamic : *pari, paru* (to go away, to march) F. H. Weissbach, p. 48.
 Turkish : *bar-mak* (to go), Radlof, IV, 1474; Kashgari II, 5, 17.
 In Uygur: war (to go *Analytischer Index*, p. 13, Southern Turkish dialect: *varmak*.
12. Elamic : Shak (son), G. Hüsing, *Altelamische Texte*, 1916, p. 41.
 Turkish : *Chağa* (son) bala chaga. H. Z. Koşay - İshak Refet, *Anadilden Derlemeler*.
13. Elamic : *te-en* (to hear) F. Borck 31, Qu. 54.
 Turkish : *tin-lamak* (to hear) Radlof III. 1309; Kashgari III, 298.1 in present-day Turkish, *dinlemek*.
14. Elamic : *tikka* (to plant, to place). G. Hüsing, p. 57,31.
 Turkish : *tikmek, dikmek* (to plant) W. Bang-A. von Gabain, *Analytischer Index*, p. 46.
15. Elamic : *tu-un* (soul, life) F. Borck.
 Turkish : *tin* (soul, can, cevher, nefes) *Tarama Dergisi II*, p. 1226, Tin-lig (being, man) *Analytischer Index*.
16. Elamic : *ukku-nina* (above) Jensen, ZDMG, 1908 N. II, p. 515.
 Turkish : *uk-ari* (above) *Çagatayca Büyük Türk Lügati I*, p. 410 (See: Mongolian: *yuge* (above) R.D. 13. K. Shirattori).
17. Elamic : *utta* - (we crossed) *Tiğranlake utta*: we crossed the Tigris, G. Husing, OLZ. 10p. 384.
 Turkish : *UtmeK* (to go through, to cross), Radlof I, 1260.
Idilni uttiler: they crossed the Volga.

Benzerlik yalnız söz hazinesinde olmayıp gramerde de mevcuttur:

- 1 — Iteration
- 2 — İzafet (possessive) şekli
- 3 — Genetive
- 4 — Dative
- 5 — Present perfect
- 6 — ahengi telâffuz (vowel harmony) etc³.

³ Iteration is not a feature peculiar to Caucasion languages. Many of the examples in Caucasion languages quoted by H. Winckler in OLZ 1907, p. 560 are borrowings from Turkish and Arabic. (Cf. F. Seybold: Zu "H. Wincklers,

Bu iki misalden de görülüyor ki ilerdeki araştırmalar daha bir çok sürprizler hazırlamaktadır. Bu düşüncemi teyit için zamanımızdan bir misal sunacağım:

Üzerinde çok konuşulduğu, yazıldığı halde Fransa ve İspanya'da yaşayan Bask dilinin menşei sorusu hâlâ çözülmemiştir. Ona *şeytan* dili olarak bakılmış yahut paleolitik çağdan kalan insanların dili olarak defter kapatılmıştır. Şimdi hep beraber aşağıdaki Baskça sözlüklerden alınan kelimeleri gözden geçirelim. Görülecektir ki bu dil Türkçeye yakındır. Bask sorusu ancak türkoloji ve ural-altaistik ile çözülebilir:

Çobanlık Devri

Bask : sokor – bir veya daha fazla yaşta buzağı

Türk : sığır - yakın mana kayması ile

Bask : biga (taure = buğa)

Türk : buğa

Bask : ziriko “mouton” = koyun

Türk : sarık (Kazan ve Kırgız Türk lehçelerinde) bir çeşit koyun

Bask : elhi “troupeau” = sürü

Türk : yılki, ilki, at sürüsü

Elamisch and Kaukarsisch”, OLZ I. p. 35). Forms like *kız muz*, *allak bullak* are numerous in Turkish.

2 The possessive formed with an -e is also valid for Turkish-Elamic: his (name), his-e (his name). G. Hüsing, *Zur Struktur des Elamischen*, OLZ, 1905, p. 50. Turkish: ad (name), ad-i (his name).

3 The genitive is expressed in Elamic with -na, in Turkish, with -in, -nin. Elamic: *tur Nappuneta-na* (Nabunaid's son), F. H. Weissbach, *Die Achaemeniden Inschriften Zweiter Art.* 1890, p. 56. The similarity between the Elamic tur (son) and the Turkish *torun* (grandson) should here be pointed out.

4 The preposition “to” is expressed in Elamic through the suffix- *ikki*, or *ikka*. Elamic: *Mata-pe-ikka pari-ya*: “I went to Media”, F. H. Weissbach, 55. Turkish: *Medya-ga* (ka) *baram*. Elamic *pari* (to go) is in old Turkish and certain Turkish dialects *bar-*.

5 The present perfect is formed in Elamic with the suffix-*ta or-ti*. (F. H. Weissbach, p. 52) and in Turkish with -ti. Elamic: *huttas-ta*, *huttas-ti* (he has done). Old Turkish: *it-ti* (he has done). In the Elamic *hutta* we see a similarity with the Old Turkish *it-*, *et-*.

6 Vowel harmony is typical both for Turkish and Elamic. G. Hüsing, OLZ. 1905, p. 53.

Bask : zuta "lait" = süt

Türk : süt

Bu sözler çok eski hayvan yetiştirme çağında Türklerin Basklarla hiç olmazsa komşu olduklarına delâlet eder.

Bask : eremu "bois, forêt"

Türk : (Kazan lehçesi): ereme çalılık, alçak ağaçlı orman

Bask : gona "Peltz", robe vêtement de femme"

Türk : gön "peau tannée" debağ edilmiş deri (İlk giyimler deridendir)

Bask : puka "crapaud" kur - bağa

Türk (Çağatay) : baka (kurbağa, kaplumbağa)

Bask : ibai "nehir, ırmak"

Türk (Anadolu, Ilgın, İshaklı (Afyon v.b.): İba "çiğ, nem"

Bask : aita "père"

Türk : ata

Bask : anai "frere" = kardeş

Türk : ini (Küçük kardeş)

Bask : apa "büyük hemşire"

Türk : (Kazan - Kırgız): apa (Büyük hemşire)

Bask : apun "baiser" = öpmek

Türk : Öp-mek

Bask : argokia "masculin = erkek"

Türk : Erkek

Bask : ar "mâle = erkek"

Türk : er, ir (aynı mânada)

Bask : begi "ocil = göz"

Türk : bak - mak (görmek, göz ile ilgili olabilir.)

Bask : buruko "Coiffure de femme, béret"

Türk : börük

Bask : dei "action d'appeler"

Türk : di-mek

Bask : dündü - "obscure" = karanlık

Türk : dün, tün (gece)

Bask : egaşi "femme, maitresse"

Türk (Çağatay): ağaçe (zevce, kadın)

Bask : egašo "chef, maître"

Türk : ağa

Bask : egun "jour, aujourd'hui" = bugün

- Türk : gün, kün
 Bask : erdi "moitié" = yarım
 Türk (Kazan, Karayım): yarı, Türkiye yarı
 Bask : ereka "ruisseau, canal"
 Türk : arık, su arkı
 Bask : gıza "homme" = kişi
 Türk : kişi; Yakut: kisi; Sümer: giş (insan)
 Bask : hel "arriver" = muvasalat
 Türk : gel-mek
 Bask : herén "belle - fille, bru"
 Türk : gelin (r, l semi - vokal değişmesi)
 Bask : il "mourir" = ölmek
 Türk : öl - mek, ul + mek (kazan)
 Bask : iliki "cadavre" = ölü
 Türk : ölü aynı manada ulik = ceset (Kazan)
 Bask : Khabara "tumeur"
 Türk : kabar - mak, kabarcık
 Bask : kızgın "renfrogné, de mauvaise humeur"
 Türk : kızgın, kız - mak
 Bask : sogır "sourd, qui n'entend pas" = eşitmeyen
 Türk : sağır
 Bask : zori "gelb, jaune" sarı
 Türk : sarı

Bu örneklerin hepsi başka sözlüklerden alınmıştır. Dergide fazla yer tutacağı için kısaltma zarureti hasıl olmuştur.

Bu niçin böyle oluyor. Çünkü salâhiyetli Türkologlar dolayısıyla Ural-Altaistler bu konulara her nedense eğilmemişler, âdeta çekinmişler ve serap arkasından koşanların zümresine katılmaktan ürkmüşlerdir.

Ural-Altaylı kavimlerin de protohistuarı ve prehistuarı vardır. Ana dava bunun aydınlatılmasıdır.

Bu hususta antropolog, etnolog ve linguist birlikte çalışacaktır.

Konferanslar :

HAMMER - PURGSTALL *

Prof. Dr. FRANZ SAUER

Türkçeye Çeviren : SEZER DURU

Sayın Başkan, sayın dinleyiciler,

Türk Tarih Kurumu Başkanının açış sözlerine ve böyle seçkin bir dinleyici gurubu önünde bana konuşma olanağı verdikleri için kendilerine teşekkür ederim.

Bugün Türkiye ve Avusturya arasında iyi, dostane kültürel, ve ekonomik ilişkiler varsa, bu önemli Türk ve Avusturya'lı kişilerin, 15. ve 18. yüzyıllardaki savaşlardan sonra iki ülkenin birbirini tanıyıp, daha çok anlayış göstermelerini söze ve yazıya dökmeleri ile mümkün olmuştur.

Avusturya'da bu hizmeti yapanlar, diğerleri yanında diplomat Kont Prokesch-Osten (1795-1876) ve herkesten çok da Joseph von Hammer (1774-1856) olmuştur. Hammer, Kont Purgstall ailesinin varisi olarak 1836 dan itibaren Hammer-Purgstall adını almıştır.

Hammer - Purgstall Viyana'daki Şark Akademisinde gördüğü geniş öğrenimden sonra yazdığı ilmî ve edebî eserlerde, ki bunlar yüz cildi aşmaktadır, İslâm ülkelerinin, özellikle Türklerin, Arapların ve İranlıların büyük tarihî başarılarını anlatmış ve bu ülke edebiyatlarını ilk kez Almancaya çevirmiş, benzer yazılar ve kendi şiirleriyle şarka övgüler yazmıştır. Hammer'in Hafız Divanını ilk defa Almancaya çevirmesiyle Goethe şark edebiyatından ilham almış ve "West-Östlicher Diwan" (Batı-Doğu Divanı) ı yazmıştır. Friedrich Rückert Hammer-Purgstall'dan Farsça öğrenmiş, Platen, Freiligrath ve Schlegel kardeşler Hammer-Purgstall'dan eserleri için en verimli ilhamları almışlardır.

Her iki Avusturya'lı da, yani Anton Prokesch ve Joseph von Hammer, Graz'da doğmuşlardır. İkisi de İstanbul'da diplomatik görevde bulunmuş, ikisi de sayısız edebî eser bırakmış ve ikisi de

* Bu Konferans 16.II.1971 de Türk Tarih Kurumunda verilmiştir.

oldukça yaşlı olarak Viyana'da ölmüşlerdir. Buna rağmen ikisinin karakter özellikleri çok değişiktir, fakat ikisi de büyük Türk dostu olarak kalmış ve Şark'ı iyi tanımışlardır.

Joseph von Hammer 9 Haziran 1774 te büyük bir memurun oğlu olarak Graz'da doğmuş, 1789-1799 arası Viyana Şark Akademisinde büyük başarı ile şark dilleri okumuştur. Şark dilleri Akademisi bu tip okulların ilki olarak imparatoriçe Maria Theresia tarafından 1754 te şarka gönderilecek genç Avusturya'lı diplomatları yetiştirmek üzere kurulmuştu. I. Avusturya Cumhuriyeti sırasında bu okul Avusturya Konsular Akademisi adı altında devam ettirilmiş, II. Dünya Savaşından sonra Avusturya Diplomatlar Akademisi olarak yeniden kurulmuştur ve geleceğin diplomatlarını yetiştirdiği gibi bu okula Türkler, İranlılar ve Araplar da gidebilmektedirler.

Joseph von Hammer 1799 da İstanbul'daki Avusturya Elçiliğine tercüman olarak yollanmıştır. Hammer-Purgstall orada dil bilgisini değerlendirme olanağı bulmuş ve birçok Türkçe, Farsça ve Arapça el yazması toplamış, böylece büyük şark el yazmaları ve baskıları koleksiyonunu meydana getirmiştir ki, bunlar ilerdeki ilmî çalışmalarına temel teşkil etmiştir.

İngiliz Lord Smith ile Mısır'a yaptığı bir seyahatte değerli Arapça el yazmaları toplamıştır, bu arada Binbirgece masallarını da ele geçirmiş ve bunları ilk olarak Almancaya çevirmiştir. İngiltere'de bir süre kalıp, Londra ve Oxford kütüphanelerinde çalıştıktan ve bir iki çevirisini yayınladıktan sonra, 1802 de tekrar Viyana'ya dönmüş ve elçilik sekreteri olarak tekrar Osmanlı İmparatorluğu başkentine yollanmış ve orada dört yıl daha kalmıştır.

Bu dört yılı ve bunun ardından Jassy'de (şimdiki Romanya) başkonsolos olarak geçirdiği zamanı Hammer, daha o zamandan yazmayı düşündüğü "Osmanlı İmparatorluğu Tarihi" için değerli kaynak toplamaya ayırmıştır. Rus saldırısından sonra Hammer Jassy'den Viyana'ya geri çağırılmış ve bir daha oraya geri gönderilmemiştir.

1811 den sonra Hammer saray tercümanı ve maslahatgüzar olmuş, ama kendisine fazla iş verilmemiştir.

Bu arada 1817 de İstanbul'da elçilik görevi boşalmış ve Hammer Prens Metternich ile yaptığı bir görüşme sırasında bu göreve talip olduğunu, İstanbul'da daha önce diplomatik görevde bulunduğu için tecrübeli olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Prens Metternich:

“Sizin gibi Osmanlı İmparatorluğunu çok iyi tanıyan biri ancak tehlikeli bir elçi olur” demiştir (Anılar Sayfa 236). Böylece Hammer’in teklifi reddedilmiştir. Hammer’in diplomatik bir görev alabilme çabaları boşuna olmuş ve o da kendini ilmî araştırmalara vermiş, Kont Purgstall ailesiyle yakın dostluk kurmuş, kontun ölümünden sonra kontes onu 1836 da Doğu Steiermark’taki Hainfeld şatosunun ve Purgstall ailesinin armasının mirasçısı tayin etmiş, ayrıca ona isimlerini taşıma hakkını da bırakmıştır. 1836 dan itibaren Hammer, Hammer-Purgstall adını almıştır. 1816 da bir bankerin kızı olan Karoline von Hanihstein’la evlenmiş, karısı ona 5 çocuk dünyaya getirdikten sonra 1844 te ölmüştür.

Hammer bütün gücüyle uzun yıllar Viyana’da Bilimler Akademisini kurmaya uğraşmış, 1838 de imparatorudan bu iş için boşuna izin istemiştir. Nihayet 1847 de imparatorluğun izni çıkmıştır. Kuruluş toplantısında arşidük Johann başkanlık yapmış ve 27 Mayıs 1847 de Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall (bu arada kendisine asalet ünvanı verilmişti) 23 oyun 16 sını atarak Akademinin reilliğine seçilmiştir.

Devlet sansürü ile karşılaşılın zorluklar ve malzeme bulma güçlükleri büyüktü. Metternich’in düşmesinden sonra Akademi üyeleri arasında bölünmeler meydana geldiğinden, Hammer-Purgstall herkesi şaşkırtan bir karar almış ve başkanlıktan ayrılarak Hainfeld şatosuna çekilmiş ve orada kendini tamamen ilmî çalışmaya vermiş ve anılarını yazmıştır, bunlar “Hayatından Anılar” (Erinnerungen aus meinem Leben) adı altında 1940 ta Viyana Bilimler Akademisi yayınevinde basılmıştır.

23 Kasım 1856 da Hammer-Purgstall Viyana’da ölmüş ve Weidling mezarlığında, kendisi için daha önce yaptırmış olduğu şark tipi mezarda 26 Kasım günü toprağa verilmiştir. Şark tipi mezar taşına şu yazıyı Arapça ve Arap harfleri ile yazdırmıştır:

Merhum, günahsız, herkesi bağışlayan, herkesi
affeden yüce Tanrı’nın merhametine sığındı.

Üç dilin tercümanı

Yusuf Hammer

Ruhu şad ola!

Eski şark, Fırat ve Dicle, Nil ve Kuzeyde Anadolu arasında kalan ülkeleri Avrupa, insan kültürlerinin beşiği ve üç büyük dinin doğduğu

yer olarak eski ve orta çağdan beri tanıyor ve bu ülkeler tüccar, âlim ve hacıların amaç edindikleri yerler oluyordu. 14. yüzyılda, 1311 de Viyana konsilinde Avrupa'nın ileri gelen üniversitelerinde, yani Paris, Oxford, Bologna, Roma üniversitelerinde Tevrat dili ve şark dilleri kürsüleri kurulmasına karar verilmişti. Haçlı seferleri de şark bilimi ve kültürünün Avrupa'da yayılmasını desteklemişti. Sultan II. Mehmet 1453 te İstanbul'u fethedip Osmanlı İmparatorluğunu Orta Avrupa'ya kadar genişletince, Avrupa'nın şark tasavvuru tamamen değişti, büyük Osmanlı İmparatorluğu artık Avrupa'da idi. Karlofça ve Belgrad'da 1739 da yapılan sulh antlaşmalarından sonra Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu arasında kısmen barış içinde bir devre geçti.

Bu barış ve kültür devresinde İmparatoriçe Maria Theresia 1754 de Viyana'da Şark Akademisini açtı, ki bu Avrupa'da bu çeşit akademilerin ilki idi. Bu akademide yalnız yaşayan şark dilleri, en çok Türkçe, Arapça ve Farsça öğretiliyor, şark devletlerinin kültür ve tarihleri üzerine dersler veriliyor ve şarka gidecek genç Avusturya'lı diplomatlar yetiştiriliyordu.

Hammer-Purgstall bunların dışında Avusturya'da Orientalistik'in ayrı, başlı başına bir disiplin olmasını gerçekleştirmiş ve yayınladığı birçok kitapla şark etüdleri için genel bir ilgi yaratmıştır.

Hammer-Purgstall'ın yayınladığı birçok eser içinde en önemlileri şunlardır:

“Osmanlı İmparatorluğu Tarihi”, 10 cilt, 1827-1833;

“Osmanlı Devletinin Anayasası ve İdare Hukuku”, 2 cilt;

“Konstantinopolis ve Boğaziçi”, 2 cilt, 1822;

“Baki Divanı”, Divanın ilk kez Almancaya çevirisi;

“Arap Edebiyatı Tarihi, 7200 Arap şairinin hayatı”;

“Binbir Gece Masallarının şimdiye kadar yapılmamış çevirileri”;

1823/24.

Kont Wenzelau-Rzewusky (1765-1832) nin malî yardımıyla 1809-1890 yılları arası “Fundgruben des Orients, bearbeitet durch eine Gesellschaft von Liebhabern” adlı dergiyi 6 cilt olarak çıkarmıştır. Bu derginin başlığında şu Kuran âyeti konulmuştu: “Söyle: Doğu Tanrı'nındır, Batı Tanrı'nındır, Tanrı kimi isterse onu doğru yola sevkeder”. Bu dergi yalnız doğu ile ilgili yazılar basıyordu.

Hammer'in çevirilerine, fazla serbest oldukları için, bazı eleştirilenler haklı olarak çatmışlardır, buna rağmen onun adı gene de doğu bilimi araştırmalarına sıkı sıkıya bağlıdır. "Yalnız kendi ülkesi Avusturya'da değil, aynı zamanda bütün Avrupa'da" (F. Babinger).

Hammer, yaptığı ilmî çalışmalarla şark için yeni bir görüş getirmiş ve şarkın üç büyük kültürünü, yani Türk, Arap ve İran kültürünü tanıtmıştır.

Hammer-Purgstall'ın çalışmalarının ağırlık noktasını Osmanlı İmparatorluğu teşkil ediyordu; altı yıl geçirmişti İstanbul'da, önce 1799-1800 arasını, sonra da 1802-1906 yıllarını. O, İslâm dünyasının ilerki kaderinin Türk düşüncesi tarafından belirlendiğini söyleyen belki de ilk, ama mutlaka az kişiden biriydi ve bu yüzden de klasik Arap tarihi yanında bu imparatorluğun yüzyıllar süren tarihini araştırma alanı olarak seçti (F. Babinger).

Arabistik ve İranistik alanındaki çalışmaları da büyüktür, fakat bunların etraflı anlatılmaları bu konuşmanın sınırlarını aşmaktadır.

BİRİNCİ VE İKİNCİ DÜNYA SAVAŞLARINDA ALMANLARIN SAVAŞ HEDEFLERİ*

Prof. ANDREA HILLGRUBER

Son beş on yıl içinde, Almanların Birinci ve İkinci Dünya savaşlarında güttükleri hedefler geniş ölçüde bilimsel araştırmalara konu teşkil etmiş ve böylece zengin denilebilecek sayıda eserler meydana gelmiştir. 1914 - 1918 savaşında Alman savaş hedefleri üzerinde Fritz Fischer ile bunun okulu, G. Ritter, F. Stern, W. Mommsen, Zechlin Hillgruber, W. Steglich gibi yazarlar tarafından yapılan tartışmalar, kaleme alınan kitaplarda şiddetli bir takım tezadlar geliştirilmiştir. İkinci Dünya savaşının hedefleri üzerinde gerçi tartışmalar bu derece şiddetli ve alenî olmamıştır. Fakat yine de oldukça derin görüş ayrılıkları ortaya konmuştur. Bellock, Trevor-Roper, Jacobsen, Hildebrand, Sackel, Hillgruber, her iki konu üzerinde yapılan ve halâ devam eden tartışmaların meydana koyduğu düşünce ayrılıkları bir yana, belli başlı araştırmaların sonuçları kaba çizgileri ile basına yansıtıldığı şekliyle, siyasî tarih ile ilgilenen kimseler üzerinde her iki dünya savaşının hedefleri esasta aynı imiş gibi bir izlenim yaratabilecek nitelikte görünmektedir.

Gerçekte ise ilk bakışta birtakım benzerlikler, hattâ ayrıyetler göze çarpmaktadır: Orta-Afrika'da merkezi Belçika Kongosu olmak üzere Atlas Okyanusundan Hint Okyanusuna kadar uzanan bir Alman Sömürge İmparatorluğu; Orta-Avrupa'da Almanya'nın liderliği altında Fransa'dan Balkanlara kadar uzanan bir ekonomik bölgenin meydana getirilmesi; Fransa'nın uzun bir süre için zayıf bırakılması ve ikinci derecede bir devlet düzeyine düşürülmesi; Lehistan'da, Baltık ülkelerinde, Finlandiya'da, Tuna ve Balkan memleketlerinde Alman çıkarları; Türkiye'yi Almanya'nın hâkim bulunduğu geniş bir bölge içine sokmak gayretleri - bu hususlar Alman resmî belgeleri ile ispat edilebilir durumdadır. Bununla beraber bu ve daha benzerlikler dolayısıyla nitelik bakımından mevcut olan ayrılıklar görmezlikten gelinmemelidir. Ayrıca, Fischer'-

* Bu konferans 12 Mayıs 1971'de Türk Tarih Kurumunda verilmiştir.

in görünüşüne aykırı olarak, Birinci Dünya Savaşında Alman savaş hedeflerinin gelişmesini, meseleyi anlamak için önemli bir etken olarak görmek gerekir.

Esaslı ayrılıklar olarak aşağıdaki hususlar tespit edilmelidir:

1 — 1914-18 savaşında Almanya'daki belli başlı sosyal kuvvetler (Siyasî partiler, dernekler, devlet ricali) savaş hedefleri üzerinde açıktan açığa tartışılar idi; aynı zamanda, meselâ SPD, Alldeutsche gibi partiler arasında, hattâ Bethmann - Hollweg ile Kühlmann, Hintze, Ludendorf vesaire gibi kişiler arasında savaş hedefleri üzerinde düşünce ayrılıkları vardı. Buna karşılık, İkinci Dünya Savaşının hedefleri üzerinde, gerçi meselâ Dışişleri Bakanlığı, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Endüstri Birliği gibi kuruluşlar ve Goering ile Rosenberg gibi kişiler arasında bazı anlaşmazlıklar yok değildi, fakat bu tartışmalar kamuoyunun dışında cereyan ederdi ve ancak ikinci derecede bir önem taşırdı. Zira Alman siyasetini tümü ile tayin eden, doğrudan doğruya Hitlerin kendisi idi.

2 — Her ne kadar toprak kazançları hususunda nitelik bakımından her iki savaşın hedefleri arasında bazı paralellikler görülüyorsa da, nitelik bakımından İkinci Dünya Savaşında Hitler'in programında görülen aşırı derecedeki genel bir Yahudi aleyhtarlığı ile birinci savaşa nazaran çok daha ileri gidildiği aşîkârdır.

3 — Nihayet, 1914 - 18'de münferit siyasî kuvvetlerin birbirinden çok ayrı olan taarruz istikametleri, Hitler'in "kademeli plâni" ile ortadan kalkmıştır. Bu plâna göre hedeflere bir sıra içinde varılacaktır: Evvelâ Fransa'nın yıkılması ve Avrupa Rusyası'nın fethi ile bir kıta imparatorluğu kurulacak; bundan sonra Orta-Afrika'da bir sömürge imparatorluğu meydana getirilecek; aynı zamanda Atlas ve Hint Okyanuslarında bir sıra deniz üsleri tesis edilecekti. Buralarda üslenecek olan kuvvetli bir Alman donanması, dünya devleti haline gelmiş bulunan Almanya ile yine bir dünya devleti olan Amerika Birleşik Devletleri arasında dünya hâkimiyeti mücadelesi için hazır bekleyecekti.

Hitler'de önemli olan nokta, Avrupa Rusyasını zaptetme merhalesinin Avrupa Yahudilerini yok etme merhalesi ile birleştirilmesidir. Bu hal, ırk teorisinin tabîî bir neticesidir. Irk teorisi, Bolşevik Rusya'yı Yahudi dünya hâkimiyetinin ana merkezi olarak saymakta ve biyolojik sonuç olarak Ortadoğu - Avrupa'da ve bundan sonraki

merhalede de bütün Avrupa'da Yahudi ırkını ortadan kaldırmayı öngörüyordu. En yüksek zirveyi, "Genel Doğu Plânı" diye adlandırılan 15.7.1945 tarihli bir plân teşkil ediyordu. Buna göre milyonlarca İslâm Sibiryâ'ya göç ettirilecek, bunlardan boşalacak Avrupa Rusyasına Almanlar yerleştirilecekti. Ancak başlangıç olarak gerçekleştirilebilen bu plân ile mukayese edilecek olursa, 1914-18 yıllarında Aldeutsche denen kuruluşa mensup aşırıların tasarladıkları yayılma plânlarının -ki buna "halka saha açmak" plânı denmiştir- ancak kısmen gerçekleştirildiği görülür. Aslında 1914-18 tarihli aşırı doğu hedefleri ile Hitler'in doğu siyaseti arasındaki bağlantının üzerinde önemle durmak gerekir. Burada belirli bir devamlılık vardır. Buna mukabil Bethmann - Hollweg'in Orta-Avrupa plânları daha önceki savaş hedefleri arasında bulunmaktadır.

Hitler, programında çeşitli akımları (sınırlı revizyonizm, doğu hedefleri, sömürge ve dünya hâkimiyeti gayretleri akımları) bir tarafa bırakmasını bilmiştir. Savaşın uzaması, bunun nedenlerinden biridir.

ÖZÜNDEN TÜRK OLAN BİR SANAT : MİNYATÜR*

Dr. MAHMUT NAHAS

Bayanlar ve Baylar,

Bu konuşma, burada, büyük İslâm uygarlığına Türklerin payı üzerine geçen yıl yapmak şerefine ermiş olduğum ve bunda uygarlıkları milletlerin değil, fakat egemen sınıfın yarattığı, onu geliştirdiği ve ona kendi zevk ve kişiliği damgasını vurduğu üzerinde durduğum konuşmanın devamıdır. Hattâ, bu konuşmada, göze çarpan örnek olarak Mısır'ın Firavunlar, Yunan – Roma vâlileri ve İslâm çağlarında yaşadığı birbirinden çok ayrı 3 uygarlıktan söz ettim.

Bir de, komşu hattâ akraba olan ve efsanelerde ve tarihte savaşları ya da birleşmeleri dolayısıyla sözleri edilen iki ulusun, İranlılar'la Turanlıların, iki yönde sık sık geçtikleri karışık bir sınırı belirlemenin olanaklı olması ölçüsünde Türklerin ve Türk uluslarının yurtlarını belirlemeye çalıştım.

Eski Türkistan, Batı'da Hazer Denizi, Doğu'da Çin, Kuzey'de Sibiryâ, ve Hazer Denizinin güney kıyılarından geçen bir yarıçizginin içinde bulunan bütün memleketleri içine alan bir yurt olarak saptanabilir.

Demek ki Türkistan şu ülkeleri kapsamaktadır: 1) Başlıca kentleri Çagatay Türkçesi konuşan Semerkand, Buhara vb. olan Mavera-i Nehir (Oksüs-ötesi); 2) Amudaria (Ümmüdürya) ırmağının Batısında, Hazer Denizinin Doğusunda, İran'ın Kuzeyinde ve Hwarezm'in Güneyinde bulunan Horasan. Burası, başkenti Ekbatan olan Part'lar ülkesinin yeridir; zira Part'lar, Türkmenlerle Kürd'lerin atalarıdır. Horasan'ın başlıca kentleri: Herat, Belh (Afganistan'da); Merv (Türkmenistan Sovyet Cumhuriyetinde), ve Nişabur (şimdi İranda) dır. 3) Horasan'ın Kuzeyinde, Kwarezm denizi (Aral gölünün eski adı) nin ve Alt-Amudaria'nın Batısında ve Hazer Denizinin Doğusunda bulunan Hwarezm. Başkenti Hwarezm (şimdi Hive).

* Bu Konferans 14 Eylül 1971'de Türk Tarih Kurumunda verilmiştir.

Daha sonraları Türklerin İmparatorluğu çok büyüdü, Çini, hemen hemen bütün Hindistan'ı, İran'ı, Arabistan'ı, Mısır'ı ve Avrupa'nın pek büyük bir parçasını içine aldı.

Sonra, Türklerin büyük İslâm uygarlığındaki paylarından söz ederken, İslâm'ı, sızma ile ya da fetih ile kabul eden, bütün Türk kabilelerini: Bui'leri, Selçukluları, Gaznelileri, Harezmlileri, Moğol'ları, Timurileri (ve bunlarla birlikte Hint Moğollarını), son olarak da Osmanlıları saydım.

Bütün bu belirlemelerden sonra Türklerin bütün alanlardaki başarı paylarından söz ettim.

İlkin, askerlik alanında: Şunu söylemek isterim ki, bu kez Türkiye'de bulunduğum sırada, iki büyük hatırlama töreninde bulunmak mutluluğuna eriştim; birincisi, 900 yıl önce büyük kahraman Alp Arslan'ın Malazgirt'te, kendisinininkinden 4 misli büyük Rum ordusunu ezdiği, böylece, İmparator Romanos Diogenes tarafından tehdit edilen bütün İslâm uygarlığını kurtardığı parlak zaferdir.

Bunun kadar önemli olan ikinci olay, kahraman Gazi Mustafa Kemal'in, Rum'ların ordularını Sakarya'da mahvetmekle yalnız Türklerin bağımsızlıklarını değil, kurtlar arasında parçalanmasına karar verilen bütün yakın Doğu'yu kurtardığı büyük zaferdir.

Ve 2 Türk kahramanın hatıralarını büyük saygı ile selâmlamak için bu fırsattan faydalanmaktayım.

Önceki konuşmamda Türklerin bilim alanındaki paylarını da ayrıntılı olarak söz konusu ettim ve Al Hvarizmi, Al Farabi, Al Biruni ve üstadların üstadı İbn Sina gibi büyük Türk bilginlerinden ve listesi okunmayacak kadar uzun bütün bilginlerden söz ettim.

Ayrıca Arap edebiyatında ve gramerinde ya da din incelemelerinde önemli yapıtlar meydana getiren Türk edebiyatçılarının ve imamlarının listesini okudum. Bunların başında Abu Abdullah Mohammed İbn İsmail, Hadis'te en büyük otorite, ve "Al Cami'al al Sahih"te Peygamberin sözlerinin kompilatörü İmam al Buharî bulunmaktadır. Son olarak Türklerin Rodaki'den Mevlâna Nureddin Abdurrahman El Cami'ye kadar Fars edebiyatındaki paylarını tartıştım.

Ve burada, Farsça yazdıkları halde Türk oldukları kesin olan şair ve edebiyatçıları kısaca incelemek üzere bir an için durmak istiyorum. Bu vesile ile şunu kayd edelim ki Yıldırım Bayezit 1402'de

Ankara Savaşının arefesinde Timur'a, boyun eğmesini istemek için *Farsça* bir mektup göndermiştir. İşte, Türk oldukları kuşku götürmez olan iki büyük kiral, çok önemli bir savaştan önce, birbirlerine Türkçe değil, *Farsça* yazıyor – O zamanın protokolu böyle idi. –

Bunun içindir ki Semerkand'ın banliyösü Rodak'ta doğan, aynı kent'te ölen ve Buhara'da Samanoğlu prens Nasr'ın şair ve şarkıcısı olan *Rodaki* *Farsça* şiirler yazıyordu.

Bunun gibi, Semerkand'da doğup ölmüş ve Buhara'da Nuh ibn Mansur'un sarayında yaşamış olan Dakiki (930-980) de *Farsça* şiirler yazıyordu.

Dakiki'nin yapıtını (Kedi-Nâme'yi) tamamlamakla görevlendirilen ve Türk kenti Tus'ta doğup ölen Firdevsî (934-1020) uzun zaman Sultan Gazne'li Mahmut'un sarayında yaşamış; bu hükümdar onu Dakiki tarafından başlatılmış olan İran Tarihi'ni tamamlamakla görevlendirmiş; bu da, çok ünlü “Şahname” olmuştur.

Aynı durum, bütün İran Edebiyatı boyunca tekrarlanmaktadır, şöyle ki:

Ömer Hayyam, Horasan'ın başkenti Nişabur'da doğmuş ve ölmüştür (1038-1123). Selçuklu Sultan Melikşah'ın sarayında astronom olarak yaşardı. Büyük matematikçi ve astronom olan Ömer Hayyam, bilim yapıtlarını Arapca, ama şiirlerini *Farsça* yazmıştır. Bugün onun bilimsel çalışmaları unutulmuş; kendisi ancak “Rubaiyat”ın yazarı olarak zikr edilmektedir.

Azerbaycan'da Firuzabat (bugünkü Tiflis) kentinde doğmuş, bütün ömrü boyunca yaşamış ve ölmüş olan *Nizam*, hiç katkısız olarak Türk'tür. İran'da hiç yaşamadığı halde şiirlerini *Farsça* yazmıştır.

Büyük Sufî şairi ve ünlü “Kuşların Mantiği” yazarı *Al Attar* (1129-1220), Horasan'ın başkenti Nişabur'da doğmuş ve ölmüştür.

Attar'ın tilmizi Celâlettin Rumî (1201 - 1273) Belh'te doğdu ve bütün ömrü Konya'da geçti. Burada Mevlevî tarikatını kurdu. Kendisi Konya'da ölmüş ve gömülmüştür, ama ünlü *Mesnevi'si* *Fars* dilinde yazılmıştır.

Nihayet, İran şiirinin altın çağının haklı olarak son şairi sayılan *Cami* (1414-1492) de Timurî sultanların başkenti Herat yakınında Cam'da doğdu ve öldü. Nizameddin Ahmed ibn Şemseddin Şaibani'nin oğludur. Demek ki halis Türktür, madem ki Şaibanî Uz-

bek'tir ve Herat'ta Timurî Türk Sultanlarının sarayında yaşamıştır. Cami bu Türk atmosferinde, Sultan Hüseyin Baykara ile veziri Mir Ali Şir Nevaî'nin yanında yaşıyordu. Ali Şir Nevaî büyük bir edebiyatçı ve Çagatay Türkçesinin en büyük şairlerinden biridir. Mevlâna Cami de bir kaç Türkçe yapıt yazdı, ama başlıca yapıtı olan "Heft Öreng", Farsçadır.

Adlarını saydığım bütün şairler kesin olarak Türk'türler ve Türk prenslerinin saraylarında yaşarlardı, ama bu saraylarda Farsça konuşulduğundan, bu şairler Farsça yazmak zorunda idiler. Tıpkı Bağdad'da büyük Abbasî çağında İbn El Rumî ve Abu Nevas gibi Arap olmayan şairlerin, şiirlerini sarayın dili olan Arapça yazmaları gibi.

İslâm Sanatlarındaki Pay :

Türklerin kuşkusuz en büyük payları olduğu alan, İslâmın yayılması üzerine Orta Doğu'da âdeta hiç yoktan yaratılmış olan İslâm Sanatları alanıdır. Bu sanatların çoğu, gelişip gerçek olgunluklarına ancak 12. yüzyıldan sonra, Türklerin İslâm âleminin hemen hemen her yerinde egemen olmaya başladıkları zaman erişmişlerdir. Fakat bu kısa sohbetle şu sanatlarda Türk etkisinden gereği gibi söz etmek zordur: Geçtikleri her ülkede kendi damgalarını vurdukları mimarlık; halı ile kilim; doğu müziği denen, ama aslında yaradılış ve gelişme bakımlarından Türk olan müzik; Türklerin İran'da ve **çok** daha fazla İstanbul'da sanatların en güzellerine bedel ince ve zarif bir sanat haline getirmiş oldukları hattatlık.

Böylece, hattatlık ve tezhipten, kitap sanatlarını tamamlayan *Minyatür*'e geçmiş oluyoruz.

Her şey gösteriyor ki, minyatür, özünden Türk olan bir sanattır; çünkü:

1 — 632'den 12. yüzyılın başlarına kadar geçen 5 yüzyılda hiçbir resim sanatı denemesi yok,

2 — Türklerin Bağdad'a gelmesiyle ilk minyatürler görülmeye başlıyor. Türklerin Suriye ve Mısır'a yerleşmeleri ile bu ülkelerde ilk resimler görülüyor. Bütün bunlara Arap resmi denmekte,

3 — Türklerin İran'a Prens olarak gelmeleriyle, İlhanî, Timurî, Safevî vb. denen ilk resimler görünüyor; bunlara İranlı denmekte, ama hiçbir zaman Türk denmemekte,

4 — Türklerin hiç bulunmadıkları bütün İslâm ülkelerinde; büyük bir uygarlığa ve yüksek bir kültüre sahip olan Kuzey Afrika'da ve Endülüs'te de resimle hiç uğraşılmamış,

5 — Timurî Moğol'ların Hindistan'a gelmeleriyle burada Moğol denen resimler baş gösteriyor,

6 — Bu ülkelerdeki Türk hanedanları ortadan kalktıktan sonra, minyatür, son Türk hanedanı Kaçar'ların 1924'te gittiği İran ile, tabii, Türkiye dışında ortadan kalktı. Bu iki ülkede minyatür, 18. yüzyılda yerini Batı tipinde resme bırakıncaya kadar yaşadı.

Fakat bütün bunlar teori. Ve teoriyi sağlamca pekinleştirmek için, Batı sanat tarihçilerinin adlandırdıkları türlü okulları, yani Arap ve en çok İran okulunu inceleyip çözümlmeliyiz.

I. Arap Minyatürü :

Arap resminden söz etmek tamamen gülünçtür, çünkü Araplar, ne İslâm'dan önce, ne İslâm'dan sonra, hattâ ne de bilim ve felsefenin en yüksek noktaya eriştiği ve Yunanlıların pagan felsefesinin özgürce tartışıldığı vakit (9., 10. ve 11. yüzyıllar), hiçbir zaman resim yapmamışlardır. Keza şan, raks ve müzik gibi pek ortodoks olmayan sanatları çok yüksek bir mükemmellik aşamasına, şarkıcı ve müzikçileri saygıdeğer bir toplumsal aşamaya eriştirdikleri vakit de resimle meşgul olmamışlardır.

Bu ülkelerde "Arap" minyatürlerine tanıklık etmek için Türklerin Bağdad'a ve türlü Arap ülkelerine gelmelerini beklemek gerekir; 1251'de Bağdad Hülâgû Han tarafından zapt edilince ve bu kent Türk halife ya da sultanlarından yoksun olunca, minyatür ortadan çekildi.

Şimdi, bu "Arap" minyatürleri tarihlerinin siyasal olaylara uygun düşüp düşmediğini, böylece de tezimizi doğrulayıp doğrulamadığını kısaca görelim: Bunun için örneğin Ettinghausen'in "Treasures of Arab Paintings" adlı kronolojik sırada düzenlenmiş kitabını alıp, verileri 3 devire ayıralım.

1. *Devir*: 1199'dan 1222'ye kadar sürer ve bunda minyatürler Irak'ın kuzeyinde ve Musul'da, bu alanın ve bütün Suriye'nin mutlak hâkimi olan Atabey'lerin saltanatı zamanında yapılmıştır. 1199'dan olan en eski minyatür, Musul'da "Tiryak" kitabını ve sonuncular Suriye'de 1222'de "Makamat al Hariri" nin bir nüshasını süslemektedir.

2. *Devir* : 1225'ten 1250'ye kadarki Bağdad minyatürleri; bunlar, Dioscorides'in "Materia Medica" sının bir kopyası ile "Makamat al Hariri" nin birkaç kopyasını kapsamaktadır.

3. *Devir* : 1300'den 1500'e kadar Suriye ve Mısır minyatürleri; bu devir, Türk Memlûklarının Mısır ve Suriye'ye yerleşmelerinin ve Hülâgû'nun bu ülkelere yürümesini durdurmalarının hemen ardından gelen devirdir. Koleksiyon, "Makamat" tan, "Kelile ve Dimne" den, hayvan masallarından vb. kopyaları kapsamaktadır. Bu devirde Mısır en kudretli Türk devleti idi. Ve en mükemmel Kur'an koleksiyonu Kahire'de bu devirden kalmadır.

Olayların gidişi açıkça görülüyor: Kuzey Irak'ta ilk bağımsız Türk devleti (Atabey'ler); karşılık: ilk minyatürler. Türkler Bağdad'ta mutlak egemen oluyorlar; minyatürler görünüyor. Türkler Bağdad'ta yoklar; minyatürler ortadan kalkıyor. Türk Memlûklar Mısır'da yerleşiyorlar; Mısır'da ve Suriye'de son minyatürler görülüyor.

II. *İranlı denen minyatürler :*

İran minyatürlerinden söz açmadan önce, İran'ın, İslâm'dan önce, Türk Sultanları zamanında gelişmiş olan bu büyük okula köken ya da tohum olabilecek bir resim okuluna sahip mi idi? Bunu inceliyelim. İran'da İslâm'dan önce iki büyük devlet kurulmuş ve bunların her biri birer büyük uygarlık bırakmıştır.

İlki, Birinci Kiros tarafından kurulan ve Kambyzes ve daha çok 1. Dara tarafından büyütülen Ahemaniş devletidir. Bu devlet 2 yüzyıldan fazla yaşamış ve Büyük İskender'in fethi ile sona ermiştir. İskender, bütün insanların kardeş olacakları bir dünya kurmak hayalini kuruyordu; bunun için son Ahemaniş hükümdarı III. Dara'nın kızı ile evlendi ve Pers kırıallarının geleneklerini kabul etti; aynı zamanda, İran'ı Hellenleştirmeye uğraştı. 323'te ölünce, İskender'in kalıtımından İran, generali Selevkos'a düştü ve böylece Selevkos'lar hanedanı kuruldu (İsa'dan önce 305-64); bu hanedan da İran'ı Hellenleştirmeye çalıştı ve başkenti Dicle üzerinde Selevkia (Bağdad), ile Fırat üzerinde Selevkia, Hellenistik düşünüşün birer gerçek türeme merkezi oldular. Ve bu, İsa'dan önce 250'ye, Parth'lar kralı I. Arsas (Arşak) Selevkos'luları İran'dan kovup Arsas'lar hanedanını kuruncaya kadar sürdü. Parth'lar Yunanlılara ve İsa'dan önce 250'den Miladî 224'e kadar Romalılara karşı savaştılar;

bu son tarihte İmparator Trajanus'a yenilen Parth'lar, Sasani kiral Ardaşir tarafından ilhak edildiler. Ardaşir, son Parth kralı Ardam'ın kızı ile evlendi.

Sasaniler de Bizans'ın temsil ettiği istilâcı Batıya karşı savaşı kahramanca ele aldılar. Kiral Şahpur İmparator Valerian üzerine ve I. Keyhusrev Justinianus üzerine daha da parlak bir zafer kazandı. Dört yüzyıldan uzun bir zaman (224-641) İran Doğu'nun Batı'ya karşı şampiyonu oldu. Muhakkak ki Ahemaniş'lerle Sasaniler büyük bir uygarlık kurmuşlar ve türlü başkentlerinde (Persepolis, Suza, Ktesiphon vb. de), mimarlık, kabartma, heykel sanatlarında büyük aşamalara eriştiklerini gösteren büyük anıtlar bırakmışlardır. *Fakat resimde hiçbir şey!* – Belki, Taki Bustan'da ve Nakşi Rüstem'de renkli dev kabartmalar. – Fakat küçük boyutlu gerçek resim, Mısır'la sürekli temasa (- 525 ten itibaren), I. Dara'dan (- 321) beri Yunanlılarla temasa ve 641'e kadar Roma ve Bizans'la temasa rağmen, yani toplam olarak 11 yüzyıldan çok bir zaman, resmin çok gelişmiş olduğu ülkelerle temaslara rağmen, İran, büyük uygarlığı içinde, mucizeye yaklaşan o minyatür gelişmesini önceden haber verebilecek bir resim okuluna sahip olmamıştır.

641'den, İslâm fethinden sonra, İran İslâm Devletinin bir parçası idi, ve o sırada, başka İslâm ülkelerinde olduğu gibi, o zamanın geçmişi ile o zamanın hali arasında gerçek bir kopma oldu. Bu İslâm dünyasında, yeni ilkeleri ve yeni sanat ve kültür anlayışı olan yeni bir toplum meydana geldi. Ve İran bu uygarlığa iştirakte birinci oldu; bu uygarlıkta, insan vücudunun tasviri kesin olarak yasak olmamakla birlikte, pek istenmiyordu. Bu İslâm ailesinin aktif üyesi olan İran, Medine'den, sonra Dımeşk'tan, en son Bağdad'dan gönderilen valilerle yönetildi – ve 1251'de Bağdad'ın düşmesine kadar kendi kentlerinden birinde yerleşmiş, kendine öz bağımsız bir hükümete sahip olmadı; ve ilk hanedan, Hülagû Hanedanı, yani Bağdad'ı yok edenden gelen İlhanlar Hanedanı olmuştur. Bu hanedan 13. yüzyılda Tebriz'e yerleşti, ve tam işte o zaman, sanat tarihçilerinin İlhanlı ya da Moğol minyatürler dedikleri ilk İran minyatürleri görülmeye başlamıştır. İlhanlı devleti 1251'den, Timur'un başkent olarak Semerkand'ı seçerek devletini kurduğu 15. yüzyıla kadar devam etmiştir. Sonra Timur İran'ı oğlu Şahruh'a (1405-1447) verdi; bu da başkent olarak Türk kenti olan Herat'ı seçti ve burayı edebiyat ve sanatın büyük bir merkezi kıldı. Halefleri Sultan Abu Said (1448-

1468) ve Sultan Hüseyin Baykara (1470-1507) Herat'ta ünlü resim okulunu geliştirip en yüksek aşamasına erdirdiler. Buna, sanat tarihçileri, "Turanid okulu" derler.

Timurî minyatürlerden ayrıntıları ile söz edebilirdim. Fakat İran'da ilk görülen Moğol minyatürleri ile ilgili olarak şunu söylemek isterim ki, bunlar bize bilhassa, göçebe hayatın sahneleri ve 13. yüzyılda henüz İslâmın silemediği Şamanlıkla ilgili sahneleri de, bilhassa Mehmet Siyahkalem koleksiyonunda, sorun'un anahtarını vermektedir. Burada, bu minyatürlerin kökeni olamayacak olan İran'dan çok uzaktayız.

Sonra Safevî'ler devri, ondan sonra da Kacar'lar ve nihayet bugün, İran'a Orta Doğu'da büyük ulus yerini yeniden veren şanlı Pehlevî hanedanı geldi.

Demek ki şu sonucu çıkarmak gerekiyor: Minyatür sanatı İran'da bu kadar iyi gelişmişse, bunun nedeni, nerede hüküm sürdülse, bir Türk sanatı olan ve başka yerlerde olduğu gibi burada da kendileri gelmeden var olmayan minyatürü, Türk hanedanlarının yüreklemiş olmalarıdır.

Şimdi sonuç verici bir analize geçelim. Zira dünya kültür örgütü olan UNESCO tarafından seçilip yayımlanan koleksiyonu gözönünde bulunduracağız. Koleksiyon, en yetkili uzmanlarla (Basıl Gray, Ivan Stchoukine ve André Girard) anlaşılıp Tahran'ın yetkili makamları ile birlikte çalışmalar sonucunda meydana gelmiş ve "İran Minyatürleri" adını taşımaktadır.

Bu albüm, varsayımımızı doğrulamak için en iyi destektir.

1 – Gerçekten albüm 6 el-yazmasını süsleyen 35 minyatürü içine almaktadır. El-yazmaları şunlardır: Timurî Prens Baysungur için 1430'a doğru yazılmış ve – 9 minyatürle – resimlenmiş, Firdevsî'nin Şahnamesinin bir kopyası (Planş 1-9). Ama gördük ki kitabın yazarları, Türk prensleri için çalışan Türklere. Ve bu kopya, bir Türk kenti ve Timurî Türk hanedanının başkenti Herat'ta, birçok Türk hattat, tezhipçi ve ressamın, – kendisi de bir büyük sanatçı olan-prens Baysungur'un emrinde çalıştığı atölyede yazılmış ve resimlenmiştir.

2 – İkinci el-yazması, ünlü "Kelile ve Dimne" nin Herat'ta aynı prensin atölyesinde 1410 - 1420 de Farsça güzel yazılmış ve 6 minyatürle (Planş 10 - 15) bezenmiş bir kopyasıdır.

Demek ki önceki düşünceleri uygulayarak bu minyatürlerin Türk olduklarını çikarsayabiliriz.

3 — Üçüncü el-yazması, başka zamanlara ait minyatürün (Pl. 16-24) koleksiyonu olan “Murak’a Gülşan” dır. Bu 9 minyatürden 4’ü Herat Timurî okulundandır, bunların 2 si ise ünlü ressam Behzad’ındır (1480’e doğru). Demek bunlar da (Pl. 16-19) Herat Türk minyatür okulundandır.

4 — Dördüncü el-yazması, Mevlâna Abdurrahman *Cami*’nin, “Heft Öreng” denen, ama burada “Heft Baykara” adını taşıyan yapıtın bir kopyasıdır. Bu son ad, nüshanın Sultan Hüseyin Baykara için ve onun saltanatı zamanında hazırlandığını gösteriyor. Kaldı ki, onu süsleyen 2 minyatür (Pl. 25, 26), Behzad’ın öğrencisi Kasım Ali tarafından 1480’e doğru yapılmıştır. Demek ki bütün bu yapıt, yani hattatlık, şiir ve minyatürler, Herat’ta Timurî Türk devrinde meydana gelmiştir.

5 — Son el-yazması İlhan’lıların veziri Reşid ed-Dîn’in 14. yüzyılda Moğolların tarihi üzerine yazdığı “Cami-üt Tevarih” in bir kopyasıdır. Bu el yazması, 16. yüzyılda Moğol İmparatoru Ekber’in kitaplığı için hazırlanmış ve 16 minyatürle süslenmiştir (Pl. 29-34). Hüme-yun’un oğlu, Babür’ün torunu olan Ekber’in Timurî bir Türk olduğu ve Hindistan’a, İran’dan geçmeden, doğrudan doğruya Semerkand’dan geldiği ve sanatçı, edebiyatçı ve Çagatay Türkçesinde şair olduğu biliniyor.

Moğollar, bütün Timurîler gibi, kitap sanatı için atölyeler kurmuşlardı; bir Türk hükümdarının atölyesinde hazırlanmış bir Türk kitabının el-yazması, hiçbir zaman İran resmine mal edilemez. Demek ki, bu kitabı süsleyen 6 minyatür Türktür.

Görülüyor ki, UNESCO’nun İran resminin en güzel örnekleri diye sunduğu 34 minyatürden 27 si kuşkusuz Türktür; öbürleri ise belirsiz zaman ve yapıcılardandır, öyle ki bunların kökenlerini, bilhassa “Muraka’a Gülşan” adlı birbiri ile hiçbir ilgisi olmayan minyatür ve yazılar (Pl. 20-24) koleksiyonunun kökenini saptamak çok zordur.

Sonuç :

Bayanlar ve Baylar,

Bu konuşmayı bir İslâm ulusunun başka bir İslâm ulusuna üstünlüğünü göstermek, ne de büyük uygarlığı ve ince ve derin

kültürü İslâm uygarlığına ilk katkı olan şanlı İran ulusunu küçültmek için yapmadım.

Bütün bu uluslar, büyük İslâm ailesinin üyeleridirler. Ve burada, bütün İslâmların kardeş olduklarını, “İnâmal müslimun ihva” demekle, İslâmlığın enerjik bir şekilde yediği ırkçılık yapmak da benim zihnimden tamamen uzaktır.

Fakat ben bu konuşma ile geçen yılki konuşmayı şunun için yaptım: Biz, Orta Doğu Müslümanları, 900 yıldan beri, Malazgirt’ten Sakarya’ya kadar ana-baba kalıtımımızı kahramanca savunan Türk kardeşlerimize borçluyuz ve bu borcu hiç olmazsa tanımak ve kabul etmek gerekir.

Sonra, kimi Batı tarihçileri, Batı’nın hırslarına karşı dikilen son devlete olan kinleri içinde, Türk uluslarının İslâm uygarlığına her türlü katkısını yadsımak ve Türk uluslarına iftira etmek için ellerinden geleni yapıyor ve “cesur askerdirler ama hiç kültürleri ve uygarlıkları yok” diyorlardı.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

VOLKMAR VON GRAEVE, *Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt. Fotografien von Dieter Johannes* (= *İskender lâhti ve atölyesi*. Fotoğraflar D. Johannes tarafından) (İstanbul Forschungen, Bd. 28), Berlin, Verlag Gebrüder Mann, 1970, 4°, 189 s. metin, 2 renkli lev., 80 lev.

İstanbul Arkeoloji Müzesinde bulunan "İskender lâhti" klâsik arkeolojinin en tanınmış ve hayret uyandırmış eserlerinden olup 1887 yılında Sidon (Sayda) yöresinde Ayâ mevkiindeki yeraltı kiral nekropolünde tesadüfî olarak bulunmuş, müzelerimizin ve Türkiye'de arkeolojinin kurucusu Osman Hamdi Bey'in zamanında işe el koyması, o dönem için örnek sayılabilecek bir kazı yapması sonunda meydana çıkarılarak deniz yoluyla İstanbul'a götürülmüş ve bu keşiften sonra yapılan yeni bir müzede teşhir edilmiştir. Osman Hamdi Bey'in o zamanın tanınmış arkeologlarından Th. Reinach ile birlikte yayınladığı anıtsal eser sayesinde¹ bilim dünyasına tanıtılan bu lâhit klâsik arkeoloji literatüründe önemli bir yer almakta gecikmemiştir. Nitekim G. Mendel'in İstanbul Arkeoloji Müzeleri kataloğunun birinci cildinde, bu lâhte dair yazılmış büyük bir monografinin sonundaki 1912 yılına kadar yapılan yayınların listesi bu hususu meydana koymaktadır². Bu tarihten sonra artık elkitaplarına geçmiş olan bu anıta dair yayınlar yavaş yavaş azalmakla beraber yine de devam etmiştir ki bunların bir listesi v. Graeve tarafından eserinin sonuna ilâve edilmiştir (s. 171/72). Fakat bu yayınların büyük bir kısmı lâhti sırf sanat eseri olarak ele almakta, ona karşı duyulan hayranlığı dile getirmekte, fakat onun taşıdığı problemleri geniş bir Yunanistan-Anadolu-Ön Asya çerçevesi içinde çözüme çalışmamakta idiler. İşte bu noksanı telâfi etmek üzere Frankfurt/Main Üniversitesi Arkeoloji Profesörü G. Kleiner'in teşvik, yönetimi ve arkeolojinin bugünkü durumunun ışığı altında hazırlanmış bir doktora tezinin genişletilmiş şekli olan bu kitap İstanbul'daki Alman Arkeoloji Enstitüsünün yayınladığı "İstanbul Forschungen" serisinde çıkmıştır. Eserin sonuna katılmış olan fotoğraflar yukarda zikrettiğimiz Osman Hamdi Bey-Th. Reinach'ın eserindeki fotoğraflardan sonra hiç şüphesiz en iyi resimlerdir³.

¹ O. Hamdi Bey-Th. Reinach, *Une Nécropole Royale à Sidon*, Paris 1892, s. 272 v.dd., lev. 23 v.dd.

² G. Mendel, *Catalogue des Sculptures grecques, romaines et byzantines* (Musée Impérial Ottoman), Constantinople 1912, s. 171 v.dd.

³ Aşağıda çeşitli vesilelerle bahis konusu edeceğimiz Basel Üniversitesi arkeoloji profesörü K. Schefold'un "*Der Alexandersarkophag*" (Berlin 1968) adlı, lâhti geniş bir okuyucu çevresine tanıtmak üzere kaleme alınmış olan eserinde M. Seidel tarafından çekilmiş olan siyah-beyaz fotoğraflar aynı seviyeye ulaşmamakta, buna karşılık renkli fotoğraflar daha başarılı görünmektedir. Bunlar aynı zamanda lâhitteki renklerin zamanla bir hayli solmuş olduğunu da açığa vurmaktadır.

“İskender lâhti” adıyla anılan lâhit, bilindiği gibi, üç daha küçük figürsüz lâहितle birlikte, büyük bir yeraltı odasının içinde bulunmuş, bu odada yeraltı suları ve rutubete karşı tertibat alındığından ve lâhit yapıldıktan kısa bir süre sonra odanın içine yerleştirildiğinden ötürü bovalarıyla birlikte gayet iyi durumda bize kadar gelmiştir. Lâhtin şu ya da bu yerinde görülen tahripler onun yapıldığı yerden yeraltı odasına nakli ameliyesinin ve bugün saptanması mümkün olmayan bir zamanda hipojeye girmiş ve lâhitleri soymuş olan define arayıcılarının eseri olsa gerektir.

Her iki uzun tarafındaki kabartmalarda Makedonya kralı Büyük İskender’in tanımlanmış olmasından ötürü “İskender lâhti” adını almış olan bu anısal lâhit Attika’dan getirilmiş Pentelikon mermerinden yapılmış olup şekil bakımından birbiriyle ilgili gibi görünmeyen iki parçadan meydana gelmektedir (s. 15 v.dd.): Alt kısım yani tekne dış cepheleri kabartmalarla süslenmek üzere derinleştirilmiş dikdörtgen satırlar kapsamakta olup bir tahta sanduka şekli göstermekte, onun üzerinde ise üst kısmı semerdam şeklinde iki tarafa meyilli ve üzeri balıkpulu şeklinde kiremitlerle örtülü bir kapak, yani arşitektonik bir eleman oturmaktadır. Bu bakımdan “İskender lâhti” aynı nekropolde bulunmuş olan “Satrap” ve “Likya” lâhitleri tradisyonunu devam ettirmektedir.

Gerek teknenin, gerek kapağın profilleri ve bezemelerinin esaslı bir surette incelenmesi (s. 21 v.dd.) burada sadece Attika etkilerinin değil, fakat Peloponnes (en çok Epidavros tholos’unun) etkilerinin de var olduğunu açığa vurmaktadır, bu bakımdan lâhtin bezemeleri bakımından Batıya bağlı olduğu, büyük bir orijinallığe sahip olmadığı ve “verici” olmaktan ziyade “alıcı” olduğu ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bezemeler genellikle M. ö. 317 yıllarında Attika mezar anıtlarında görülen bezemelerle yakın ilişkiler göstermektedir ki bu husus ilerde lâhtin tarihlenmesi için önemli bir kriter olarak ele alınacaktır.

Kapağın figürlü bezemeleri ise bizi Doğuya götürmektedir (s. 28 v.dd.). Mahya kirişi ve çatı kenarlarında görülen yaprak haleli kadın başları Anadolu’da olduğu gibi Suriye’de ve daha genel olarak Ön Asya’da pek eski çağlardan beri ibadet gören büyük tabiat tanrıçası ile ilgili olup belki tanrıçanın Suriye’de almış olduğu ada göre Atargatis’i temsil etmektedirler. Tabiatın sonbaharda sararıp ölmesi ve ilkbaharda tekrar dirilmesini sağlayan bu tanrıça ile kapağın altında mor fon üzerinde yer alan sararmış asma yaprakları frizi ilişkili olsa gerektir. Kapağın köşelerinde, kaidesiz olarak doğrudan doğruya kiremitler üzerinde, ileriye doğru bir hamle yapacakmış gibi oturan ve başlarını tehditkâr bir tarzda yana çeviren aslanlar, diğer birçok mezar anıtlarında olduğu gibi, lâhtin koruyucusudurlar. Aynı niteliği alınlıkların zirve akroterlerindeki antithetik grifon’lar ya da kapak pervazındaki üç boynuzlu aslan başları taşımaktadır. Mahya kirişi üzerindeki kartallar ise Suriye’de ölümlerin ruhlarını göklere götüren kuşlar olarak sayılmaktadır. Benzerleri İran ve Suriye’de bulunan bu tasvirler yazarın açıklamalarına göre süsten ziyade sembol rolünü oynamakta, dolayısıyla kapak üzerinde belirli bir program halinde düşünülmüş bir mezar sembolizminin bahis konusu olduğunu açığa vurmaktadır. Bu sembolizm en çok Suriye’de merkezlendiği anlaşılan ölüm-süzlük inançlarını yansıtmaktadır.

Yazar bundan sonra lâhtin kabartmalarını ele almakta, bunları esaslı bir surette tanımlamakta ve incelemkte (s. 49 v.dd.), bir uzun tarafla bir kısa tarafın konu bakımından beraber gitmesine rağmen dört kabartmanın kompozisyon bakımından başlı başına bir bütün teşkil ettiği noktası üzerinde durmaktadır. Meselâ bir uzun taraftaki aslan avı sahnesi üçüzlü kompozisyonu bakımından aynı nekropolde bulunmuş olan "satrap" lâhtinin av sahnesiyle dikkate değer bir benzerlik göstermekte, bu nokta İskender lâhtini yapan sanatçı ya da sanatçıların işe başlamadan önce "satrap" lâhtini görmüş olduklarını muhtemel kılmaktadır. Ortadaki hareketli grupu destekleyen köşe grupları Kıbrıs'ta Soloi'da bulunmuş olan "Amazonlar lâhti" ile ilişkilidir. Diğer uzun taraftaki savaş sahnesi de üçüzlü bir kompozisyona sahip bulunmakta, yalnız orta grupta yan gruplar arasına talî grupların sıkıştırıldığı ve hareketin sağ ve sol köşedeki atlı figürler tarafından frenlendiği görülmektedir ki bu husus yine "Amazonlar lâhti"ni hatırlatmaktadır⁴. Fakat İskender lâhtinin bu savaş sahnesinde en çok ortalara doğru bir savaş yığılılması göze çarpmaktadır ki bunun meselâ Pompeyi'de bulunmuş ünlü "İskender mozayiki"nde yankılarını saptadığımız savaş tablolarının etkisi altında vücut bulduğu söylenebilir. Bu suretle lâhitte hiçbir cephe ana cephe olarak ortaya çıkmamakta, her taraf kendi benlik ve özelliğini korumaktadır⁵.

Bu son nokta ile lâhit kabartmalarının örnekleri sorununa gelmiş oluyoruz ki bu sorun yazar tarafından s. 62 v.dd. da uzun boylu tartışılmakta, savaş sahnesinin İskender'in generallerinden (sonraları Makedonya kralı) Kassandros'un muhtemelen M. ö. 317 ile 307 arasında ressam Eretrialı Philoxenos'a yaptırmış olduğu savaş tablosuyla⁶ ve onun en iyi bir kopyası olduğu anlaşılan Pompeyi'de bulunmuş "İskender mozayiki" ile olan ilişkileri üzerinde durulmakta, burada tam bir kopmanın bahis konusu olamayacağı, bu ve belki başka savaş tablolarından çeşitli motiflerin (meselâ yere kapaklanan at üzerinden aşağıya atlarken İskender tarafından mızrakla öldürülen Pers) alınmış, fakat buna rağmen kompozisyon bakımından yeknesak ve ahenkli bir tasvir sağlanmış olduğu noktası belirtilmektedir.

Aslan avı sahnesine gelince (s. 68 v.dd.) yazar onun Krateros'un Delphi'ye adak ettiği anıt üzerindeki tunç kabartmadan ya da Palermo'da bulunan mozayığe örnek teşkil eden bir tabloda alınmış olamayacağı, fakat o zamana kadar gelen av tasvirleri tradisyonundan faydalanılarak ve çeşitli motifleri ustaca kullanmak ve

⁴ G. Rodenwaldt, *Griechische Reliefs in Lykien (Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin, philos.-hist. Klasse, 1933, XXVII)*, s. 1052.

⁵ Schefold, *adı geçen eser*, s. 7 de "aslan avı" cephesini lâhtin esas cephesi olarak kabullenmekte, bu tezini desteklemek üzere iki kısa taraf kompozisyonunun aslan avı sahnesine doğru yönetilmiş olduğunu ileri sürmektedir. Bu teze karşı bk. H. P. Laubscher, *Gnomon* 1971, s. 314/15. Aynı nekropolde bulunmuş hiçbir lâhitte ön cephe arka cepheden ayırt edilmiş değildir. Hattâ "ağlayan kadınlar lâhti" ve Kıbrıs'ta bulunmuş olan "Amazonlar lâhti"nde arka ve ön cepheler birbirinin aynıdır.

⁶ Plinius, *Naturalis Historia* 35, 110: "*Alexandri proelium cum Dario*". Fakat bu alanda bir otorite olan A. Rumpf (*Athenische Mitteilungen* 77, 1962, s. 240 v.d.) Philoxenos'tan ziyade Apelles'in bir tablosu üzerinde durmaktadır.

tertiplenmek suretiyle meydana getirilmiş olduğu fikrinde bulunmakta, aynı görüşü kısa taraftaki benzeri mevcut olmayan panter avı sahnesi için de ileri sürmektedir (s. 71 v.dd.); yani her iki sahnede de heykeltraş ya da heykeltraşların orijinalligi kendini göstermektedir.

Yunan ve Pers kıyafetinde savaşçıların katıldığı kısa taraf harp sahnesi ise (s. 73 v.dd.) üç münferit gruptan teşekkül etmekte, bu gruplar hareket bakımından birbiriyle bağlantı göstermemektedir. Bununla beraber burada tasvir bütünlüğü çeşitli durumlarda gösterilmiş olan kalkanlarla elde edilmektedir.

Yazar s. 81 v.dd. da savaş ve av sahnelerinin Yunan sanat geleneğine uygun olarak belirli kişilerle ilgili olmayan, zaman ve mekâna bağlı bulunmayan sahneler mi, yoksa belirli bir yerde ve zamanda belirli kişiler tarafından bir defaya mahsus olmak üzere yaratılmış bir olayla ilgili "tarihî" kabartmalar mı olduğu soruna değinmekte, dolayısıyla Yunanlıların "tarihî tasvirler"e karşı tutumu problemini ele almaktadır ki bu önemli fasıla haklı olarak eserde büyük bir yek ayrılmıştır. Gerek Makedonyalı-Yunanlı ve gerek Pers savaşçı ve avcı tiplerinin, bunların taşıdıkları silâh ve elbiselerin büyük bir özenle işlenmiş olması⁷, savaş sahnesinin sol köşesinde başında aslan postu taşıyan Büyük İskender'in portre figürünün bulunması, sahnenin ortasında yer alan bir genç Makedonyalı atlının, sağ köşesinde bulunan başka bir Makedonyalı atlının çehrelerinde bariz portre hatları göstermeleri (s. 146 v.dd.), av sahnesinde sol tarafta yine İskender'in bulunması, bundan başka gerek uzun ve kısa taraf av sahnelerinde ortada Pers kıyafetinde ve kısa taraf savaş sahnesinde Pers tarzında kırmızı bir elbise giymiş herhalde önemli bir kişinin yer alması burada tarihî tasvirlerin bahis konusu olduğuna işaret etmektedir. Bu böyle olduğuna göre lâhtin sahibinin kim olduğu sorunu ortaya atılabilir.

Sidon nekropolündeki lâhitlerin belirli fasılalarla birbirini izlemesi bunların aynı aile ya da sülâle tarafından kullanıldığı faraziyesini kuvvetlendirmektedir. Bu faraziye tanınmış Alman arkeologlarından F. Studniczka tarafından ortaya atılmış⁸, bu alanda yapılan daha yeni araştırmalar sayesinde ise güç kazanmıştır. Studniczka bir taraftan lâhitlerin kronolojik sırasını ve bunların nekropolün yapı tarihine uygun olarak yeraltı odalarına yerleştirilmesi tarihlerini, diğer taraftan tarihî kaynaklarda bildirilen Sidon kiralılarının listesini tertiplemiş, bu suretle çeşitli lâhitleri çeşitli kiralılara izafe etmek hususunda ilk bir denemede bulunmuştur. "İskender lâhti" nekropolün son anıtsal lâhti olduğuna göre son Sidon kiralına ya da son kiralılarından birine ait olmalıdır. Studniczka'ya göre bu kiralı Abdalonymos'tur. Yazar da bu tezi benimsemekte ve lâhtin sahibi olarak aynı kiralı kabullenmektedir (s. 118 v.dd., 125 v.dd.). Tarihî bir kayda göre bütün kahramanlığı İskender'e zambak suyundan yapılmış bir parfüm sunmaktan ibaretmiş gibi gösterilen bu

⁷ Bu incelemenin sonucu olarak şu gerçek ortaya çıkmaktadır ki gerek Makedonyalıların, gerek Perslerin kıyafetleri ve taşıdıkları silâhlar İskender'in Hindistan seferinden sonra M.ö. 326 da ve ondan sonra 324/23 yıllarında Susa, Opis ve Babil'de uyguladığı ordu reformlarıyla ilgilidir ve bu tarihlerden daha eski olamazlar (s. 100 v.dd.). Bu husus ise lâhtin *post quem* tarihini vermektedir.

⁸ F. Studniczka, *Über die Grundlagen der geschichtlichen Erklärung der Sidonischen Sarkophage* (*Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 9, 1894, s. 204 v.dd.).

kırala dair Romalı tarihçilerden Curtius Rufus ve Iustinus daha fazla bilgi vermektedirler. Bu bilgilerle göre İskender, İssos muharebesinden sonra, Suriye'ye girdikten ve Sidon'u savaşı zaptettikten sonra Pers taraftarı olan kiral Straton'u tahtından indirmiş ve onun halefini tayin işini yakın dostu Hephaistion'a bırakmıştır. Çünkü kendisi tüm Suriye ve Mısır kıyılarını işgal etmek, bu suretle üsüz kalacak olan Pers-Fenike donanmasını ele geçirmek üzere hızla güneye inmek zorunda idi. Bu görevi alan Hephaistion ise şehrin ileri gelenlerine danıştıktan sonra kiral sülalesiyle uzak bir akrabalığı olan ve şehrin dışında bir bahçe evinde mütevazı bir hayat geçiren Abdalonymos'u seçmiş ve bazı Sidonlu'ların direnmelerine rağmen, onu Sidon tahtına oturtmuştur.

Bu olaya göre lâhit kabartmaları şu şekilde açıklanabilir (s. 133 v.dd.): Kabartmalar lâhit sahibinin hayatıyla ilgili olacağına göre lâhtin bir uzun tarafında tanımlanan savaş sahnesi İssos muharebesidir. Gerçi Abdalonymos bu savaşa katılmamıştır, amma bu muharebe sayesinde İskender'e Suriye'nin kapıları açılmış, bu olay Abdalonymos'un hayatında büyük bir dönüm noktası olmuş ve onun tahta oturmasına yol açmıştır. Savaşın ortasındaki genç Makedonya atıcısının Abdalonymos'un velinimetini Hephaistion'u tanımladığı kabul olunabilir. Savaş sahnesinin sağ ucundaki atlı ise, genellikle ileri sürüldüğü gibi, İskender ve babası Filip'in emektar komutanı Parmenion olamaz. Çünkü bu komutan o zamanlar aşağı yukarı 70 yaşında idi. Lâhitteki portre başı ise bir ihtiyar başına uymamaktadır. Bundan başka İskender, saltanatının sonlarına doğru, hayatına kastettikleri bahanesiyle Parmenion ve oğlu Philotas'ı idam ettirmişti. Bundan ötürü İskender'e pek çok şey borçlu olan lâhit sahibinin bu kişileri lâhtinin üzerinde tanımlatmış olması pek muhtemel değildir. Bunu ancak bir İskender düşmanı yapabiliirdi. Bu figür için Suriye-Fenike harekâtında önemli rol oynamış olan Perdikkas ya da Krateros hatıra gelebilir. Fakat İskender'in zırhlı gömlek ve başka herhangi bir koruyucu silâh taşımaksızın savaşa katılmış olması acaba onun lâhit yapıldığı zaman ölmüş ve bir "heros" mertebesine yükselmiş olduğuna bir işaret sayılabilir mi?

Diğer uzun taraftaki av sahnesi de tarihî bir olayı tanımlamaktadır (s. 136 v.dd.). Esasen aslanın atlı ya da arabalı avcılar tarafından avlanması bizi Doğuya götürmekte ve böyle avlanmalar iyi bir teşkilât ve geniş alanlara ihtiyaç göstermektedir. Elimizde bulunan belgeler (bilhassa Plutarkhos'un *İskender'in hayatı* 40) İskender'in belki İssos'tan kısa bir süre sonra ya da Mısır'dan geri dönerken Suriye'de, belki Sidon yöresinde vahşi hayvanların beslendiği bir parkta (paradeisos) avlanırken bir aslanı öldürdüğünü bildirmektedir. Bu ava Abdalonymos da katılmış ve kendisini sahnenin ortasında, aslanın hücumuna uğrayan Pers kıyafetinde atlı olarak tanımlatmış olabilir. Onun karşısındaki Yunan kıyafetindeki atlı ise yine Hephaistion olmalıdır. Bu hareketli orta grupun solunda, portre hatlarından anlaşıldığı gibi, İskender (bazan ileri sürüldüğü gibi Demetrios Poliorketes değil) at üzerinde ortaya doğru ilerlemekte ve Sidon kiralını düşmüş olduğu tehlikeli durumdan kurtarmak istemektedir. Bu sahnede İskender'in bir kenara itilmiş gibi gösterilmesinin bizi yanlış bir sonuca götürmemesi gerekir. Lâhit sahibi olan Sidon kiralının kendini ortada tanımlatmasına herhalde hakkı vardı. Doğular ile Batıların beraberce ve dostça avlandıkları bu kabartmada başka bir nok-

tanım da açığa vurulduğu anlaşılıyor ki o nokta İskender'in ötedenberi izlediği Perslerle Makedonyalıları birleştirmek ve kaynaştırmak politikasının sembolik bir ifadesi olsa gerektir.

Lâhtin kısa tarafındaki savaş sahnesinde (s. 142 v.dd.) üç gruptan meydana gelen bir kompozisyon görülmekte, diğer gruplardan tecrit edilmiş olan orta grupta Pers kıyafetinde bir savaşçı atının altındaki bir Yunanlıya son mızrak darbesini indirmek üzere bulunmaktadır. Yazar bu orta grubu M. ö. 394 yılında ölmüş olan Attikalı Dexileos'un mezar kabartması ile kıyaslamakta, dolayısıyla burada bir ölüm havası sezmede, bundan ötürü bu tarafta Abdalonymos'un öldüğü bir savaşın tanımlandığını kabullenmektedir ki bu savaşa aşağıda tekrar temas olunacaktır.

Kapağın alınlıklarındaki kabartmalar gerek üslup, gerek kompozisyon bakımından lâhtin diğer kabartmalarıyla boy ölçüşmemekte ve bunlarda ikinci derecede taşçı ustalarının çalışmış olduklarını göstermektedir. Bu alınlıklardan bir tanesinde Yunanlıların (ya da Makedonyalıların) Yunanlılara (ya da Makedonyalılarına) karşı cenkettikleri gösterilmiştir ki bu sahnenin mahiyeti birtakım tartışmalar yapılmasına ve birbirine karşıt farazyelerin ileri sürülmesine yol açmıştır (s. 138 v.dd.). Yazara göre burada da bir tarih konusu bahis konusudur ve bir savaş değil, fakat bir baskın tanımlanmıştır. Çünkü ortada öldürülen kişi silâhsızdır ve sağdan ve soldan koşup gelen iki savaşçı tarafından savunulmaktadır. Sol köşede ise yine silâhsız bir hizmetkâr yere düşmek üzere olan bir yaralı savaşçıyı arkasından desteklemektedir. Yazara göre burada İskender'in ölümünden sonra saltanat nâibi olan Perdikkas'ın Mısır seferi esnasında ordugâhında katli tanımlanmıştır. Katil sahnesinin sağında sakallı, zırhlı elbiseli ve diademli figür ise Makedonya ordusu tarafından küçük İskender'le birlikte Philippos III adı altında tahta oturtulmuş olan İskenderin gayri meşru kardeşi Arrhidaios'tur. Bu fikir bize makul görünmekle beraber bu katil olayının Abdalonymos'un hayatında ne gibi bir rol oynadığını saptamak mümkün olamıyor. Bununla beraber İskender'in adamı olan Sidon kıralının, bu büyük hükümdarın ölümünden sonra devlet bütünlüğünün koruyucusu olarak ortaya çıkan ve saltanat nâibi olarak tüm kudreti elinde toplayan Perdikkas'ın ve onun ölümünden sonra aynı ilkenin temsilciliğini yapan Antigonos Monophthalmos ve oğlu Demetrios Poliorketes'in tarafını tuttuğu ve Ptolemaios'un Fenik'eyi geçici olarak işgal etmesine rağmen tahtında kaldığı büyük bir ihtimalle ileri sürülebilir. Yazara göre burada M. ö. 312 yılında Ptolemaios ile Demetrios arasında yapılan Gaza (Gazze) savaşı bahis konusudur ve bu savaşta Abdalonymos ölmüştür. Her ne hal ise yalnız şunu hemen hemen kesinlikle söyleyebiliriz ki gerek bu kısa tarafta, gerek ikinci alınlıkta (s. 62) Abdalonymos ve askerleri Makedonyalıları ya da Yunanlılara karşı cenk etmektedirler. Böyle bir olay ise ancak İskender'in ölümünden sonra, yani Diadokh'ların aralarında yaptıkları savaşlar esnasında düşünülebilir. Bu tasvirler de lâhtin geç bir döneme, yani 312 yıllarına tarihlenmesi hususunda bir ipucu olarak ileri sürülebilir⁹.

⁹ Schefold (*adı geçen eser*, s. 9, 11, 28, 33) bu tarihlenmeyi stilistik nedenlerden ötürü reddetmektedir. Bu bilginе göre lâhit İskender zamanında, yani kullanıldığı zamandan çok önce yapılmıştır. Üslubu bakımından lâhit daha henüz geç klâsik sanat özelliklerine sahiptir. Bundan başka Pers ve Makedonya tasvirlerine ya da

Özet olarak şunu söyleyebiliriz: Nasıl ki kapağın üzerinde yer alan sembolik figürler belirli bir dinî programa göre yapılmış ve tertiplenmiştir, tekne ve alınlıklardaki kabartmalar da lâhtin sahibinin hayatıyla ilgili bir tarihî programa göre düzenlenmiştir. Gerçi Abdalonymos'un hayatına dair elimizde pek az bilgi bulunması, kabartmalarda tanımlanan tarihî kişilerin - İskender'den sarfinazar - portrelerinin bilinmemesi kesin sonuçlara varılmasını güçleştirmektedir. Fakat yazarın da belirtmeğe çalıştığı gibi İskender döneminden sonra Yunanlılarda, daha önceki çağlara kıyasla, daha büyük bir tarih şuurunun uyanmış olması birçok tarihî tabloların vücut bulmasına yol açmıştır ki bunların başında, hakkında Pompeyi'de bulunan "İskender mozayiki" sayesinde bir fikir edindiğimiz Eretrialı ressam Philoxenos'un büyük ve yeknesak bir kompozisyon halinde M. ö. 317 ile 307 yılları arasında Makedonya hükümdarı Kassandros'un siparişi üzerine yapmış olduğu anlaşılan ve İssos ya da Gavgamela savaşını tanımlayan ünlü tablosu gelir. Her iki eserde de bazı benzerliklerin bulunması, meselâ İskender tarafından, ön ayakları üzerine kapanmış hayvandan aşağıya atlarken mızrakla delinmek suretiyle öldürülen Pers motifinin yer alması¹⁰ lâhitteki savaş sahnesinin tablonun etkisi altında kaldığını açığa vurmaktadır. Fakat burada, yazarın da haklı olarak ileri sürdüğü gibi, tam bir kopya bahis konusu değildir. Lâhtin yapıcıları tablodan sadece bazı motifler almakla yetinmişlerdir.

Eserinin V. faslında v. Graeve İskender lâhti ve onunla birlikte bulunmuş olan üç lâhtin yapıldığı atölye sorununu ele almaktadır (s. 158 v.dd.). Bu atölyede bir taraftan Yunanistan'dan (bilhassa Attika'dan), bir taraftan İonya'dan gelen heykeltıraşlar çalışmış olsalar gerektir. Bunlardan bazıları İskender ordularıyla birlikte Doğuya gitmiş ve İskender'in ölümünden sonra tekrar geriye dönmüş olmalıydılar. Kısa taraf savaş sahnesinde bir kalkanın içindeki "Pers kiralının huzuruna kabul" sahnesi (s. 102 v.dd.) bu sanatçılardan bazılarının Pers saray kabartmalarını görmüş olduklarını açıkça göstermektedir. Fakat eserde gereği gibi açığa vurulmayan bir nokta vardır ki o da Fenike'de bir yüzyıldan fazla bir zaman var olduğu anlaşılan bu atölyede Lykia'da mahallî kıralların saraylarında çalışmış ve buradaki lâhit tradisyonunu benimsemiş İonyalıların da çalışmış olmalarıdır. Meselâ aynı nekropolde bulunmuş olan "Lykia lâhti" bu hususta delil olarak ileri sürülebilir. Lâhitler üzerindeki çalışmalarıyla ün kazanmış olan Rodenwaldt de Sidon lâhitlerinin sadece Attika ya da İonya sanatının eserleri olarak ele alınmayacaklarını, çünkü klâsik çağlarda bu ülkelerde kabartmalı lâhitler kullanılmadığını, sanatçıların başka ülkelerdeki lâhit sanatı tradisyonuna uymak zorunda bulduklarını, bu ülkeler arasında ise klâsik mezarlar bölgesi olan Lykia'nın önemli bir rol oynadığını ve Kıbrıs ile Sidon'a etkilerde bulunduğunu ifade etmektedir¹¹.

bunların beraberce faaliyette bulunmalarına karşı gösterilen ilgi ancak İskender'in hayatta bulunduğu bir zamana ait olabilir. Fakat bu iddialara karşı bk. Laubscher, *adı geçen makale*, s. 314.

¹⁰ Bu tablonun ve bilhassa bu motifin hellenistik dönemden Rönesansa kadar geçirdiği değişiklikler ve yaptığı etkiler için bk. A. v. Salis, *Antike und Renaissance*, Zürich 1947, s. 89 v.dd.

¹¹ Rodenwaldt, *adı geçen makale*, s. 1052. Ayrıca bk. J. Borchardt, *Türk Arkeoloji Dergisi* XVIII-2, 1969 (1970), s. 71 ve not 25. - Taş lâhitler ötedenberi Mısır,

İşte bu suretle terkihi hakkında bir fikir edindiğimiz bu Sidon atölyesinde yazara göre iki baş heykeltraş çalışmıştır. Birinci usta İskender lâhtinden başka İstanbul Arkeoloji Müzesindeki 74 no.lu küçük lâhti, ikinci usta ise aynı müzedeki 72 ve 73 no.lu lâhitlerin taslaklarını yapmış ve kabartmaların işlenmesine nezaret etmiştir. Gerçi kabartmaların etraflı bir şekilde gözden geçirilmesi (s. 75 v.dd.) bunlarda çeşitli taşçı ustalarının eli olduğuna işaret etmektedir. Fakat lâhtin doğu Yunan sanat tradisyonunu benimsemiş olduğu anlaşılana baş heykeltraşın nezareti altında yapılmış olması onun çeşitli yönlerden gelen çeşitli etkilere rağmen sanat-kârane bir bütün olarak ortaya çıkmasını mümkün kılmıştır¹². Doğu Yunan etkileri en çok panter ve bir dereceye kadar aslan avı kabartmalarında kendini göstermektedir. Buna karşılık savaş sahnelerinde çalışan ustalar Attika'nın ve orada faaliyette bulunmuş olan ressam Philoxenos'un üslup özelliklerini benimsemiş olmalıdırlar. Bu husus baş heykeltraşın kontrolünün pek sıkı olmadığını ve bazı taşçı ustalarına belirli bir serbesti bıraktığını açığa vurmaktadır.

Yukarda gördüğümüz gibi M. ö. 311 yıllarına tarihlenen bu lâhtin erken helenezim sanatındaki yeri üzerinde duran yazar (s. 167 v.dd.) kabartmaların yeni bir şekil dili konuşmağa başladıklarını belirtmektedir. Meselâ av sahnesinde hareket, vücut ile elbise arasındaki ilişkiler İskender dönemi sanatının yankılarını taşımakla beraber hareketlerin ağırlaştığı, bazı kumaş kitlelerinin dekoratif bir karakter takındığı, uzun taraf savaş sahnelerinde figürlerin önceki dönemlere kıyasla daha sathî işlendiği ve zemin üzerinde sağlam bir surette durmadığı, bazı hallerde kumaş kitlelerinin vücudu örttüğü ve hareketleri frenlediği görülmektedir ki bütün bu özellikler İskender zamanının artık aşılması olduğunu göstermekte, bezemelerin incelenmesi de aynı sonuçlara varmaktadır.

İşte bu suretle antik çağın bize kadar gelen en önemli eserlerinden biri olan "İskender lâhti" geniş bir çerçeve içinde ele alınmış, bu eserin ne gibi problemleri olduğu açığa vurulmuş, bunlardan bazıları çözülmüş, bazıların ise çözülmesi için yeni yollar gösterilmiştir. Bu inceleme bir kerre daha şu gerçeği açığa vurmuştur ki Sidon, Kıbrıs ve Lykia lâhitlerinde konular, kompozisyon prensipleri ve motifler Doğudan gelmekte, fakat bunlar Yunan şekil ve üslubunu takinmakta gecikmemektedir, yani fikir Doğudan, şekil ise Batıdan gelmektedir. Bu eserin ortaya koyduğu başka bir gerçek ise bilimin artık kapanmış gibi görünen eski konulara yeni sorular sorulduğu yerde ilerlediğidir.

Ord. Prof. Dr. ARIF MÜFİD MANSER

Asur ve Fenike gibi doğu ülkelerinde kullanılmış, oradan herhalde Kıbrıs üzerinden Lykia'ya geçerek orada uzun zaman, Roma imparatorluk dönemi içerlerine kadar, tutunmuştur.

¹² Schefold (*adı geçen eser*, s. 24 v.d.) 6 tane sanatkar kabullenmekte, lâhtin üslubunda doğu Yunan (İonya) elemanları üzerinde haklı olarak durmakta, fakat atölyenin Fenike'de değil, batı Anadolu kıyılarında faaliyette bulunduğunu ileri sürmektedir.

MICHELE MEMBRÈ : *Relazione di Persia 1542*. Ms. inedito dell'Archivio di Stato di Venezia pubblicato da GIORGIO R. CORDONA. Con una appendice di documenti coevi, concernenti il primo quindicennio di regno dello Scia Tahmasp 1525-40, a cura di Francesco CASTRO. Indici di ANGELO M. PIEMONTESE. Presentazione di GIANROBERTO SCARCIA. Napoli, 1969 LXX + 255 sayfa, 7000 liret. = Studi e materiali sulla conoscenza dell'Oriente in Italia. Pubblicati col contributo del Consiglio Nazionale delle Ricerche. 1

Osmanlı tarihi üzerinde çalışanlar Venedik Bailo ve Ambasciatore'lerinin¹ görev süreleri sonunda, Venedik Senato'suna sundukları *Relazione*'leri birinci derecede kaynaklar arasında saymağa devam etmektedirler. Geçen asırda Alberi'nin önderliğinde bunların XVI. asra ait olanları basılı hale geldikten sonra, XVII. asra ait olanlar da Barozzi-Berchet ikilisi tarafından yayınlandı². Bununla beraber Venedik Devlet Arşivinde (Archivio di Stato di Venezia) ve kütüphanelerinde (Biblioteca Marciana, Museo Civico Correr, Querini Stampalia) yayınlanmağa lâyık *relazione*'ler vardır³. Şimdi tanıtmağa çalışacağım kitap da, bilinmesine rağmen

¹ Bailo üç yıl süre ile İstanbul'da oturabilirdi. Türk kaynaklarında باليوس-باليوس şeklinde geçer. Ambasciatore ise herhangi bir sorun hakkında ayrıca geçici olarak gönderilirdi. Bu temsilciler hakkında bk. Cavit Baysun, *Balyos*, İslâm Ansiklopedisi c. II s. 291-295. Bütün batı kaynakları Türk-Venedik ilişkileri tarihine ham malzeme olarak şu eserde elimizdedir: Tommaso Bertelè, *Il Palazzo degli Ambasciatori di Venezia a Costantinopoli e le sue antiche memorie*, Bologna 1932.

² E. Alberi, *Le Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato durante il Secolo XVI*. Firenze. (Hepsi 15 cilt olmakla beraber 3 cildi Türkiye'ye ayrılmıştır.) 1885 Nicolò Barozzi-Guglielmo Berchet, *Le Relazioni degli Stati Europei Lette al Senato dagli Ambasciatori Veneziani nel Secolo Decimosettimo. Raccolte ed annotate da N. B e G. B.* Turchia. Serie V. Volume unico, parte I e II. Venezia 1866-1871. Bu *relazione*'lerin tarih sırasına konulması ve başka yerlerde de yayınlanmış olanlar hakkında bk. Francesca Antonibon, *Le relazioni a stampa di ambasciatori veneti*. Padova 1939. Konsolos *relazione*'lerini de ihmal edilmeyecek kaynaklar arasında sayabiliriz. Gene Berchet tarafından yayınlanmıştır: *Relazioni dei Consoli Veneti nella Siria*. Torino 1866. Suriye'deki bu konsoloslarla beraber, Mısır'dakilerin de ayrı ayrı yayınlanmıştır: bk. Antonibon, *a. g. e. s.* 40 vd.

³ Türk tarihini ilgilendiren bir tanesi şu kitapta zeyil olarak yayınlanmıştır: Federico Seneca, *Il Doge Leonardo Donà*. Padova 1959 s. 263-321. 1595 senesinde İstanbul'a gelen ve yeni ahidnameyi Osmanlı Devletinden alan Venedikli devlet adamı L. Donà, 12 Mart 1596 tarihinde *relazione*'sini Senato önünde okudu. Yayınlayan, Venedik Şehir Müzesinde (Museo Civico Correr) bulunan zengin elyazmaları külliyyatı arasında, Donà (Donado) ailesinin devrettiği bir nüshadan çıkarıp kitabına dercetmiştir.

yayınlanma fırsatını yeni bulan bir tanesini içine almaktadır. Her ne kadar *Iran Relazione*'si başlığını taşıyorsa da, Türk tarihinin en mühim devirlerinden birini kapsadığı için tanıtılmasını yararlı gördük.

Yayında birinci derecede önemli olan takdim yazısını hazırlayan G. Scarcia, Venedik'teki Cà Foscari Üniversitesi, İran Dili ve Edebiyatı Profesörüdür. İran ve Avrupa kaynaklarından yararlanmak suretiyle konunun tarihî yönünü açıklığa kavuşturan çok detaylı ve yararlı bir önsöz hazırlamıştır (XI-LXX). İlk bölümde *Relazione*'nin ve Şah Tahmasp belgelerinin Venedik Devlet Arşivindeki durumlarından söz etmektedir. Sonra da konunun tarihi ilgilendiren yönüne geçmektedir. Takdimci Uzun Hasan devrinden beri batı dünyasının, İran'ı kendisine müttefik yaparak Türklere karşı ikinci bir cephe açma yolunu aradığını işaret ederek, bu konunun işlendiği yeni bir eseri de zikr ediyor: (Barbara von Palombini, *Bündniswerben Abendländischen Mächte um Persien 1453-1600*, Wiesbaden 1968). Bu kitabın basıldığı yıl, Şah İsmail'in 1508-1510 yıllarında Venedik ile bir anlaşma yolu aradığına dair italyanca belgeler, güzel bir araştırma ile beraber yayınlanmıştır: (Francesca Lucchetta, *L'“affare Zen” in Levante nel primo cinquecento*, Studi Veneziani X (1968) s. 109-219). Venediğin o zamanki Şam Konsolosu Pietro Zeno (zen) tarafından idare edilen anlaşma çabası sonuca ulaşmamış, Memlûk'ler konsolosu tevkif edilip Venediğe iade etmişler, Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail ile yalnız çarpışmıştır.

Kitabın zeyil kısmının ilki, Marino Sanuto'nun *Diarii* adlı 58 ciltlik külliyyatının ⁴ Şah Tahmasıp devrinin ilk onbeş yılına ait haberlerine ayrılmıştır. Bu haberler Anadolu-İran çatışmasını tevsik eden mühim kayıtlardır. Daha Bayezid II devrinde başlayan Türk boylarının İran'a göç edişi ve bu Türkmenlerin tekrar Anadolu'ya bir düşman ordu niteliği ile saldırması sorunu, kesin bir sonuca ulaşmamıştır. Merhum Profesör Mükrimin Halil Yınanç'ın ilmî bir yön verdiği bu konu (*Akkoyunlular*, İslâm Ansiklopedisi c. 1 s. 262), Türk belgelerinin ışığı altında oldukça aydınlanmıştır ⁵. Bununla beraber Anadolu Türk boyları üzerinde değerli çalışmaları ile

⁴ 1498 - 1533 yılları arasında Venedik resmi makamlarına gelen bütün belgeleri şahsen gören Marino Sanuto, sonradan bunların kopyalarını ve özetlerini topluyarak *Diarii* adını verdiği bir külliyyat meydana getirmiştir. Türk tarihini ilgilendiren değerli haberleri ve belgeleri de içine alan 58 ciltlik bu külliyyat henüz basılmamış iken Hammer tarafından kullanılmıştır. Bu asır başında yayımı yapılan bu abidevi külliyyattaki Memlûk Sultanlığına ait kayıtlar kıymetli notlar ilâ, vesi ile bir kaç sene evvl yayınlandı: Maria Nallino, *L'Egitto dalla Morte di Qa'it Bay al- l'Avvento di Qansuh al-Gûri 1496-1501 nei Diarii di Marin Sanudo*. Rendiconti dell'Accademia Nazionale dei Lincei, Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche. Serie VIII 1965 fasc. 7-12 vol. XX, s. 414-464.

Bu sıralarda Şah İsmail devrine ait kayıtların gene İtalya'da basılmakta olduğunu da haber aldık. Babinger göremediğim bir makalesinde Sanuto'dan yararlanmıştır: Marino Sanuto's Tagebücher als Quelle zur Geschichte Safawiyya. A Volume of Oriental Studies presented to Prof. E.G. Browne. Cambridge 1922, 28-50.

⁵ Şehabettin Tekindağ, *Şah Kulu Baba Tekeli isyanı*, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, n. 3 (Aralık 1967) s. 34-39 ve n. 4 (Ocak 1968) s. 54-59. Aynı müellifin İslâm Ansiklopedisi'nde (cüz. 121 s. 124-129) yazdığı *Teke-ili* maddesi.

tanıdığımız Sayın Prof. Faruk Sümer'in vaad ettiği makalesi ⁶ konuyu büyük ölçüde halledecektir. Elimizdeki son bir araştırma doğu ve batı kaynaklarını sıkı bir eleştiriden geçiriyorsa da, yeterli başlangıcı yoktur ⁷. Elçi'nin bizzat şahid olduğu sahneler, önemi gözönünde tutularak iler ki sayfalarda dilimize çevrilmiştir.

Elimizdeki kitapta *Ambasciatore* Daniello Ludovisi'nin ⁸ *relazione*'sinden yapılan aktarmaya göre (s. XXIII) "Sofi - İtalyan kaynaklarında İran şahlarına verilen isim - Türk Sultanı ile karşılaşacak güçte değildir. Elindeki 120 bin kişilik süvari kuvveti de yeterli değildir... Piyade ve topçusu yok. Türk Sultanını yormak suretiyle yenilir ki çok zordur".

İran tarafından da umduklarını bulamadıkları için tekrar Türk hizmetine koşan Türkmen boylarının sayısı pek çoktu. Bunlar Şah'ın Türk kuvvetlerine karşı koyamayacağını haber veriyorlardı (s. XXII ve XXIV). İktidar hırsı boylar arasındaki çatışmaları kızıştırıyor ve sonucunda da Anadolu'ya ilticaların çoğalmasını neden oluyordu. 1530-1533 yıllarında Tekelü boylarının yıldızı sönüp, yerlerine Şamluların iktidara gelmeleri, Türk tarafına geçenlerin sayısının artması dikkati çekecek bir husus yaratıyor (s. XXV). (Bu konuya dair Türk kaynakları için bk. Tayyip Gökbilgin, *İbrahim Paşa*, İslâm Ansiklopedisi, cüz. 50 s. 913 ve *Süleyman I*, İslâm Ansiklopedisi cüz. 141 s. 116).

C zeyilleri 1535 yılında cereyan etmiş olayları nakletmesi bakımından önemlidir. Henüz basılmamış olarak Venedik şehrinde ele geçen bu belgeler kitabın değerini arttırmaktadır. Takdimcinin verdiği özete göre (s. XXVI vd.), Türk ordugâhı içine sokulan bu Venedikli, Türk ordusunun maddî ve manevî gücü hakkında enteresan bilgiler vermektedir. Bu konunun Feridun Bey Münşeâtında bulunan İran Seferi *menzîlnâmesi* ile karşılaştırılması yeni sonuçlara yol açabilir. Kanunî tarafından başarı ile sonuçlandırılan seferden sonra İbrahim Paşa Türk zaferini Venediğe bildirdi (Gökbilgin, *Belgeler*, vesika 28 s. 156 vd. Gene aynı mektubunda, İbrahim Paşa Venediğin Osmanlılarla iyi geçinmesini tavsiye edip ayrıca V. Şarl hakkında bilgi istemişti). Gerçekten de bu haber üzerine, Venedik Senatosu Tom-

⁶ Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi c. 1, Sayı 1, s. 9 n. 12 ve ayrıca *Oğuzlar (Türkmenler)* Ankara 1967 s. 152 n. 436 da hazırladığı haber verilen: "Safavî Devletinin kuruluşunda Anadolu Türklerinin rolü". başlıklı makale.

⁷ Hanna Sohrweide, *Der Sieg Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert*, Der Islam LXI (1965) s. 95-223.

⁸ Bu elçi hakkında bk. Tayyip Gökbilgin, *Venedik Devlet arşivindeki vesikalar külliyyatında Kanunî Sultan Süleyman Devri Belgeleri*. Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi. (Bundan sonra, Gökbilgin, *Belgeler*) c. 1, S. 2, vesika 4, s. 163.

Türkiye'nin Avrupa siyaseti hakkında önemli bilgiler getiren bu vesika yayını hakkında yazdığım İtalyanca bir tanıtma yazısı Venedikteki *Studi Veneziani* dergisinin XII. (1970) cildinde basılmıştır; s. 666-671. İkinci kısmı da, bu tanıtmanın hazırlanışı sırasında Türk Tarih Kurumu'na teslim edilmiş bulunuyor. Basılmasının biran evvel bitmesini beklemekteyiz [P. S. Bu çalışmanın tashihlerini verdiğim sırada C. V-VIII S. 9-12 s. 1-151 de tamamlanmış ve süratle yayına verilmiştir. Hazır olan notlarımı yayınlamak niyetindeyim].

maso Mocenigo adındaki diplomatını İstanbul'a yolladı. Bu yıllarda Venedik şehrinde ve topraklarında hissedilmekte olan buğday kıtlığı, Türk ülkelerinden edinilen buğdayla giderilebildi (Gökbilgin, *Belgeler, vesika 21 s. 149 vd, v. 22 s. 150 vd, v. 23 s. 151 vd, v. 30 s. 157 vd, v. 79 s. 203*). Scarcia tarafından Venedik Devlet Arşivinden çıkarılan kayıtlar, Türk-Venedik temaslarına ışık saçıyor (s. XXVIII-XXX). Fakat bütün çabalar 1537-1540 Türk Venedik harbinin patlamasına engel olmadı. 1537 tarihinin Ekim ayı sıralarında Türk Sultanı Venediğin yeni bir elçi yollamasına izin verdiyse de (Gökbilgin, *Belgeler v. 24 s. 152*), sonuçsuz kaldı. Venedik bunun üzerine Papalık ve V. Şarlı ile bir anlaşmaya girişti (bk. *D. Zeyli s. 135-138*). Sonra gözlerini Türkiye'nin doğu tarafına çevirip Şah Tahmasp⁹ ile haberleşme yolu aradı. Bu iş için yeterli vatandaşı Kıbrıs adasında yaşamaktaydı. Şark dillerini de iyi bilen bu tüccar, sonradan Venedik hizmetinde memuriyete atandı.

Membré'nin 1539 yılında başlayıp ertesi yıl bitirdiği İran seyahatinin *Relazione*'si, 1542 yılında Venedik Senato'suna sunuldu. Bugün Venedik Devlet Arşivinde saklanmakta olan bu belgenin tasvirini ve diğer ilgili belgelerini elimizdeki kitaptan öğreniyoruz (S. XL-XLII). Sonraki sayfalarda da *Relazione*'nin anahatlarının tasviri ile, Tahmasıbın elçi ile beraber Venedik devlet başkanı Doge'ye yolladığı mektupların çevirisi Scarcia tarafından yapılmış. Safavilerin şeceresine dair bilgiler, İranın o zamanki doğu sınırlarında karşılaştığı güçlüklerle dair malûmat müteakip yaprakları dolduruyor (s. XLVII-LXVIII).

Şah Tahmasp, Türklere karşı harekete niyetlendiği sıralarda, Venediğin 1540 harbi sonunda yenik düştükten sonra Osmanlılara yakınlaştığını haber alır. Aynı anda haberi alan Membré görevinin bittiğini de anlar ve dönüş hazırlıklarına girişir.

Venedik elçisinin dönüş yolculuğu esas metnin son sayfalarındadır. Prof. Scarcia, elçinin Venediğe döndükten sonra yüklendiği görevleri çeşitli kaynaklardan aktarmaktadır. 1550 yılında Membré Venedik devletinin *turcimanno* (tercüman)'sudur. 1594 yılı Kasım ayına kadar hayatta kalan bu zatın, bir doğu ülkeleri haritasının hazırlanmasına da katkısı oldu (s. LXII-LXVII).

G. Scarcia'nın daima yararlanılacak takdiminden sonra gelen esas *Relazione*'yi, sayın Giorgio R. Cardona yayına hazırlamıştır (s. 1-65).

Kanunî devri Türk tarihine ait değerli bilgileri içine alan bu *relazione* ve zeyilleri aynen dilimize çevirmek güzel ve yararlı bir çaba olur. Fakat şahsen şimdilik böyle bir işi bitiremem. Bu tanıtma yazısı vesilesiyle önemli gördüğüm bazı bölümleri dilimize çevirmek suretiyle, Venedik kaynaklarının Türk tarihi bakımından değerine kısaca değinmekle yetiniyorum.

Kaleme aldığı *relazione*'sinde Membré 19 Şubat 1538 (Venedik usulüne göre olan bu tarih, Gregorien takvime göre 1539 dur.) tarihinde göreve çağrıldığını ve 1 Mart 1539 günü Lefkoşe'den ayrıldıktan sonra Mora, Girit, ve Sakız yolunu izliyerek yolculuğa başladığını anlatır. Armiraglio (*Kapudan-ı Derya* olmalı)'nun izni olmadan Türk topraklarına geçemeyeceğini bildiğinden kendisini Sakızlı bir tüccar olarak tanıtır. Anadolu yakasından gelen hıristiyan tüccarlarla ahablık

⁹ Bekir Kütüköğlü'nün İA'deki *TAHMASP* mad. cüz. 117 ve 118'dedir.

kurup, beraberce mal satın aldıktan sonra *Chiesme* (Çeşme)den karaya çıkar (s. 9). Bu sırada tarih 1539 senesinin Nisan ayı idi (s.10). “Bu şehirde *cavassara* (kervansaray) denilen bir *fontego* (Venedik lehçesinde han) . . . . . tepede bir kalesi ve içinde de 50 tane yeniçeri vardır”. Çeşmeden birbuçuk günde *Vurulla* (Urla) şehrine gelir. . . . . “Buradan da Büyük Türk’ün en büyük oğlu Mustafa’nın bulunduğu *Mannisia* (Manisa) şehrine geldik (Şehzade Mustafa 1533-1541 yıllarında bu şehirde kalmış ve daha sonra Amasya’ya yollanmıştı. bk. Çağatay Uluçay, *Mustafa Sultan. 1515-1553*, İslâm Ansiklopedisi, cüz 87 [1959] s. 69). *Vurulla*’dan buraya iki günde yürüdük. Şehrin doğusundaki Câmî’de Sultan Mustafa her cuma günü hutbe okur. Bir cuma günü Sultanın câmîye gittiğini gördüm. Esmer, uzun boylu, sakalsız bir gençtir. Beraberinde iyi giyimli 35 veya 40 kadar süvari gider. Lalası da yanındadır ve beyaz sakallı birisidir. Yay ve 50, 60 kadar ok taşıyan 9 tane de yaya adamı vardır ki, uzun ve geniş renkli bir gömlek giyerler. . (s. 11). Evi bir bahçe içindedir ve etrafı da duvarla çevrilmiştir. Ortada atların koşabildiği bir meydan (kelime aynen vardır: Meidan) vardır. Bu meydanın ortasında çok uzun ve yüksek tahta bir direk bulunmaktadır. Bunun ucunda da madenî bir elma bulunur, atlarını hızlı sürerken ok atıp düşürmeğe çalışırlar.”

Manisa’dan *Caraissar* (Karahisar-ı sâhip)’a sekiz günde vardık. Membré Manisa’dan pamuk almış ve katırcılarla anlaşmış.

(S. 12) “Pesecan (Bezhanе ?) denilen yerde kaldık. Şehir kalesinde yeniçeri var. . . . . Birçok hıristiyan Ermeni de bulunmakta. Bu şehirde bir altın duka (Venedik parası olması gerek) 75 akçe değerindedir”.

“Bazı Ermeni ve Türk tüccarlarının eşliğinde yola çıktım. *Zambellotti* yapılan Anguri (*Engüri*, Ankara) şehrine gitmeğe koyulduk. Suverassar (*Sivrihisar*) şehrini geçip vardık. Yolu on günde katettik. *Curscican* (Kurşunluhan) denilen fontego-(han)da kaldık. Şehrin civarında büyük bahçeler var. Bir dere akar dış tarafta” (*Bentderesi*) (Elçi’nin *Zambellotti* dediği o devir Ankara şehrinde işlenen ve devrin Türk iktisadi hayatında önemli bir yeri olan sof’lardır).

“Sonra Cancria (*Kengiri* - *Çankırı*) şehrine gitmek üzere Türk tüccarlarıyla yola çıktım. 25 tane *zambellotti* ve *mocajari* aldım. Katırcıların bir katırına yüklettim (o sıralarda Anaolu’da ve bu arada Ankara’da da geniş bir katırcı taifesi bulunmaktaydı. Ankara Şer’iyye Sicilleri üzerinde çalışmakta olan arkadaşım Özer Ergenç tarafından bu konuda işlenmektedir), 5 gün yürüdükten sonra bu şehre vardık. Odaları tahtadan olan bir handa kaldık. Hanın batısındaki bir *taverna*’da şarap satılıyordu. Burası küçük bir şehirdir.

“Biz buradayken *Aggimia* (Acemistan)dan bir çok Türk ve Ermeni tüccarın meydana getirdiği bir kervan geldi. İstanbul’a gidiyorlardı ve ipek ticareti ile meşguller. Bunların sözlerinden anladığıma göre, Acemistana kervan geçmesine izin vermiyorlardı. Oradan gelenlere de Osmanlılar kaçakçı diyerek mallarına el koyuyorlardı”.

Türk Sultanının izni olmadan hiç bir kimseyi İran’a bırakmayacaklarını anlayan Membré, karayolundan vazgeçer. . . . . “*Namisse* (Samsun) şehrine gitmek ister. *Marzivan* (Merzifon)ı geçerek 4 günde varır. Samsun küçük bir şehirdir. Batı tarafında tahta masalı mağazalar vardır. Hıristiyanların işlettikleri *taverna*’-

lar'da şarap satılır (s. 13). Adana ve Tarsus'dan gelen pamukları Kefe şehrine götürecektir olan gemi hazırdır (s. 14). Gemide Türk ve Rum tüccarlar vardır. Denizciler Rumdur. Elçi, 1539 senesinin Haziran ayında 18 günlük bir yolculuktan sonra Kefe şehrine ulaştı. Oradan bulduğu gemilerle *Araclia* şehrine gelen Membré, buranın ve *Mincrellia*'nın çok canlı tasvirlerini yapar. Sonraki yolculuğunu da teferuatla anlattıktan sonra, Ağustos ayında artık Şah Tahmasp'ın huzuruna ulaşmıştır (s. 19).

“Tam o gün Erzincan'dan Türkmen Ali adında biri 800 ev ile şaha gelmiştir. 600 kadar da silâhlı bulunuyordu. Şahın etrafında “Allah, Allah” diye bağıryorlardı. Şah da onları teker teker kabule başladı. Her içeri giren onun ayağını öpüyordu. Şah da onlara *tachin* (takke. Tahlili için bk. s. 225) veriyordu. Müritler de hediyelerini sunuyorlar. Şah onları memleketin üç kısmına dağıttı: Horasan, Şirvan, Aras. Şah Tahmasp'ın yanındakileri gözlerimle beşbin kadar saydım. Zannediyorum süvarisi de 14 000 kişi kadar” Daha sonraki s. 20-47 arasında, Şah'ın şahsî tasviri ile, etrafındakilerin ve bütün memleketteki taraftarlarının tutumu Membré tarafından detaylı anlatılır.

(s. 47) “Anadolu'dan yani Adana'dan bir adam geldi. Getirdiği hediyelere karşılık, Şah'dan bir mendil almak istemiş. . Mendili alan Türk ellerini havaya kaldırıp Allah'a hamd etti, sonra başını yere koyup “şah, şah” dedi, çok memnun olarak ayrıldı. Bunun ne olduğunu sordum *teperiach* (Teberrük. Hediye) olduğunu söylediler. Türk'ün babası evde hasta yatarken rüyasında şahı görmüş, iyileşmesi için o mendili elde etmek istemiş. Böyle gizli olarak her sene çok kimse ziyarete gelmektedir”.

(s. 50). 20 Mayıs 1540 dan sonraki günlerde, İstanbul'da faaliyette bulunan şahın casusları, Venedik elçisinin İstanbul'a geldiğini haber verirler. Bu haber gerçektir, zira Türkler karşısında yenilgiyi kabul eden Venedik anlaşma zemini aramaktadır (bu konu ile ilgili belgeler için bk. T. Gökbilgin, *Belgeler*. v. 15 s. 144 vd., v. 16 s. 145, v. 25 s. 152, v. 38 s. 167, v. 39 s. 168, v. 54 s. 182, ayrıca Lûtfi ve Mehmet Paşalar İran ve Irak'daki Türk başarılarını haber verip Venediği sulh yapmağa davet etmişlerdi v. 31 s. 158 vd.).

Ağustos 1540 da elçinin dönüş yolculuğu başladı (s. 51). İran topraklarındaki seyahatten sonra, 14 Kasım'da Hürmüz'e vardı (s. 54). Burada da başından geçenleri anlattıktan sonra, uzun deniz yolculuğu başlar ve hemen akabinde konuya da döner (s. 58).

Tebriz'de gümüş para kullanılıyor. Ağırlığı 1 1/2 *saggio*. Bunların altısı bir altın duka (Venedik parası)'dır. Buna da *şahi* diyorlar. Türk akçeleri gibi başka bir para yapıyorlar ve buna *casipeghi* diyorlar, bakırdandır. . . *Pul*'un ikisi bir *altun* (metinde aynen böyle) ve 50 altun bir gümüş şahî ediyor. Tebriz'de *serafi* (sarraf- lar)'ler devamlı para değiştirirler.

Türklerle İranlıların beraber yaşadıkları bu şehrin iç hayatı, Membré'nin kaleminden canlanıyor. İki topluluğun ilişkisi “köpeklerin karşısında dişi kedinin-kidir” (s. 59).

Hürmüzden sonra elçinin seyahati 35-40 gün sürdü. Hindistan'a vardı. Portekizlilerin elinde bulunan şehirleri de anlattıktan sonra, Ümit Burnu'nu dolaşarak, 19 Ağustos 1541 de Portekiz'e geldi (s. 65).

Bundan sonraki sayfalar zeyillere ayrılmıştır. Hazırlayan F. Castro'dur. İlk zeyil olan A., Marino Sanudo'nun *Diari*'lerini içine alır. Türk tarihini ilgilendiren bazı bölümleri aktarmakla yetiniyorum.

(S. 69) Nisan 1525 İbrahim Paşa Haleb'de birçok kadı ve subaşığı öldürttü. Kahire'ye kadar böyle devam edecek. Bunun da diğeri gibi isyan edeceği söyleniyor (her halde Canberdi Gazali olayını hatırlıyor. – Çeviren –).

Sofinin oğlu Diyarbakıra gelmiş her yerde para topluyorlar. Askerlerine para verecekler.

(S. 70) İbrahim Paşa Kahire'de kadı ve diğer beylerin kafalarını kestirmiş.

(S. 70-72) de Kıbrıs Valisi Donado da Leze'nin Lefkoşe'den kardeşine yazdığı 24 Eylül 1525 tarihli mektuptan:

Önce Şah Tahmasp hakkında bilgi verilir. Onbeş yaşında tahta geçti... Babası hayatta iken daima *tanfaruzi* (teferrüc) de yanında bulundurdu... Türklerden kaçan yeniçerilerden topçuluk öğrendi... Türk Sultanının sahip olduğu yerler: Tokat ve Trabzon'dan başlayarak, Erzincan, Bayburt, Çemişkezek, ve Diyarbekir'deki bütün şehirlerdir. Bunlar Harput, Ergani, Âmid, Mardin, Zoc-has. Kürtler Türk ve Safavî Sultanları arasında kalıyorlar: Yerleri Hasankeyf, Bitlis, Hizan, Muş, Cizre.

(Bu kayıt Türk-İran sınırına dair bilgi vermesi bakımından dikkati çekmektedir. Çev.).

(S. 72) Ocak 1526 *Bailo* Pietro Bragadin'in İstanbul'dan mektubu:

İbrahim dedi ki "Signoria (yani Venedik)ya yaz, bağlılığımıza eminiz ve onunla yaptığımız sulhu (1521 deki *kastediliyor*) korumağa niyetliyiz. Karşı gelecek olanlara muhalifiz, kara ve deniz adamı yanında para da vermeğe hazırız ve şimdi olmamasından şüphe etmiyoruz, çünkü artık ne Sofi ne de Soldan hiç bir zarar vermiyorlar (Soldan Venedik kaynaklarında Mısır Sultanıdır. Çev.).

(S. 74-76) Piero Sanson'un Adana'dan mektubu. Aralık 1526:

Ayın sonu Adana'ya geldim. Burayı çok altüst edilmiş gördüm. Zira *Tud Zarzardich* (indeksde Baba Zunnun gösteriliyor ki doğrudur. Çev.) adında Sofi taraftarı birisi var. Bu adam başkaldırdı ve taraftar topladı. Şimdi aşağı yukarı düzenli ve süvari 50 bin adamı var. Büyük Türk Sultanı Selim tahtı ele geçince kafasını kestirdiği adamın oğlu Zamam Hasan annesinin de yerinden atılıp, Sofi'ye yollanmasından dolayı şimdi isyan ediyor. Bununla Sait Basa (Paşa) tarafından kafası kesilen Alâüddevle'nin İstanbul'a getirilen iki oğlundan başka şimdi üçüncüsü isyan ediyor ve mezkur *Turzanchag*'ın yanında bulunuyor.

İskender Paşa adlı Konya Paşası 20 bin süvari ve 1500 *schioppi* (sipahi) topladı. Anadolu ve Karaman Beylerbeyleri, Sultanın divanındadırlar. Adana beyi Ramazanoğlu Pirî Bey 3 bin süvari topladı ve Saran Oğlu adlı Tarsus beyi de 4 bin süvari, İskender Bey adlı Sis beyi de 200 atlı topladı.

Hepsi Sivas'da toplandılar ve her iki taraf savaşa giriştiler neticede Baba Zunnun galip gelip hepsini doğradı. Yalnız Adana Beyi, o da iki ağır yara ile kurtuldu. Konya Paşası canlı ele geçti ve kafası kesildi. 45 sancak parçalandı. Buraya sahip olunca, bütün Sivas'a da sahip oldu, ve Halebe daha rahat yöneldi. Şam beyi

diğer Suriye beyleri ile Halep şehrine geldi. Ancak 5/6 bin kadar adamı kaldığı için savaşmak istemiyordu. Halk ve bilhassa Araplar tarafından sevilmediklerini yakından gördüler. (T. Gökbilgin, *Süleyman I İslâm Ansiklopedisi* cüz 111 s. 109a-110a'daki Anadolu İsyanları (1526-1528) bölümü Âlî ve Peçevî'den naklen yazılmıştır. Tenkit yönü olmakla beraber, birçok noktalarda haberler uymaktadır.

Jaza (Ayas?) şehrine yapılmak istenen bir baskın önlendi.

O sıralarda Türk Sultanı tarafından konan ağır vergiler yüzünden 4 veya 5 bin kişinin toplandığı pazarları boşalmış.

Malını 6 bin *aspri atumanin* (akçe-i osmanî)'e devretmiş.

S. 77 (1527 yılının Haziran ve Temmuz aylarında İbrahim Paşa'nın Anadolu'da olduğunu haber veren kayıtlar).

(S. 78) 1527 yılı Ekim ayı. Sakız adasından gelen haberlere göre: Şah ile Türk Sultanı anlaşmışlar. Şah 400 deve yükü işlenmiş ipek yollamış. "*Eğer doğru ise zavallı hristiyanlık için acı bir haber*".

(S. 79) 26 Ekim 1531 de yazılmış bir mektup: Sultan Bursa şehrinde. Bir oğlu ve yeniçeriler, Karaman Beylerbeyisi ile isyan etmişler ve Şaha kaçmışlar. Sultan bir ordu hazırlıyor.

(S. 80-83) arasında uzun bir mektup ve tahlili bulunmaktadır. 1532 senesi Ocak ayı.

Suriye'de yayılan haberlere göre Alidulli (Dulkadır oğlu Alâüddevle Bey)'nin memleketinde isyan var ve bütün Anadolu silâhlanmış. Sultanın babası (Selim I) tarafından kafası kesilen Alâüddevle'nin oğlu, alınan haberlere göre, Urfa sancakbeyini öldürmüş ve Gazali'nin kardeşi ile isyan etmeğe hazırlanıyor. Gazali'nin kardeşi Arap, Kürt ve Memlûk kalıntıları arasında taraftarı var.. Alâüddevle'nin oğlunun adı Acrambrai (İbrahim)dir, ve o da babası gibi cesurdur. Anadolu Beylerbeyisi, Sultandan aldığı emre göre 15 sancak beyini çağırıldı.

S. 82 Sultanın Kızıldenize yolladığı gemi Nil boyunca Dimyat'a gidiyor... Çünkü Türkler Kızıldenizin de Süveyş limanını Portekizlilere karşı koruyorlar.. Portekizliler Aden şehrini ele geçirmişler.

Bir tanıtma yazısı çerçevesinde daha fazla çeviri yapmayı yersiz buluyorum. Çalışmalarım ilerledikçe, Sanuto'daki Türkiye'ye ait haberleri eleştirili ve açıklanmalı olarak çevirmeye hazırlanmaktayım.

B Zeyli (s. 104-114) Venedikli L. Rancinotto'nun *Colocut seyahati*'ne ayrılmış. Evvelce basılı bir metin olmasına rağmen, Membré'nin haberlerini tamamladığı için konmuş (s. XXI).

C Zeylinde (s. 115-133) Venedik'teki Marciana kütüphanesinde bulunan iki yazmanın yayını yapılmış. Birincisi "*İran'da Sofi ordusu tarafından büyük bir bozguna uğratılan Büyük Türk'ün ordusu*" başlığını taşıdığı gibi ikincisi de "*14 Temmuz 1535 günü Bağdada doğru giden Büyük Sultanın ordugâhına seyahat eden mutemed bir adamın tasviri*" başlığı taşımaktadır. O devir Avrupasında bu çeşit yayınlar pek çoktur (s. XXVI n. 2 deki bibliyografya). Hammer de Alman dilinde basılı olanları kaydetmeden geçmemiştir (Devlet-i Osmaniye Tarihi, çev. M. Ata c. V, s. 338).

Bu tür neşriyatın Türk kaynakları ile karşılaştırılması ayrıca araştırılmağa değer bir konudur.

D Zeyli s. (135-138) Türklere karşı Papalık, V. Şarl ve Venedik arasında yapılan anlaşma ve ayrıca Şarl ile Venedik Cumhuriyetinin imzaladıkları anlaşmanın metinleridir. Tarih 8 Şubat 1538'dir.

E Zeyli (s. 143-173) İstanbullu Teodoro Spandugnino'nun Şah İsmail ve Şah Tahmasp'ın hayatına dair yazısıdır. Basılı olmakla beraber, yazma bir nüsha yayına esas alınmıştır (s. XXXI-XXXVIII). Hümanizma devri Avrupa fikir hayatının bu dikkate şayan edibinin eserlerinin Türk kaynakları ile karşılaştırılması yararlı olur.

F Zeyli (s. 175-183) Edirne'den 10 Ağustos 1538 tarihinde yazılan bir mektuptur. Başlığının çevirisi; "Büyük Türk'ün hıristiyanlara karşı haşmeti. Sofi'nin Büyük Tatar'la beraber Türklere karşı ittifak ve akrabalığı. Büyük Türk tarafından Tatar'a ve İran Kralı Sofi'ye karşı gönderilen şahıslar hakkında".

G. zeyli (s. 185-190), Şah Tahmasp'ın Venediğe yolladığı iki adet mektubun çeviriyazısı. Ayrıca fotokopisi de eklenmiştir.

A. Piemontese'nin titiz ve dikkatli bir çalışma sonunda meydana getirdiği dizine, G. R. Cardona da yardımında bulunmuştur. Açıklamalı ve eleştirmeli tarzda hazırlanan bu bölüm sırası ile; mühim terimler, isim ve yer adları diye üç kısma ayrılmıştır. Epey sayfa kaplayan dizin (s. 193-230), elimizdeki kitaptan yararlanmamızı büyük ölçüde kolaylaştırmaktadır.

İran tarihini ilgilendiriyor görünüyorsa da, Kanunî devri Türk tarihi içinde önemli olan bu eserin Türk tarihi araştırmaları arasında da olumlu bir yer alacağını umuyoruz. Sayın Profesör Scarzia bu çalışmasını bitirdikten sonra, Türk tarihine yararlı olacağından şüphe etmediğimiz bir faaliyete devam ettiğini haber vermektedir. 1570 tarihini izleyen senelerde Kıbrıs adasının Türklerin eline geçmesinden sonra meydana gelen buhran sırasında, İran sarayında Venedik Cumhuriyetini temsil eden Vincenzo degli Alessandri bir *relazione* kaleme almış ve bununla hem devrinde hem de sonraları büyük bir şöhret yapmıştı. Şimdiye kadar bir bütün olarak değil de kısım kısım ele alınan bu *relazione* hakkında, bir makalesinde Prof. Scarzia daha düzenli bir yayın vaad etmektedir (Il Veltro. Rivista della Civiltà Italiana. 1/2. Anno XIV Febbraio-Aprile 1970 s. 74 vd.). Burdaki makalenin esas başlığı "Venezia e La Persia Uzun Hasane Tahmasp (1454-1572)" s. 61-75'dir ki haklı olarak sabırsızlıkla bekliyoruz. Yukarıki satırlarda bilvesile zikrettiğimiz Şah İsmail ile ilgili belgelerin ve haberlerin yanısıra (bk. n. 40), Fatih Sultan Mehmet'in Uzun Hasan ile amansız bir çatışmaya giriştiği sırada İran'ı ziyaret eden Contarini ile Barbaro'nun yazmış oldukları *relazione*'lerin, eskimiş olmakla beraber halâ kullanılan Romusio ve Hakluyt serisi yerine yeniden daha ilmi usullerle basılmakta olduğunu haber aldık (adı geçen derginin bu sayısı İtalya-İran ilişkilerine dair çeşitli makale ve haberleri ihtiva etmektedir). Bütün bu saydığımız yayınların Türk tarihinin karanlık kalmış bazı sorunlarına yol göstereceğine eminiz.

KURUMUMUZUN ASLÎ ÜYELİĞİNE SEÇİLEN PROF. DR. NİMET ÖZGÜÇ HAKKINDA PROF. DR. U. BAHADIR ALKIM'IN 14 NİSAN 1971 TARİHLİ GENEL KURULDA OKUNAN TAKDİM KONUŞMASI

Sayın Başkan, Türk Tarih Kurumu'nun sayın üyeleri!

Kurumumuzun aslî üyeleri arasına katılan Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Protohistorya ve Eski Önasya Arkeolojisi Profesörü sayın Dr. Nimet Özgüç hakkında takdim konuşması görevinin şahsıma verilmiş olmasından dolayı onur ve kıvanç duymaktayım.

Sahasının tanınmış simalarından biri olan Prof. Nimet Özgüç, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesini bitirdikten sonra 1940'da aynı Fakültenin İlmî Yardımcılığına atanmış, 1943'de doktorasını vermiş, 1949'da Doçent olmuş ve 1958 yılında da Profesörlüğe yükselmiştir.

Sahasına ilişkin araştırma ve yayınları Prof. Nimet Özgüç'ün yurt dışında da yakın ilgi görmesini sağlamış, kendisi Alman Arkeoloji Enstitüsünün Muhabir Üyeliğine seçilmiş, Misafir Profesör olarak Batı Almanya'nın Saarbrücken Üniversitesinde dersler vermiş ve kendisine tahsis edilen burstan faydalanarak Amerika'nın Princeton şehrindeki "The Institute for Advanced Study" adlı bilimsel kurumda bir yıl araştırma yapmış ve meslekî konferanslar vermiştir. Bilindiği üzere, "The Institute for Advanced Study" ancak ihtisaslarında söz sahibi bilgilerin araştırma ve meslekî kollokyumlarını yaptıkları akademik bir müessesedir.

Prof. Nimet Özgüç'ün eğitim faaliyetinin yanıbaşında kazı ve bilimsel incelemeleri hepimizce malûmdur. Kendisi 1940 yılından beri Türk Tarih Kurumu adına yapılan Tek(k)eköy, Kavak (Kaledoruğu), Dündartepe, Elbistan yanındaki Karahöyük, Kültepe ve Altintepe kazılarında faal üye olarak çalışmış ve bu kazılarla ilgili yayınlara iştirak etmiştir. Bayan Özgüç 1963 yılından beri de Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ve Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına Aksaray yakınındaki Acem Höyük kazısını yönetmektedir. Çok başarılı olan Acem Höyük kazıları Eski Anadolu arkeolojisine büyük katkıda bulunmuş ve problematik olan bazı arkeolojik ve ikonografik sorunların çözülmesini mümkün kılmıştır.

Prof. Nimet Özgüç'ün bu güne kadar Türkçe ve yabancı dillerde yurt içinde ve yurt dışında yaptığı yayınları uluslararası bir yankının uyanmasına vesile teşkil etmiştir. Kendisinin kabarık bir yekûn tutan etüd ve kitaplarını huzurunuzda tahlil etmeye vakit ve imkân bulunmadığından Kurumumuz tarafından yayınlanan iki eserini müsaadenizle sizlere hatırlatmaya çalışacağım:

Bunlardan birincisi: "Kültepe mühür baskılarında Anadolu grubu, Ankara 1965"dir. Eski Anadolu sijillografyasında otoritelerden biri olan Bayan Özgüç bu

eserinde Anadolu grubunun üslup özelliklerini tahlil ve tenkidî bir surette incelemekte ve söz konusu olan M.ö. II. binyılının ilk çeyreğinde Anadolu gliptiğinin gerçek hüviyetini açıklamaktadır. Mühür baskılarındaki çeşitli sahneleri (savaş, mitoloji, dua, av, ritüel v.s.) bütün ayrıntıları ile gözden geçirmekte, kült eşyası ve Tanrı sembollerini sistemli bir şekilde tetkik ederek Hitit sanatının başlangıç safhasını aydınlatmaktadır. Eserde yerli ve yabancı tanrıların başarı ile tanımlanmış olması yalnız Anadolu'nun değil, aynı zamanda Yakın-Doğu'nun din tarihi için de ayrı bir önem taşımaktadır.

İkinci eseri ise, "Kültepe Ib katı mühürleri ve mühür baskıları, Ankara 1968"-dir. Prof. Nimet Özgüç bu araştırmasında söz konusu tabakanın mühürlerini ve mühür baskılarını Eski Önasya gliptiği ile tenkidî bir metodla karşılaştırmış ve Kültepe'nin bu alandaki yerini ve değerini isabetli bir surette tespit etmeye muvaffak olmuştur.

Kurumumuz aslı üyesi olmadığı halde yıllardan beri Kurumumuzun ilmi faaliyetinde şevkle ve feragatle çalışmakta olan ve sahasında değerli bir bilgin niteliğini temsil eden Prof. Dr. Nimet Özgüç'ün Türk Tarih Kurumu'nun aslı üyeliğine seçilmiş olmasını takdirle karşılar, kendisinin başarılarının bundan sonra da devam etmesini içten dilerim.

ATATÜRK'ÜN BURSA KONUŞMASI

Ezanın Türkçe okunması dolayısıyla Bursa'da bazı gericiiler tarafından çıkarılan olay üzerine, İzmir'den Eskişehir ve Karaköy yoluyla Bursa'ya gelen ve olaya el koyan Atatürk'ün, 6 Şubat 1933'de Çekirge yolundaki köşkte Gazetecilerle yaptığı bir toplantıda söyledikleri sözler, yıllardan beri tartışma konusu olmakta ve Kurumumuza çeşitli makam ve kişilerce sorular sorulmaktadır. Kurumumuzun bu konuda yaptığı bilimsel incelemenin sonucu, Millî Eğitim Bakanlığının 1 Ocak 1967 tarih ve 379/1 sayılı yazı ile Kurumumuza yönelttiği sorulara, Yönetim Kurulu kararı ile verilen cevaplarda konu açıkça aydınlatılmış olduğundan bu sorularla cevaplarını olduğu gibi yayınlamayı uygun bulmaktayız.

TÜRK TARİH KURUMU

Soru 1 — Atatürk'ün, 6.II.1933 tarihinde Bursa'da, Çekirge yolundaki köşkte, akşam yemeğinde, onüç, ondört kişinin bulunduğu sofrada yaptığı söylenen ve tartışmalara konu olan konuşma, ilk defa nerede yayınlanmıştır? Konuşmanın metni Atatürk'ün hayatında yayınlanmış mıdır? Yayınlanmamış ise, bu kadar önemli bir konuşmanın o zaman yayınlanmamış oluşu sebebi ne olabilir?

Cevap 1 — 6 Şubat 1933 de Atatürk'ün Bursa'da bir akşam yemeğinde yaptığı konuşma ilk defa Bursalı gazeteci Rıza Ruşen Yücer'in 1947 de yayınladığı "Atatürk'e ait bir kaç fıkra ve hâtıra" adlı 24 sahifelik eserinde çıkmıştır. Konuşmanın Atatürk'ün hayatında yayınlandığına dair elimizde bir belge yoktur. Atatürk'ün sofrada ve sohbet konuşmalarından çoğu hayatlarında yayınlanmış değildir. Bu konuşma da bunlardan biridir. Bunların ekseriya daha sonraları orada bulunanlarca bir vesile ile yayınlandığı veya hâtıralarda zikredildiği görülür. Söz konusu konuşmanın Atatürk'ün hayatında yayınlanmamış olmasının nedenini bilmiyoruz.

Soru 2 — Bu konuşmanın ilk def'a yayınlandığı yer, Rıza Ruşen Yücer isimli gazetecinin "Atatürk'e ait Birkaç Fıkra ve Hatıra" adlı kitabı mıdır?

Cevap 2 — Evet.

Soru 3 — Adı geçen, bu konuşma metnini kimden ve hangi tarihte duyduğunu kaydetmemiş olduğuna göre, duyuran kimse veya kimselerin bu konuşmayı başkalarına da nakletmiş veya aynı veya değişik ifadelerle bizzat yayınlamış olup olmadıkları belli midir?

Cevap 3 — Konuşmayı Rıza Ruşen'den önce veya sonra orada bulunmuş veya bulunanlardan duymuş olarak hiç kimse yayınlamamıştır. Ancak 19 Mayıs 1958'de bu konuşmayı Rıza Ruşen Yücer'in eserinden alarak tekrar yayınlamış olan Ulus Gazetesi aleyhine kovuşturmaya geçilince, gazeteci Nizamettin Nazif Tepedelenli Ulus Gazetesi muhabirine, İzmir'den Bursa'ya Atatürk'le beraber geldiğini ve Bur-

sa'da Atatürk'ün bu konuşmayı yaptığını söylemiştir. (Bakınız 23 Mayıs 1958 tarihli Ulus). 23 Mayıs 1958 tarihli Ulus'ta Yakup Kadri Karaosmanoğlu "Atatürk Savcılıkta" başlığı altında yayınladığı makalede bu konuşmanın üslup bakımından Atatürk'e ait olduğunu, Atatürk'ün üslubunun taklit edilemeyeceğini yazmıştır.

1933 Bursa olayı sırasında Cumhuriyet Gazetesinin Bursa muhabirliğini yapan Gazeteci Musa Ateş, Bursa'da çıkan Hâkimiyet Gazetesinin 5 Mart 1963 tarihli sayısında yayınladığı "Atatürk'ten Hâtıralar" başlıklı yazısında olayı anlattıktan sonra Atatürk'ün gazetecilerle konuştuğunu, bu gazeteciler arasında Rıza Ruşen Yücer'in de bulunduğunu yazmaktadır. Bu kayda göre Rıza Ruşen Yücer'in Atatürk'ün yaptığı konuşmayı dinlemiş ve bizzat not etmiş olması çok muhtemeldir.

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Âfet İnan'ın yazılı sorusu üzerine Musa Ateş aynı Hâkimiyet gazetesinde 18 Mart 1963 de yayınladığı yazıda, bu konuşmayı doğruladığı gibi, Rıza Ruşen Yücer'in yayınladığı metnin altına da: "Rıza Ruşen Yücer'in kitabında çıkan bu yazıdaki konuşma doğrudur. Fakat o da mealen almış, hepsini yazmamıştır." cümlesini yazarak Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsüne göndermiştir.

1933'de Bursa Erkek Lisesinde Coğrafya Öğretmeni bulunan emekli öğretmen Edip Öymen, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsüne yazdığı bir mektupta, Atatürk'ün bu mealde bir konuşma yaptığının o sırada öğretmenler arasında duyulduğunu ve daha önce harekete geçmedikleri için de üzüldüklerini bildirmiştir.

1 Aralık 1966 tarihli Milliyet'te, Atatürk'ün yaveri Sayın Cevdet Tolgay Bursa'ya nasıl geldiklerini anlatarak Atatürk'ün bahis konusu konuşmayı yaptığını söylediği gibi, yine aynı tarihte Atatürk'ün Özel Kalem Müdürü bulunan Sayın Hasan Rıza Soyak da 21 Aralık 1966 tarihli Dünya Gazetesinde yayımlanan mektubunda Atatürk'ün bu konuşmayı yaptığını açıkça yazmış bulunmaktadır.

- Soru 4 — Bu konuşma yapılmış ise, mahiyeti irticalen ve heyecan içinde yapılmış olduğunu göstermektedir. Bu takdirde o anda, kitapta kaydedildiği şekilde zaptedilmiş olması kabil midir? Kabil olduğu kabul edilirse, eden kimdir? Adını ve metni ne için bizzat açıklamamıştır?. Eğer konuşma, işitilenlerin sonradan bu gazeteciye duyurulması suretiyle bu gazeteci tarafından kaleme alınmış ise, metnin konuşmaya sadakat derecesi ne nisbette olabilir?

Bizzat yazar, kitabının önsözünde:

"Ben sadece, tesadüflerin yardımı ile, şurada burada işitip dinlediğim, yahutta kısmen gözümle görüp kulağımla duyduğum O'na ait birkaç güzel fıkrayı ve özel hatırayı tesbit etmek istedim. Bunlar diğer emsalinden kıymetçe düşük olabilirler; yazılış bakımından da edebî bir değer taşımayabilirler" demekte olduğuna göre, metinlerin yazılış

sorumluluğu kendisine ait sayılmaz mı? Yani, yazarın metinler üzerinde birtakım tasarruflarda bulunmuş olduğunu kabul etmek gerekmez mi?

Eğer, yazarın bir takım tasarrufları kabul edilir ise, o takdirde bu fıkra ve hatıraların tarih ilmi nazarında ve tarih metodu yönünden belge olma değerleri nedir?

Cevap 4 — Bu konuşmanın yayınlandığı şekilde kimin tarafından zapt edildiği -Rıza Ruşen Yücer'in ölmüş bulunmasından- tespit etmek şimdilik mümkün değildir. Ancak yukarıda yazdığımız üzere, Musa Ateş Rıza Ruşen Yücer'in Atatürk'ün konuşmalarına şahit olduğunu yazmaktadır. Yazarın metin üzerinde bir tasarrufu olup olmadığını da bilmiyoruz. Ancak müteaddit şahitlerin Atatürk'ün bu metne uygun bir yolda konuştuğunu söylemiş olmaları, konuşmanın Atatürk'ün Büyük Nutkunun sonunda gençliğe yaptığı hitabına mâna ve espiroi bakımından paralellığı gözönüne alınırsa, bunu tarih metodu yönünden de bir belge saymak doğru olur.

Soru 5 — Herhangi bir konuşmanın Atatürk'e aidiyeti nasıl belgelendirilmeli, nasıl isbat edilmelidir? Bu hususta şimdiye kadar tutulmuş ilmi yol, metod nedir?

Cevap 5 — Atatürk'ün yakınında bulunmuş kimseler şimdiye kadar Atatürk'ten duyduklarını veya not ettiklerini yayınlamışlardır. Bunları, bir hususî maksat güdülmekçe, doğru saymak gerekir. Hele izafe edilen bir söz, bir konuşma bir çok kişiler tarafından dinlenmiş, işitilmiş ve teyit edilmişse, bu konuşmayı hiç olmazsa mâna bakımından kabul etmek tarih metodu yönünden de doğrudur.

Soru 6 — Bugün, bir Türk veya yabancı, Atatürk'e âdiyeti iddiası, isnadı ile bir konuşma yayınlamak olsa, bu iddia nasıl karşılanır, bu konuşma resmî bir belge değeri taşıyabilmek için nasıl bir işleme tabi tutulmak gerekir?

Cevap 6 — Yayınlayanın kişiliği, tarafsızlığı birinci derecede önemlidir. Eğer bir konuşma başkaları tarafından da tarafsızca teyit edilirse, aksi ispat edilmediği müddetçe, onu doğru saymak gerekir.

Soru 7 — Bu konuşma, yayınlandığı tarihten bugüne kadar, Atatürk'le ilgili ve ilmi değeri bulunan hangi kaynak kitaplarda yer almıştır?

Cevap 7 — Konuşma çeşitli tarihlerde çeşitli gazete ve dergilerde yayınlandığı gibi, Millî Eğitim Bakanlığının 1963'de Talim ve Terbiye Dairesi Başkanlığının 24.IX.1963 tarih ve 3724 sayılı yazılıyla Atatürk yayınları serisinde 7 numara ile yayınlanan Emin Faik Üstün'ün "Atatürk, Kişiliği, Ülkücülüğü, Gençliğe Güveni" adlı eserinin 47 inci sahifesinde de yer almıştır.

Soru 8 — Kitabın yazarı, önsözünde:

"Naklettiğim fıkra ve hatıralar gerçekten olmuş mudur? Bunu da kesin olarak temin edemem" demekte olduğuna, vak'alara tarih ve şahit göstermediğine nazaran ilmi yollardan teyid ve tevsik edile-

meyen bu türlü fıkra ve hatıralar karşısında, Türk resmî makamlarının ve bilim kurumlarının tutumları ne olmak gerekir?

Cevap 8 — Bu sorunun cevabı yukarıda verilmiştir.

Atatürk'ün bu konuşmayı hangi şartlar altında yaptığını gözönünde bulundurmak gerekir. Rejim ve inkılâplar konusunda çok hassas olan ve herhangi bir gericilik olayı karşısında çok şiddetli tepki gösteren Atatürk, kısa bir zaman önce vukua gelen Menemen olayının da tesiri altında bu çok sert konuşmayı yapmıştır. Bu konuşmada devlet otoritesini sarsacak, kanun ve nizama karşı gelmeyi teşvik eden bir mâna aramak yersizdir. Kanun ve nizam adamı olan Atatürk'ten böyle bir şey beklenemez. Atatürk her zaman olduğu gibi rejim ve inkılâplar konusunda gençliğin en az kendisi kadar hassas olmasını, herhangi geriye giden bir olay karşısında bana ne dememesini, devrimleri bütün güçleriyle korumalarını istemiştir. Bursa konuşmasını bu açıdan tahlil etmek gerekir.

Propriétaire : LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE
Directeur responsable : ULUĞ İĞDEMİR

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Etudes :	Page
ÇADIRCI, MUSA: L'Organisation d'une compagnie du "Nizam-ı Cedid" à Ankara et "le Code Militaire du Nizam-ı Cedid" (en turc)	I
TUGAY, ESAD FUAD: La situation dans les Balkans après la guerre Turco-Russe de 1877-78 (en turc)	15
SONYEL, DR. SELÂHİ R.: Les déportations des Arméniens, à la lumière de nouveaux documents (en turc. - 16 documents)	31
———: le même article en anglais	51
Communications :	
KOŞAY, DR. H. Z.: Traces préhistoriques, en connexion avec la langue turque (en turc)	71
Conférences :	
SAUER, PROF. DR. FRANZ: Hammer - Purgstall	79
HILLGRUBER, PROF. ANDREA: Les buts de guerre des Allemands dans les deux Guerres Mondiales	85
NAHAT, DR. MAHMUT: Une art essentiellement turc: la Miniature	89
Bibliographie :	
MANSEL, ORD. PROF. DR. ARIF MÜFİD: Volkmar von Graeve, <i>Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt</i> — Le sarcophage d'Alexandre et son atelier	99
ŞAKIROĞLU, MAHMUT H.: Michele Membrè, <i>Relazione di Persia 1542</i>	107
Informations :	
L'allocution prononcée par le Prof. Dr. U. Bahadır Alkım le 14 Avril 1971 à l'Assemblée Générale de la Société Turque d'Histoire, sur le Prof. Dr. Nimet Özgüç, élue membre de la Société	117
Le Discours d'Atatürk à Bursa	119
Sur la couverture : Empreinte d'un sceau.-Lieu de découverte : Acemhöyük ; 18 ième siècle avant J.-Ch.	

BELLETEN

PÉRIODIQUE TRIMESTRIEL

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XXXVI

No: 141

Janvier 1972

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 7 2